

EL PODER EN LA BUTXACA

IMATGES DELS GOVERNANTS EN LES MONEDES D'ESPANYA (S. XVIII-XXI)

Cicle Poder i Propaganda



5 pessetes d’Amadeu I d’Espanya. Anvers (amb una contramarca política)
Madrid, 1871
Plata (Ag 0.900), 24,96 g (t. 25), 37 mm ø
Autoria de la moneda: Luis Marchionni

«Existen ciertas piezas [monetarias] a nombre de Amadeo que testifican de modo claro y evidente los graves problemas a los que su Monarquía hubo de enfrentarse desde el primer momento como consecuencia de la ausencia de un apoyo sólido. [...] Este grupo [de los alfonsinos], desde la abdicación de la reina [Isabel II] en favor de su hijo el 29 de junio de 1870, desarrolló una intensa actividad indirecta que trataba de socavar los cimientos del régimen amadeísta [...]. Aprovecharon las emisiones oficiales de Amadeo de 5 pesetas, acuñadas con gran abundancia, para ridiculizar y desprestigiar al monarca italiano. Para ello imprimieron encima de su efigie, casi a modo de corona, un resello con la palabra “MEMO”, de forma que al leer completa la leyenda, ésta decía “AMADEO I REY ‘MEMO’ DE ESPAÑA”».

Javier de Santiago Fernández
La peseta. 130 años de la historia de España
Madrid: Castellum, 2000, p. 41

EL PODER EN LA BUTXACA

Imatges dels governants en les monedes d'Espanya (s. XVIII-XXI)

DIPUTACIÓ DE VALÈNCIA
Àrea de Cultura

MuVIM
Museu Valencià de la Il·lustració i de la Modernitat

MUSEU VALENCIÀ DE LA IL·LUSTRACIÓ I DE LA MODERNITAT, MuVIM

President de la Diputació de València
Antoni Gaspar

Diputat del l'Àrea de Cultura
Xavier Rius i Torres

Director del MuVIM
Rafael Company i Mateo

Subdirectora
Carmen Ninet

Cap d'exposicions
Amador Griñó

Cap de producció i difusió cultural
Marc Borràs

Cap de protocol
Amparo Sanpedro

Administració i serveis tècnics
Fernando Baixauli · Nerea Franco · María Moya · Amparo Serrano

Biblioteca
Ana Reig · Benedicta Chilet · Sabina Tomás · Inma Sanchis

Exposicions temporals i itinerants
Pilar Albiach · María José Hueso · María José Navarro · Carolina Ruiz · Belén Iranzo

Exposicions permanents i patrimoni arqueològic
Rosa Albiach

Publicacions
José Antonio Granell · Bárbara Trillo-Figueroa

Projectes singulars
Ana Martínez

Producció, comunicació i activitats didàctiques
Ada Moya · Gloria Mata · Àgueda Forés · Bèrnia Mitjans

Atenció al públic en sales i en consigna
María Dolores Ballestar · Mercedes Aguilar · Elena Rosa Peña · Francisco Sánchez

Ordenances
Daniel Rubio · José Amadeo Díaz

CATÀLEG / CATÁLOGO:

EL PODER EN LA BUTXACA. IMATGES DELS GOVERNANTS EN LES MONEDES D'ESPANYA (S. XVIII-XXI)
Edició / Edición:
Museu Valencià de la Il·lustració i de la Modernitat, MuVIM.
Diputació de València

Coordinació general / Coordinación general:
Amador Griñó Andrés

Coordinació tècnica / Coordinación técnica:
Rafael Company i Mateo

Disseny i maquetació / Diseño y maquetación:
Estudio Menta - estudiomenta.com

Textos:
Rafael Company i Mateo · José Mª de Francisco Olmos

Revisió de continguts / Revisión de contenidos:
Rosa Albiach Descals · Néstor Morente Martín · Natalia Pérez-Aínsua Méndez · Josep Antoni Lluesma Espanya

Correcció lingüística i traduccions / Corrección lingüística y traducciones:
Unitat de Normalització Lingüística (Diputació de València) i Belén Iranzo, Bèrnia Mitjans, Víctor Xercavins i Carlos Cuesta

Fotografies / Fotografías:
Rafael de Luis

Imatges/Imágenes
Museo Arqueológico Nacional · MAN, Madrid
Ángel Martínez Levas

Fotografia p. 41 / Fotografía pág. 41:
Paco Alcántara

Impressió / Impresión:
Martín Impresores

Institucions públiques col·laboradores / Instituciones públicas colaboradoras:
Archivo Real y General de Navarra - Nafarroako Errege Artxibo Nagusia (Pamplona)
Cámara de Comptos de Navarra - Nafarroako Kontuen Ganbera (Pamplona)
Gabinet Numismàtic de Catalunya / Museu Nacional d'Art de Catalunya · MNAC (Barcelona)
Museo Arqueológico Nacional · MAN (Madrid)
Museo Casa de la Moneda (Madrid)
Museo de Huesca (Osca - Huesca)
Museo de Navarra - Nafarroako Museoa (Pamplona)
Museu de Belles Arts (València)
Museu de Prehistòria (València)

Firmes comercials i col·leccions col·laboradores de referència / Firmas comerciales y colecciones colaboradoras de referencia:
Delirium Books (Madrid)
Jesús Vico, S.A. (Madrid)
Numismática Carlos Peláez (València)
Numismática Llamas (València)
Numismática R. Borja (València)
SINCONA · Swiss International Coin Auction AG (Zuric - Zúrich)
Subastas Appolo (Pamplona)
Tonegawa Collection

Procedència de la major part de les imatges d'escuts heràldics / Procedencia de la mayor parte de las imágenes de escudos heráldicos:
Heralder *et alii* · amb / con Creative Commons (CC) license
https://commons.wikimedia.org/wiki/User:Heralder
https://ca.wikipedia.org/wiki/Escut_d%27Espanya

Col·laboracions especials / Colaboraciones especiales:
María Alonso Lescún (Museo de Huesca)
Susana Bardón (Delirium Books, Madrid)
Josep Vicent Boira Maiques (Departament de Geografia de la Universitat de València)
Glòria Bonet (IES Benlliure, València)
Ricardo Borja Villaplana (Numismática R. Borja, València)
José Ignacio Casar Pinazo (Museu de Belles Arts, València)
Julio Chico (Jesús Vico, S.A., Madrid)
Maria Clua (Gabinet Numismàtic de Catalunya / Museu Nacional d'Art de Catalunya · MNAC, Barcelona)
Alícia Cornet (Museu Nacional d'Art de Catalunya · MNAC, Barcelona)
Robert Cuenca Montagut (Lycée Français de València)
Joaquim Cuevas Casaña (Departament d'Anàlisi Econòmica de la Universitat de València)
Aureli Doménech Bou
Fermín Erbiti Zabalza (Cámara de Comptos de Navarra - Nafarroako Kontuen Ganbera, Pamplona)
Albert Estrada-Rius (Gabinet Numismàtic de Catalunya / Museu Nacional d'Art de Catalunya · MNAC, Barcelona)
Rafael Feria Pérez (Museo Casa de la Moneda, Madrid)
Mª José García Tejera (Ediciones de la Universidad de Murcia · edit.um)
Miguel Ángel García García (www.batalladetrafalgar.com)
Joan Gavara Prior (Societat Valenciana d'Història de l'Art)
Manuel Gozalbes Fernández de Palencia (Museu de Prehistòria de València)
Sergi Llinares (Servei de Promoció i Normalització Lingüística / Universitat Politècnica de València · UPV, València)
Antonio Llamas (Numismática Llamas, València)
David Llamas (Numismática Llamas, València)
Josep Antoni Lluesma Espanya (IES Camp de Morvedre, Sagunt)
Mª Pilar Los Arcos Sevillano (Biblioteca del Archivo Real y General de Navarra, Pamplona)
Fátima Martín (Departamento de Ciencias y Técnicas Historiográficas de la Universidad Complutense de Madrid · UCM)
María del Rosario Martín Muñoz (Editorial Universidad de Sevilla)
Glòria Moreno
Paloma Otero (Departamento de Numismática del Museo Arqueológico Nacional · MAN, Madrid)
Carlos Peláez (Numismática Carlos Peláez, València)
Ana Redín Armañanzas (Museo de Navarra - Nafarroako Museoa, Pamplona)
Rebeka Richter (SINCONA · Swiss International Coin Auction AG, Zuric - Zúrich)
Pascual Rincón Yllana (Museu Nacional d'Art de Catalunya · MNAC, Barcelona)
Jesús Vico (Jesús Vico, S.A., Madrid)
Salomé Zurinaga Fernández-Toribio (Departamento de Documentación del Museo Arqueológico Nacional, Madrid)

Autoria de blocs d'Internet, de tema numismàtic, consultats / Autoría de blogs de internet, de tema numismático, consultados:
Santiago de la Fuente: www.fuenterrebollo.com/faqs-numismatica/menu.html
Jorge Madero Díaz: historiadelapeseta.blogspot.com.es
Javier Martínez: isabeliireinadelasespanas.blogspot.com.es
Ricardo Pardo: obsidional.blogspot.com.es
Adolfo Ruiz Calleja: blognumismatico.com
8r-ferdinvii.blogspot.com.es

ISBN: 978-84-7795-801-7
Dipòsit legal: V 3582-2017

© dels textos / de los textos: els autors / los autores
© de l'edició / de la edición: Diputació de València

Versió digital, corregida i augmentada.

L'edició en paper d'aquesta obra ha rebut el Premio Javier Conde Garriga 2018, atorgat per l'Asociación Numismática Española · A.N.E.

El nostre reconeixement al projecte Viquipèdia · Wikimedia Commons / Nuestro reconocimiento al proyecto Wikipedia · Wikimedia Commons

Index

013 Poder i propaganda. Les raons d'un cicle expositiu sobre govern i representació.
Rafael Company i Mateo

023 La moneda, molt més que diners.
José María de Francisco Olmos

025 I. Utilitats econòmiques i usos polítics
026 II. El retrat monetari
027 III. Els escuts en les monedes
029 IV. Les ribes est i sud del mediterrani
029 V. Revolucions i reformes
031 VI. Coneixement i opinió

035 El poder en la butxaca. Imatges dels governants en les monedes d'Espanya (s. XVIII-XXI).
Rafael Company i Mateo

038 PART I. UNA APROXIMACIÓ ALS CONTINGUTS POLÍTICS DE LES EMISSIONS MONETÀRIES

056 PART II. IMATGES DEL PODER REIAL EN LES MONEDES ESPANYOLES: DE L'ANTIC RÈGIM AL DESTRONAMENT D'ISABEL II

058 L'Espanya *plural* del rei Carles III d'Habsburg (l'Arxiduc). L'excepcionalitat de les monedes sense grans emblemes de Castella i Lleó
059 1707, La imposició a València de l'escut de Castella. L'abolició dels Furs i la castellanització monetària
060 1707, València i l'Espanya uniformitzada dels Borbó. L'abolició dels Furs i la castellanització monetària

062 1. Els Borbó espanyols entre els tipus monetaris de 1728 i els de 1772

064 1.1. Les monarquies de dret diví
067 1.2. Un escut borbònic massa simplificat
070 1.3. La monarquia pretesament universal
076 1.4. El numerari navarrés i els primers Borbó d'Espanya
079 1.5. Una moneda per al príncep de Catalunya
082 El lleó, símbol del poder monàrquic hispà a cavall de dinasties.
084 La magrana imprescindible i la magrana prescindible. Presència i absència de l'emblema de Granada en la punta de l'escut *resumit* dels Borbó d'Espanya

086 2. Els Borbó espanyols des de la reforma monetària de 1772 fins a la guerra contra Napoleó

088 2.1 Llegendes dels reversos auris
092 2.2. L'escut borbònic més complet
097 2.3. Retrats sense llorers i retrats amb llorers
102 2.4. Les raons públiques i ocultes del canvi de numerari
103 2.5. Escuts sense columnes i escuts amb columnes
106 2.6. L'emblema columnari
108 2.7. El numerari navarrés i els darrers reis Borbó abans de la guerra contra Napoleó
110 Els grans escuts dels Borbó d'Espanya. La primera versió
112 Els grans escuts dels Borbó d'Espanya. La segona versió
115 2.6 bis. El contrast timbrològic, 1: Les dues grans armories dels Borbó espanyols en el paper segellat

126 3. El regnat de Josep Bonaparte (1808-1813) i la Catalunya napoleònica (1808-1814)

128 3.1.Abdicacions, entronitzacions i guerres
131 3.2.Un regnat constitucional que no ho semblava
132 3.3.Un bust romà i un escut quasi totalment territorial
133 3.4.L'àguila de Júpiter, l'Espanya «igualitària» i l'Espanya acastellanada
136 3.5.Un poder sense nom i sense rostre a la Catalunya napoleònica
140 Dominis bonapartistes. Creus de sant Jordi i «quatre barres» *versus* castells i lleons
142 L'aparença romana i heŀlenística dels Bonaparte
144 Els escuts més complets en els 8 reals o 20 reals *de vellón*
147 3.5 bis. El contrast timbrològic, 2: Les ruptures dels Bonaparte i dels seus enemics en el paper segellat

162 4. Ferran VII i el drama d'Espanya i de l'Amèrica hispana (1808-1833)

164 4.0 Una introducció a les etapes del regnat
166 4.1. La guerra contra Napoleó i el Sexenni Absolutista (1808-1820)
182 4.2. El Trienni Liberal (1820-1823)
194 4.3. La Dècada Ominosa (1823-1833)
200 València, de regne foral de la Corona d'Aragó a territori sense autogovern de la monarquia espanyola
202 Els castells i lleons del Trienni Liberal
205 4.1 bis. El contrast timbrològic, 3: 1812-1814, una constitució d'anada i tornada
211 4.2 bis. El contrast timbrològic, 4: Durant el Trienni Liberal
217 4.3 bis. El contrast timbrològic, 5: Després del Trienni Liberal

224 5. El regnat fracassat d'Isabel II (1833-1868)

227 5.1. Els tres primers anys d'una reina nena i una regent
230 5.2. Isabel II i la regent Maria Cristina sota la constitució de 1812
233 5.3. Contra Isabel II (i el liberalisme): la Primera Guerra Carlina (1833-1840)
235 5.4. Isabel II sota les constitucions de 1837 i 1845: del final de la regència de Maria Cristina al destronament
246 Espanya, de l'absolutisme de Ferran VII al liberalisme d'Isabel II
248 Navarra, de l'antic règim foral al liberalisme unitarista i de l'Antic Règim foral al liberalisme unitarista
251 5.4 bis. El contrast timbrològic, 6: Isabel II, de reina sense constitució a monarca constitucional
259 5.4 ter. El contrast timbrològic, 7: Els segells en sec
269 5.4 quater. El contrast timbrològic, 8: La perpetuació de les grans armories de Carles III

272 PART III. IMATGES DEL PODER PERSONAL I COL·LECTIU EN LES MONEDES ESPANYOLES: DEL SEXENNI REVOLUCIONARI A L'EURO

274 La doble datació en les monedes espanyoles

276 1. El Sexenni Revolucionari (1868-1874)

278 1.1. El Govern Provisional i el Poder Executiu (1868-1870)
286 1.2. Amadeu I (1870-1873)
288 1.3. Els enemics borbònics d'Amadeu I
291 1.4. La Primera República espanyola i la Revolució Cantonal (1873-1874)
298 Mirar cap a l'esquerra i mirar cap a la dreta
300 La garantia de qualitat de l'encunyació. Els assajadors i el jutge de balança

302 2. La Restauració borbònica, la Constitució de 1876 i la dictadura de Primo de Rivera (1874-1931)

304 2.1. Alfons XII abans de la Constitució de 1876
308 2.2. Contra Alfons XII (i els règims anteriors): el pretendent Carles VII
312 2.3. Alfons XII sota la Constitució de 1876
320 2.4. Alfons XIII sota la Constitució de 1876
330 2.5. Alfons XIII durant la dictadura primoriverista i la «Dictablanda» (1923-1931)
332 Els retrats d'Alfons XII en les monedes (1875-1885)
334 Els retrats d'Alfons XIII en les monedes (1888-1926)
336 El bescanvi de duros falsos i les imitacions de monedes per tal de publicitar negocis

338 3. La Segona República Espanyola (1931-1939)

340 3.1. La Segona República durant els biennis reformista i contrareformista
345 3.2. La Segona República durant la Guerra Civil
352 3.3. El govern autònom d'Euzkadi
356 País Valencià: el tercer tipus monetari amb barret frigi i la iconografia republicana en la ceràmica popular
358 Les fàbriques de moneda al País Valencià i les imatges de la República en guerra
360 La indústria i «la trilogia mediterrània» de l'agricultura. Les monedes republicanes més enllà de la figuració del poder
262 La personificació del poder obrer i camperol. Les monedes dels Consells Interprovincials republicans

364 4. El règim franquista (1936-1975)

366 4.1. La dictadura de Franco abans de la llei de successió de 1947
372 4.2. La dictadura de Franco després de la llei de successió de 1947
376 El jou i les fletxes, de divises galants dels Reis Catòlics a emblema de l'Espanya uniforme de la Falange
378 El jou i les fletxes, 1940-1975. Entre l'historicisme i la militància falangista
380 Franquisme sense àguila. L'escut de la Segona República i el d'aparença medieval
382 La Marina en les monedes de la dictadura de Primo de Rivera i en les de la dictadura de Franco
384 Un revers monetari del franquisme que semblava dels Habsburg o dels Borbó

386 5. La instauració borbònica, la Constitució de 1978 i la monarquia parlamentària (1975-2018)

388 5.1. Joan Carles I abans de la Constitució de 1978
389 5.2. Joan Carles I després de la Constitució de 1978
395 5.3. Joan Carles I abans i després de l'euro
402 5.4. Felip VI cap d'estat d'una monarquia parlamentària a la zona de l'euro
404 5.5. La zona de l'euro de la Unió Europea
408 La moneda espanyola –anterior a l'euro– més europeïsta
410 La commemoració dels decrets de Nova Planta
412 De la cartografia a l'al·legoria en les figuracions d'Espanya
414 La primera pesseta decimal amb retrat reial i l'última
416 La religió catòlica i la llengua castellana?
418 Joan Carles I en les monedes. Rei efectiu i rei *emèrit*

420 PART Ⅳ. APÈNDIXS

422 Apèndix 0. *La semeuse* d'Oscar Roty, molt més enllà de les monedes
429 Apèndix I. El poder econòmic d'un símbol del poder reial
432 Apèndix II. L'anvers de la moneda de 5 pessetes del Govern Provisional (i de les altres encunyacions amb el mateix motiu)
441 Apèndix III. De les 100 pessetes als 10 cèntims
446 Apèndix IV. Caps coronats en les monedes
448 Apèndix V. Els cèntims de Carles VII van encunyar-se al País Basc?
449 Apèndix VI. França 1791, absència i presència de la doble legitimitat
450 Apèndix VII. Un escut d'Espanya amb doble vida: 1875 i 1981
457 Apèndix VIII. Dos capells en un
458 Apèndix IX. L'escut franquista
464 Apèndix X. L'escut que tardava a anar-se'n
466 Apèndix XI. Els cantells de les monedes també parlen del poder (1833-2001)
468 Apèndix XII. La llei i alguns pesos de les monedes de plata espanyoles des de 1732 fins a 1899

471 BIBLIOGRAFIA SOBRE LA IMATGE DEL PODER A LA MONEDA ESPANYOLA ENTRE 1728 I 2018 (AMB ALGUNES OBRES CONTEXTUALITZADORES)

472 1. Obres generals: les monedes des de Felip V a Felip VI i els bitllets des de Carles III de Borbó a Joan Carles I
474 2. La moneda navarresa durant el període borbònic
476 3. Els Borbó, i els Bonaparte, fins al 1868: escuts, reals, maravedisos...
482 4. La pesseta decimal, unitat monetària d'Espanya (1868-2001)
488 5. Les monedes, i els bitllets, de l'euro
490 6. Els escuts de les Espanyes i d'Espanya
492 6.1 Referencies bibliogràfiques sobre els blasons de la Corona d'Aragó, Navarra, la Corona de Castella i Lleó, Portugal i els Algarves, els Borbó-Anjou, els Bonaparte i els Savoia
494 6.2. Referències bibliogràfiques sobre els blasons globals de la monarquia d'Espanya i de l'Estat espanyol, i sobre els territoris espanyols en el seu conjunt
498 7. La representació republicana mitjançant l'al·legoria femenina amb el barret frigi o de la llibertat
500 8. El paper timbrat o segellat, els timbres fiscals, els segells postals i telegràfics, i altres documents de garantia i seguretat
500 8.1 Referències bibliogràfiques sobre el paper timbrat, o segellat, d'Espanya i dels seus dominis ultramarins
502 8.2 Referències bibliogràfiques sobre els segells fiscals espanyols (metropolitans i colonials)
503 8.3 Catàlegs de segells postals i telegràfics espanyols (metropolitans i colonials)
504 8.4 Altres referències bibliogràfiques sobre filatèlia i, particularment, sobre els segells postals i telegràfics espanyols

511 TRADUCCIONES / TRANSLATIONS

PODER I PROPAGANDA

Les raons d'un cicle expositiu sobre govern i representació

RAFAEL COMPANY I MATEO

Director del MuVIM





I

El *Diccionari Normatiu Valencià* enllestit per l'Acadèmia Valenciana de la Llengua (AVL) ens diu que la propaganda és l'«Acció sistemàtica exercida sobre l'opinió pública per a difondre certes idees o doctrines i aconseguir-ne adeptes, o per a donar a conéixer alguna cosa amb finalitats comercials», i igualment n'estableix com a segona accepció la següent: «Impresos, cartells, vídeos o altres materials, que serveixen per a difondre i donar a conéixer alguna cosa».[1] En aquestes definicions es troba reflectit el caràcter amfibològic que el terme ha acabat assolint amb el pas dels temps. En efecte, d'acord amb la segona accepció i el final de la primera, qualsevol material de difusió pot rebre la consideració de propaganda; per contra, si seguim l'inici del primer dels enunciats, només parlaríem d'acció propagandística –i, és clar, de missatges i materials propagandístics– quan estiguérem en presència d'un programa sistemàtic de comunicació destinat a incidir sobre l'opinió dels ciutadans i a canviar-la. Un programa, doncs, destinat a persuadir: «Discurs persuasiu destinat a modificar les actituds i la conducta de l'opinió pública», tal com s'afirma en la segona edició del *Diccionari de la llengua catalana* de l'Institut d'Estudis Catalans.[2]

Si inquirim sobre l'etimologia del terme, el *Diccionari català-valencià-balear* ens recorda que la paraula prové «del llatí propaganda, 'que ha de propagar-se', pres concretament de l'expressió [Sacra] Congregatio de propaganda fide, 'congregació per a propagar la fe'».[3] Quan ens referim als orígens d'aquesta institució, encarregada de les missions i fundada el 1622, parlem d'un context marcat per la lluita entre confessions religioses i, arran d'això, constatem que el naixement del terme ho fou amb una indubitada connotació de proselitisme.

Els segles han passat i el component proselitista dels mecanismes propagandístics ha pogut arribar a hipertrofiar-se: de fet, si preguntem al comú dels mortals, és possible que la paraula propaganda remeta més que res, per a molta gent, a l'acció sistemàtica duta a terme pels grans totalitarismes del segle XX, capficats en el seu propòsit proselitista fins al punt d'utilitzar l'engany i la manipulació més descarnada en els seus instruments de comunicació política: fins a fer possible la pura dominació sobre tots els destinataris i, així, eliminar o minimitzar al màxim la repercussió en la societat dels discursos alternatius.

Però no sempre s'ha arribat fins a aquests extrems en l'exercici de la voluntat persuasiva *dels de dalt*: molt sovint, des del poder s'han emés i s'emeten missatges que no s'acompanyen de mentides flagrants i d'intencions perverses, i que només es limiten a legitimar el poder governant –o les intencions de l'insurgent– mitjançant l'ostentació de la potència, la força, l'estatus o les conviccions, alhora que se'n demana el respecte, l'obediència o la devoció. Parlem de la construcció d'un consens social a través de mecanismes propagandístics d'intensitat moderada. Fins i tot, moltíssimes vegades, quan més segur està de la seua hegemonia, el poder no ha fet o no fa més que «mostrar-se», que identificar-se davant els destinataris, que ensenyar els seus emblemes amb la intenció –a tot estirar– de reforçar el propi prestigi i reputació.

1 <http://www.avl.gva.es/lexicval>
2 <http://dlc.iec.cat>
3 <http://dcvb.iecat.net>



Evidentment, xafem un terreny ple de matisos, de gradacions, on de vegades resulta difícil jutjar si el poder només se'ns mostra o si va més enllà en els seus propòsits i, si va més enllà, fins on. I, com bé sabem, les societats immerses en processos propagandístics massius i efectius poden viure una sort de procés de narcotització col·lectiva, on és molt difícil que s'òbriga pas la invalidació pública del poder exercit i del seu aparell propagandístic de suport (farcit o no de falsificacions en el discurs).

II

Dit tot això, és el moment de recollir l'opinió d'un destacat analista d'aquestes qüestions, Peter Burke. Aquest investigador va filar molt prim en *La fabricación de Luis XIV*[4] a l'hora de valorar les visions oposades dels estudiosos sobre els governants i les seues imatges, símbols o representacions, la visió *cínica* i la *innocent*:

> Desde un punto de vista comparativo, podría decirse que ambos modelos rivales hacen hincapié en determinadas percepciones al precio de excluir otras. Los cínicos son, ciertamente, reduccionistas, y se niegan a considerar el mito, el ritual y la devoción, como respuestas a una necesidad psicológica. Dan por supuesto con demasiada facilidad que las clases gobernantes del pasado eran tan cínicas como lo son ellos. Por otro lado, el modelo rival da por supuesto demasiado fácilmente que todo el mundo en una sociedad dada creía en sus mitos. No es capaz de reconocer ejemplos concretos de falsificación y manipulación. [...] Los procesos por los que las imágenes sostienen el poder son tanto más poderosos cuanto que parcialmente inconscientes. [...] Ambos modelos, por consiguiente, tienen su utilidad. Podría aducirse que también la tensión entre ellos es fructífera.

Aquestes reflexions ens permetrien asseverar que les manifestacions públiques de les ideologies i representacions del governants –les seues maneres de concebre la realitat i de figurar-la– tenen un necessari correlat en les possibles necessitats psicològiques, conscients o inconscients, dels governats: aquests últims serien susceptibles de sentir, interpretar i donar resposta en les seues ments al poder dels signes involucrats en la «construcció simbòlica de l'autoritat» o, per tal d'expressar-ho en termes vulgars, en la «venda» pública dels qui manen.

Més encara: aquestes actituds perceptibles entre els governats podrien, segons i com, detectar-se en el si dels mateixos àmbits des d'on s'elaborarien i es difondrien les imatges del poder.

4 Sant Sebastià: Nerea, 2003, 2a ed., p. 20-21.

Paul Zanker ho posava en relleu, amb referència al primer període imperial romà, en l'obra *Augusto y el poder de las imágenes*:[5] enfront dels qui veuen darrere de la forma de procedir d'August –quant al conreu de la imatge pública de l'emperador– un refinat aparell propagandístic, el procés es demostraria com de molta més complexitat, i això perquè aquells que ostentaven el poder van sucumbir a la influència dels símbols que ells mateixos utilitzaven.

Fins i tot està acreditat que en l'epicentre d'un dels totalitarismes de *manual* de la primera meitat del segle passat, el feixisme mussolinià, els artífexs a Itàlia d'aquella massiva intoxicació propagandística acabarien presoners de la seua creació, entregats sincerament davant l'abisme simbòlic que acabaven de cavar.



Bundesarchiv, Bild 102-08300 / CC-BY-SA 3.0

5 Madrid: Alianza Editorial, 2002, 1a reimpr. [1a ed. en castellà 1992].

S'ha de recordar que parlem de la gran mistificació neoromana que afirmà que els italians eren *i romani della modernità*, i que va arribar al paroxisme amb la sangonosa conquesta d'Etiòpia de mitjan dels anys trenta (amb la consegüent *Proclamazione dell'Impero*, o resurrecció figurada de l'imperi Romà). Aquells que envoltaren Benito Mussolini –considerat com un nou Juli Cèsar i, posteriorment, com la pràctica reencarnació d'August– es demostrarien uns romàntics incorregibles, embeguts d'una mena d'optimisme reparador, d'una retòrica que eixugava les llàgrimes del passat i permetia tancar els ulls davant les realitats no confortables del present.[6]

III

A aquestes altures del text hem d'evitar que el lector es confonga: les exposicions que conformen, al MuVIM, el cicle «Poder i propaganda» no es dediquen a les imatges forjades pels governants durant el feixisme italià, ni a les que definiren el llarg regnat de Lluís XIV de França, ni a aquelles que acompanyaren l'edat d'August. Però això no hauria de decebre ningú: evidentment, aquestes tres etapes històriques no són ni de bon tros les úniques susceptibles de ser analitzades –amb fruits interessants– des de la perspectiva de la relació entre aquells que manen i els mecanismes que s'utilitzen per a representar-los i per a difondre els missatges governamentals: el nostre mu-

6 «[...] per quanto il fascismo avesse sempre proclamato che la "politica è l'arte delle cose reali", e che ogni politica pioggiava necessariamente su posizioni di forza, pure i suoi discepoli non erano che degli incorreggibili romantici, pronti a figurandosi un mondo di loro comodo, basato su considerazini indubbiamente propagandistiche e lontanissime dai reali rapporti tra le nazioni. [...] In fondo il fenomeno fascista era nato e si era giustificato su una speciale componente del carattere nazionale, una "fuga dalla realtà" che aveva lontanissime radici, e che si era concretata, come livello di aspirazione, nelle "radiose giornate" dell'Impero, proclamato in Roma all'atto della presa di Addis Abeba. [...] la retorica mussoliniana dell'Impero rappresentava in modo sostanzialmente perfetto la massima soddisfazione che le frustrazioni nazionali maturate negli ultimi cento anni potessero assegnare a se estesse» (Franco Bandini: *Tecnica della sconfitta. Storia dei quaranta giorni che precedettero e seguirono l'entrata dell'Italia in guerra*. Florència: Nuova Editoriale Florence Presse, 2013, p. 174-175).

seu n'ha seleccionat per a l'ocasió períodes històrics i àrees geogràfiques ben diversos que, molt segurament, despertaran l'atenció dels ciutadans valencians i dels visitants d'altres procedències.

L'exposició de menors dimensions de les programades, la que s'ubica en la Sala Parpalló de MuVIM, porta per títol «Cartell cubà 1959-1989. Crònica gràfica de la història recent de Cuba». Es tracta d'un recull iconogràfic ideat per artistes molt notables que va ser utilitzat propagandísticament durant trenta anys per Fidel Castro i la resta de dirigents de la revolució cubana, un dels esdeveniments polítics paradigmàtics de la segona meitat del segle XX.



Parlem d'un moviment que va enderrocar el govern militar de Fulgencio Batista –extremadament tirànic i corrupte, i *entregat* als Estats Units i als interessos de la màfia– i que va obtenir un consens ben perceptible en els inicis però que, al cap de poc temps, va esdevenir objecte de dicteri entre sectors significatius de l'interior de Cuba i dels països occidentals. Les noves autoritats de l'illa van abraçar finalment l'ideari comunista i van alinear-se amb la Unió de Repúbliques Socialistes Soviètiques, URSS: d'aquesta manera, el procés polític i social viscut a la Cuba de Castro es convertí, per molts anys, en emblema màxim d'ideals revolucionaris d'esquerra, i això tant al si de les societats industrialitzades com als territoris coneguts antigament com a Tercer Món.

Amb el rerefons de les fortes controvèrsies públiques que concita la naturalesa i actuació del govern cubà dels nostres dies, el castrisme històric –règim de partit únic com en l'actualitat– també desferma passions molt enfrontades: des de la *laudatio* total i enfervorida fins a la denúncia i la condemna més bel·ligerants, passant per actituds que es proclamen més *equidistants*, on s'acostuma a excusar els mètodes en posar en relleu, com a contrast, els assoliments socials (en el context, com és sabut, de l'Amèrica *pobra* i de l'assetjament secret i l'hostilitat pública –l'embargament– del govern de Washington).

IV

Pel que fa a l'exposició de més dimensions, «Les imatges del poder», estem parlant, en realitat, de tres espais ben delimitats ubicats al llarg de la Sala Alfons Roig: en el primer, «Reis d'Àfrica. Fotografies d'Alfred Weidinger», davant els ulls dels visitants apareixen monarques africans contemporanis. Però es tracta de monarques sense poder administratiu efectiu, aixoplugats per estats nació republicans que conserven les estructures tribals tradicionals i, en el seu si, els reis que es mostren davant la càmera de Weidinger. Sorprén, a la mirada occidental usual, una figuració del poder tan exòtica, tan atapeïda d'arquitectures *pobres*, de preteses sumptuositats i, de vegades, d'objectes d'una rellevància inesperada i contundent –seductorament estranya–, allunyats dels cànons reials europeus o, de vegades, directament inspirats en aquests.

La incontestable bellesa de les imatges va aparellada, això sí, amb una sensació lleugerament inquietant, producte d'una més que possible incongruència *interna*: els reis africans i els recursos simbòlics autòctons apareixen disposats

segons un mètode de creació de la realitat com la fotografia, de gènesi tan occidental. En efecte, alguna mena d'aculturització està present en aquestes representacions del poder quan, malgrat la panòplia d'autenticitats que se'ns disposa davant els ulls, el posat dels protagonistes és enormement deutor de la representació tradicional del poder monàrquic a Europa i de la història occidental de la fotografia i, igualment, fa seguidisme de les formes com Occident ha tractat fotogràficament els mons que ha etiquetat com a exòtics.



V

El segon dels àmbits de «Les imatges del poder» no ens és gens exòtic per a nosaltres, els valencians: «Retrats del poder» es troba organitzat entorn d'efígies pintades de reis, reines, regents i dictadors de l'estat nació conegut com Espanya i, a la seua vora mateix, de retrats d'alguns presidents de la Diputació de València. Una mixtura, un diàleg, doncs, entre el poder amb majúscules, el formalment reial la major part de les vegades, radicat a la ciutat de Madrid i concebut des de Castella, i el poder perifèric, provincial, no autònom, que va vertebrar de manera pràcticament absoluta l'organització estatal espanyola des dels temps de Ferran VII fins a la institucionalització preautonòmica i autonòmica (a les darreries dels anys setanta i els inicis dels huitanta del segle passat).

Entre el seguit de retrats que ens mostren els governants i els seus correlats perifèrics, volem destacar-ne ací un de l'autòcrata d'Espanya més conegut com el *Caudillo*, obra d'un creador que havia encarnat el millor del disseny valencià durant la Segona República, Lluís Dubón. Dubón ens llegaria –amb aquesta obra encarregada des de la Diputació el 1952– una *vendetta* pictòrica memorable, excepcional de totes totes, més en el context d'un règim com el franquista. Una peça pictòrica construïda intel·ligentment, actualment molt desconeguda del gran públic i glossada per Michelle Vergniolle Delalle en *La palabra en silencio. Pintura y oposición bajo el franquismo*:[7] «[...] el pintor consigue ofrecer al público, bajo el pretexto del más excesivo respeto clásico, la discreta caricatura de un enano usurpador».

Amador Griñó ha posat en relleu, en la col·laboració enllestida per al catàleg de «Les imatges del poder», com el retrat de Franco de Dubón era deutor, des del punt de vista compositiu, del magnífic retrat del general Narváez executat pel també valencià Vicente López (conservat al Museu de Belles Arts de la capital valenciana i al Palacio Real de Madrid).

Afirma Néstor Morente Martín, en la seua tesi doctoral sobre iconografia republicana a València,[8] que «El pintor Luis Dubón terminó sus días sin renunciar a su estilo, a su personalidad y a su republicanismo», i el MuVIM, que ja ha exposat dubons en les seues sales (incloent-ne en l'exposició «La modernitat republicana a València. Innovacions i pervivències en l'art figuratiu (1928-

7 València: Universitat de València, 2008, p. 42-43.

8 *El art déco en la imagen alegórica de la II República Española en Valencia: Vicente Alfaro promotor de las artes*. València: Universitat de València, setembre del 2016, p. 444.

1942)») vol ara tancar el cercle amb l'exhibició d'aquesta obra tan corrosiva, enllestida quan faltava ben poc per a la mort de l'artista.



El caràcter sorprenent d'aquesta pintura es posa més de manifest quan se la compara amb el retrat de Franco pintat cinc anys després per Josep Segrelles, tan glorificador i enaltidor: l'exhibició conjunta d'ambdues obres pretén ser una de les fites del cicle expositiu «Poder i propaganda».

VI

Una última acotació sobre l'espai dominat per la pintura: en el seu si hem ubicat «Imatges dels governants en les monedes espanyoles: de la mort de Ferran VII a l'euro». Es tracta d'una selecció de peces monetàries –classificades en dotze àmbits cronològics– com a complement de les visions pictòriques de monarques i dictadors i, en un cas, com a contrapunt d'aquestes: així, una de les monedes exposades ostenta una contramarca política ofensiva (una inscripció estampada), utilitzada entre 1871 i 1873 contra el rei Amadeu I de Savoia pels alfonsins, els partidaris del futur Alfons XII.



Com han posat en relleu molts estudiosos de la numismàtica, la producció monetària ha sigut al llarg dels segles, i és encara, un instrument privilegiat de comunicació política en general i de difusió de la imatge del poder –polític– en particular. I si en l'exposició n'hem volgut oferir només un mínim tast, en aquest treball en fem una reflexió amb més deteniment que hem titulat *El poder en la butxaca. Imatges dels governants en les monedes d'Espanya (segles XVIII-XXI).* Parlem d'un treball que es deté molt particularment en les fórmules de legitimació del poder personal (reial o dictatorial), com ara el recurs a la pretesa possessió de «la Gràcia de Déu» (*Dei Gratia* en llatí) com a font única o compartida de l'exercici del regnat o de la dictadura, i la referència al caràcter constitucional de la monarquia o l'absència d'aquesta circumstància. Els règims republicans –i el Govern Provisional nascut el 1868– ens obrin les portes cap a les personificacions iconogràfiques en què s'ha encarnat el poder proclamat com a col·lectiu: la Hispània d'orígens romans (amb corona mural) i la matrona de cabells solts, el genet ibèric i romà de les primeres encunyacions franquistes, etc.

A l'efecte de poder enllestir aquesta visió ampliada hem pogut comptar, particularment, amb la valuosa participació de José M. de Francisco Olmos, membre del Departamento de Ciencias y Técnicas Historiográficas de la Universidad Complutense de Madrid, UCM, i autor d'un text que presenta la iniciativa: «La moneda, molt més que diners». Així mateix hem pogut obtenir la solvent col·laboració de Natalia Pérez-Aínsua Méndez pel que fa als exemplars de paper segellat.

VII

«L'evanescència del poder actual», l'últim dels espais de «Les imatges del poder», té una gènesi absolutament original, atés que els materials fotogràfics exposats han estat seleccionats per responsables de la secció de política d'alguns dels *mass media* que tenen redacció a la ciutat de València. Ens referim a mitjans únicament digitals o que apareixen tant en format paper com en Internet; per ordre alfabètic, *eldiario.es*, *El Mundo*, *Las Provincias*, *Levante-EMV* i *Valencia Plaza*. Cadascun dels professionals esmentats ha escollit imatges fotogràfiques que, al seu entendre, són representatives de la noció de poder, en el benentés que des del museu hem demanat que es tractara d'un poder bé radicat al País Valencià, o bé amb incidència –directa o indirecta– sobre la societat valenciana (la qual cosa, ben mirat, obri vertaderament el ventall de possibilitats). L'altra orientació donada per part dels responsables del MuVIM ha sigut la cronològica: s'havien d'escollir fotografies datades en temps posteriors a la mort de Francisco Franco.



Els motius que han conduït a la selecció final de les peces són explicats pels mateixos periodistes en el catàleg, en un exercici inèdit que ens honora com a museu.

VIII

Aquesta introducció al cicle expositiu del MuVIM «Poder i propaganda» està a punt de concloure. I el comiat comença amb l'afirmació que la nostra contribució –dues exposicions, quatre àmbits diferents, cartells, fotografies artístiques, retrats pictòrics (amb encunyacions monetàries), fotografies periodístiques– és, només, una de les moltes susceptibles de ser realitzades: al possible i immens dèdal d'espais geogràfics creuats amb períodes històrics cal afegir el fet que, centrant-nos en l'edat contemporània, és molt gran el ventall de mitjans a través dels quals s'han pogut mostrar, figurar o propagar imatges sobre el poder dels governants (o, en el seu cas, dels insurgents): monedes i bitllets, medalles i condecoracions, arquitectura i art moble, pasquins i cartells, targetes postals i adhesius, segells de correus i efectes postals prepagats, segells de matriu i paper timbrat, vinyetes i fotografies, programes de televisió i ficcions cinematogràfiques i teatrals, tapissos i vaixelles, armes i paper pintat, enquadernacions i teixits de vestits, botons d'uniformes i jocs de taula o infantils, rellotges i joies, entapissats i fustes del mobiliari, etc. Estem en presència, efectivament, d'un planter temàtic enormement fecund; fecund igualment des del punt de vista de les instàncies museístiques. Aquesta aposta del nostre museu no és doncs, malgrat les aparences, tan arriscada; en un determinat sentit amb aquest cicle expositiu juguem sobre segur.

València, 29 de juny de 2017

LA MONEDA, MOLT MÉS QUE DINERS

José María de Francisco Olmos



«[...] sembla lògic que –com a ciutadans– puguem estar en condicions d'entendre les proclames en metall encunyat i de formar-nos, amb coneixement de causa, una opinió sobre aquestes».



I. Utilitats econòmiques i usos polítics

La moneda tal com l'hem coneguda a Occident va ser un invent que tenia com a objectiu millorar les transaccions comercials i tributàries, així com la fiabilitat de les retribucions públiques i de les ofrenes crematístiques realitzades als santuaris: permetia oferir una quantitat de metall taxada en pes i llei –o percentatge de metall noble en relació amb el total– i garantida i recolzada per una autoritat governativa. Tot això feia innecessari el regateig constant sobre el valor dels trossos de metall preciós, ja que es trobava fixat en un ordenament legal i era garantit pel poder polític emissor. D'acord amb aquestes característiques, les monedes podrien haver continuat sent uns discos de metall que portaren inscrits, simplement, els nombres del seu pes i llei i un símbol de l'autoritat emissora, la qual cosa hauria bastat per a permetre'ls circular lliurement pels mercats que les acceptaren i per a seguir encarnant el patró de valor de les mercaderies i els serveis.



© Jesús Vico, S.A. (Madrid)



© Jesús Vico, S.A. (Madrid)

Ara bé, la funció econòmica de les monedes va ser immediatament acompanyada de la funció política i representativa, ja que les autoritats es van adonar que aquest nou suport –aquesta nova forma de diners– s'anava a convertir en el millor mitjà de propaganda política dels estats emissors: ja fóra dels seus governants, del sistema polític de la comunitat, de l'ideari religiós (amb la referència iconogràfica a les deïtats i als herois), dels mites fundacionals, i fins i tot de les festes, monuments i principals productes de la seua economia. Tot això ja apareix en les monedes encunyades pels grecs i altres pobles de l'àrea de l'Egeu entre els segles VII i IV a. de C.; com a exemple d'això citarem una peça excepcional, la cresseida d'or o de plata. Va ser encunyada a Lídia, actual Turquia, per ordre del famós Cressus, un rei del segle VI a. de C., el nom del qual ha arribat fins a nosaltres com a sinònim de riquesa. Aquest monarca va haver d'enfrontar-se al poder de l'imperi Persa dirigit per Cir II el Gran, i la moneda que portem a col·lació semblaria remetre simbòlicament a aquest conflicte: en la peça es mostra un lleó rugent, emblema de Lídia, enfront d'un bou que s'aproxima des de l'est i que podria representar els perses aquemènides.

S'han proposat diverses explicacions d'aquest disseny tan atractiu conformat pels pròtoms (cap i potes davanteres) de dos grans animals enfrontats, però si fóra certa la hipòtesi explicitada ací ens trobaríem davant tota una declaració de principis polítics, que haurien de quedar clars tant per als súbdits del rei lidi com per als seus enemics. La gran paradoxa va ser que –més enllà de la veracitat o no de la interpretació antiaquemènida del motiu– les cresseides van seguir sent encunyades pels perses després de la derrota de Cressus davant els exèrcits de Cir II.

II. El retrat monetari

Des del segle IV a. de C. trobarem en les monedes els retrats dels governants: les encunyacions dels successors d'Alexandre el Gran en els regnes hel·lenístics seran el model dels retrats monetaris dels emperadors romans, dels reis medievals i de monarques europeus posteriors, tots ells units a referències a la divinitat protectora o de la qual deien rebre el poder. D'acord amb el que s'ha dit pot afirmar-se que les civilitzacions antigues mediterrànies van anar conformant uns usos, específics i perllongats en el temps, que feien de la moneda un mitjà privilegiat de propaganda política: en aquells temps, el de difusió més massiva. Ací adjuntem com a exemple la imatge d'un sesterci emés a nom de Marc Aureli, l'emperador de Roma.



Amb posterioritat, els regnes hereus de Roma a Occident van mostrar en les monedes el monarca governant per obra de «la Gràcia de Déu» (en llatí, D[ei]. G[ratia]). Aquesta fórmula de legitimació –en la seua forma abreujada o completa– es va mantenir de forma generalitzada fins a l'època de la Revolució Francesa i després va anar desapareixent gradualment, al compàs del triomf de les revolucions liberals en els diferents països. No obstant això, encara podem trobar hui dia monedes on pot llegir-se que el o la monarca ho és a causa de «la Gràcia de Déu»: parlem de les peces britàniques, encunyades per un estat sense constitució escrita que manté formalment el sistema consuetudinari històric, on el monarca –en l'actualitat la reina Isabel II– té teòricament els seus poders polítics tradicionals sense traves (encara que la realitat institucional siga, és clar, ben diferent).



III. Els escuts en les monedes

Al costat del retrat del monarca, present en les monedes –com hem vist– des de l'edat antiga, i igualment al costat de les inscripcions que feien referència a la font del poder o a altres qüestions, el numerari occidental exhibeix des de l'edat mitjana els emblemes heràldics. Parlem dels escuts d'armes i altres elements que han conformat i conformen un llenguatge no verbal amb enorme predicament en el passat. Gràcies a l'heràldica, doncs, s'han mostrat davant súbdits i forans les dinasties que van acabar identificant-se amb territoris. I gràcies igualment a la coneguda com a ciència del blasó es van popularitzar símbols com les flors de lis de França, les faixes d'Àustria, el lleó de doble cua de Bohèmia, els lleopards dels Plantagenet d'Anglaterra, les boles dels Mèdici de Florència,

les quines de Portugal, les cadenes de Navarra, els castells i els lleons de Castella i Lleó, els pals (o «barres») de la Corona d'Aragó... Aquests i altres blasons de les monarquies ens han mostrat els orígens de les cases reials (o gran ducals, o ducals, o comtals, etc.), les extensions de terra que van governar, les que van aspirar a governar i no van poder aconseguir, o a les quals creien tenir dret, tot això mitjançant imatges que eren enteses per un nombre ingent de persones. Ací poden veure's les armeries de Napoléo Bonaparte, com a rei d'Itàlia, i la seua translació a les monedes amb major facial del període, així com la segona versió de l'escut del II Reich, i la corresponent inclusió en la peça de major diàmetre del regnat de Guillem II (*Kaiser* d'Alemanya i rei de Prússia).



Imatge de Sodacan





© David Liuzzo



Ⅳ. Les ribes est i sud del mediterrani

L'imperi Bizantí –romà d'Orient– es va fonamentar en la unió de poders, o cesaropapisme, concepció en què l'emperador era vist com el representant de la divinitat. En les monedes es va mostrar de forma palpable aquesta manera d'exercir el poder: l'emperador podia aparéixer designat per Déu mateix (*manus Dei*) i sempre se'l representava com el seu representant i servidor. La idea de la designació divina era, lògicament, incompatible amb qualsevol llei de successió que pretenguera *competir* amb els desitjos divins; és per això que les encunyacions van ser utilitzades pels emperadors per a proclamar i defensar la successió dinàstica familiar: fills, filles, germanes, esposes i uns altres familiars figuraran com els successors en la dignitat autocràtica, i fins i tot es portaran a col·lació les imatges dels antecessors per a mostrar el dret al govern que Déu hauria lliurat a la dinastia.



© Tonegawa Collection

En aquest precipitat recorregut històric arribem a l'expansió de l'islam per les latituds orientals i meridionals del Mediterrani. Els imperis de confessió musulmana van mostrar en el seu numerari la primacia de la divinitat: després de les emissions de transició d'influència bizantina i persa sassànida, les encunyacions van ser –en la seua majoria– exclusivament epigràfiques, repletes de llegendes religioses que convidaven a la submissió a Déu i, també, als preceptes de la fe islàmica. Les monedes es convertien així en un mitjà de proselitisme, amb independència que, amb posterioritat, sobre el metall encunyat aparegueren els noms dels governants que posaven en circulació les peces. En qualsevol cas, aquests últims –califes, emirs– sempre es proclamaven al servei de la divinitat: és el cas del famós Abd-ar-Rahman III de Còrdova, un dels dirhams del qual reproduïm.

Ⅴ. Revolucions i reformes

Els simbolismes ressenyats van ser forjats en èpoques molt pretèrites, però està fora de tot dubte la vigència del contingut identificador i evocador, simbòlic en definitiva, de les encunyacions monetàries: aquest no solament no ha decaigut al llarg de l'edat contemporània sinó que segueix vigent en els nostres dies per

diversos motius, ja que l'ús o assumpció d'una moneda implica –*de facto*– acceptar el seu missatge polític. Quant a això, és interessant conéixer que durant la Guerra d'Independència, entre 1808 i 1814, a Espanya es cotitzaven amb més alt valor els duros de Carles IV, que ningú rebutjava, enfront de les monedes a nom de Ferran VII o de Josep Napoleó, i això perquè utilitzar aquestes últimes peces identificava l'usuari com a partidari d'un bàndol o d'un altre i, en conseqüència, podia costar-li la vida segons les circumstàncies.

Cal recordar igualment que quan es produeix la Revolució de 1868 a Espanya, el primer que es fa és canviar la moneda, amb l'explicació que els lemes i els tipus que hi apareixen han de mostrar sempre el sistema polític i els seus valors, i no recordar el passat. D'aquesta manera van nàixer els nous tipus de la pesseta, i això mateix havia ocorregut i va ocórrer en el cas d'altres revolucions: la dels Països Baixos contra els Habsburg hispans, a la fi del segle XVI; la de Cromwell a Anglaterra, a meitat del segle XVII; la que va conduir, amb la declaració independentista del 4 de juliol de 1776, com a text fundador, al naixement dels Estats Units d'Amèrica; la de França que va tenir la seua partida de naixement simbòlica el 14 de juliol de 1789, i la seua gran proclama en la «Declaració dels drets de l'home i del ciutadà» del mateix any; les de França de 1830 i 1848; la de Rússia en 1917, que va acabar gestant la Unió Soviètica, etc. En totes aquestes revolucions sempre es va considerar que era prioritari modificar els tipus i les llegendes continguts en les monedes, incorporant-hi, per exemple, el bust o la figura de la llibertat o de la república, tot amb l'objectiu de mostrar com més prompte millor que havia canviat el sistema polític i, fins i tot, la conformació de l'estructura de la societat (com en el cas de la presa del poder pels bolxevics).



Ací reproduïm unes al·legories clàssiques de la llibertat, presents sobre sengles monedes de França (dos sous encunyats per l'empresa privada Société Monneron Frères, i dos *décimes* de la I República) i dels Estats Units d'Amèrica (mig dòlar de plata): si s'observa amb atenció la primera peça francesa –on s'inclou el barret de la llibertat o frigi sobre una pica– pot comprovar-se la vigència de l'inicial calendari revolucionari francés, amb la data de l'any IV de la llibertat present en l'exerg o part inferior.

La peça de l'esquerra mostra el bust de Marianne (dona cofada amb el barret de la llibertat) que –amb el pas del temps– esdevindrà l'encarnació de la república a França i a altres indrets. Finalment, a la peça nord-americana –a la dreta– pot llegir-se la paraula LIBERTY en la part inferior del barret frigi.





La voluntat de representar sobre les monedes les transformacions de signe polític i social ha ocorregut a Espanya molt més enllà i ençà que el 1868: es pot evocar sobre aquest tema l'època de Felip V i la Guerra de Successió, el Trienni Liberal durant el regnat de Ferran VII, les successives etapes del Sexenni Revolucionari que va concloure a les acaballes de 1874, la Restauració borbònica del 1875-1876, la dictadura primoriverista, la II República, el govern de Franco, o les peces de la Transició i la Democràcia. Pràcticament tot això ho veurem amb més deteniment a la segona i tercera parts del treball que segueix a aquesta presentació.

VI. Coneixement i opinió

El que s'ha exposat fins ara ens reafirma en la idea –compartida per tants– que la moneda es va convertir en alguna cosa que anava molt més allà del valor econòmic, i que, sens dubte, el numerari que manegem habitualment se'ns presenta en la nostra quotidianitat amb aquest caràcter afegit. Així, doncs, podem concloure que les emissions monetàries segueixen transmetent un missatge verbal i no verbal, amb l'objectiu que la població puga veure i assumir –fer seus– els valors propis del règim imperant i, per metonímia, del país en el qual viu; i això és el que fa que els discos de metall xicotets que guardem a

les nostres butxaques, carteres i moneders, puguen ser, alhora, obres d'art vertaderes (si escau) i tractats polítics menuts (sempre), el contingut dels quals hauríem de ser capaços de comprendre encara que solament fóra pel fet de poder raonar –i si cal manifestar– el nostre consens o dissidència amb el que se'ns transmet. Al cap i a la fi, si els continguts iconogràfics i epigràfics de les emissions monetàries sempre han sigut decidits per les més altes instàncies de l'estat corresponent, conscients com eren i són aquests responsables polítics de la importància del mitjà transmissor, i de la conseqüent efectivitat massiva del missatge, sembla lògic que –com a ciutadans– puguem estar en condicions d'entendre les proclames en metall encunyat i de formar-nos, amb coneixement de causa, una opinió sobre aquestes.





En aquest sentit, solament em queda fer-me ressò molt positivament de l'aparició d'*El poder en la butxaca. Imatges dels governants en les monedes d'Espanya (segles XVIII-XXI)*, treball al qual precedeixen aquestes línies. El lector podrà comprovar que constitueix una síntesi amb voluntat divulgativa cap a públics diversos, incloent-hi aquells sense formació numismàtica, sobre els mecanismes de legitimació del poder utilitzats en les emissions monetàries espanyoles durant, quasi, els últims tres-cents anys.

La redacció en qüestió –que devem a Rafael Company– trasllada al paper, amb més arc cronològic i amplitud temàtica, l'apartat numismàtic de l'exposició «Les imatges del poder» (dins del cicle «Poder i propaganda») del Museu Valencià de la Il·lustració i de la Modernitat, MuVIM, i no estranyarà la meua col·laboració ací després d'haver dedicat bona part de la vida professional a desentranyar els missatges llançats, des dels governants, en les encunyacions d'Espanya i d'altres latituds. Una tasca que he pogut realitzar acompanyat de la inestimable complicitat i bon ofici de Javier de Santiago Fernández i d'altres membres del Departamento de Ciencias y Técnicas Historiográficas de la Universidad Complutense de Madrid.

La pretensió d'aquest text, «La moneda, molt més que diners», és que servisca com a testimoniatge de la meua coincidència amb la realització d'iniciatives tan pedagògiques com la que es disposa a portar a terme l'equip rector del museu de València esmentat. I aprofite igualment com a esperó per a més propostes com aquesta o semblants.

Madrid, 11 de maig de 2017

A la memòria de Josep Pellicer i Bru (1925-2019)

RAFAEL COMPANY I MATEO

EL PODER EN LA BUTXACA

Imatges dels governants en les monedes d'Espanya (s. XVIII-XXI)



I want the Queen's head on the bank notes. The point about national identity is important.
George Carey, arquebisbe de Canterbury, 1993*

La rappresentazione è il cuore del pensiero politico moderno.
Carlo Galli (Università di Bologna), 2017**

Els segells mateixos (juntament amb les monedes) són poderosos símbols nacionals de circulació quotidiana i «banal».
Ferran Archilés Cardona (Universitat de València), 2017 ***

Hem d'aclarir que, per raons d'espai, en aquest treball no es prenen en consideració les medalles de proclamació o d'altra índole que –molt majoritàriament desproveïdes de valor facial– van circular en ocasions com a moneda (en ser distribuïdes durant les cerimònies de la proclamació reial o en altres circumstàncies). En qualsevol cas, aquestes encunyacions –lògicament excepcionals– constitueixen un capítol ben interessant de la història cultural a tot Espanya i a l'Amèrica hispana. També per qüestions d'espai, ací no farem esment de les emissions filipines anteriors a l'any 1880, i de les encunyacions espanyoles d'Amèrica que s'aparten dels tipus generals per a les Índies o dels comuns a banda i banda de l'Atlàntic.

* Citat per Thomas Hockenhull: *Symbols of Power. Ten Coins that Changed the World*. Londres: British Museum, 2015, p. 11.
** Declaracions a l'audiovisual d'Edoardo Boria: *Cos'è geopolitica - Parte 5: La Politicità della Cartografia*. Roma: ISAG - Istituto di Alti Studi in Geopolitica e Scienze Ausiliarie, 2017, 1:47 (< https://www.youtube.com/watch?v=BQc0rBKDVyU >).
*** «Les taques de la pell de brau. Sobre l'Espanya *invertebrada* o els problemes de la diversitat en el llarg segle XIX», a Ferran Archiles Cardona (ed.): *Inventar la nació. Cultura i discursos nacionals a l'Espanya contemporània*. Catarroja (València): Editorial Afers, 2017, p. 17-63, citació en la p. 57.

PART I

Una aproximació als continguts polítics de les emissions monetàries





Aquesta moneda va mostrar –amb gran perícia artística– una visió molt edulcorada de la relació històrica entre amerindis i colons de nissaga europea a les terres dels actuals Estats Units; la mistificació d'aquella sangonosa tragèdia també es troba present en el text següent, on es glossa l'encunyació des de la perspectiva interessada, val a dir imperialista, dels vencedors en les guerres contra els indígenes: «The Oregon Trail commemorative [half dollar] is certainly outstanding in its draftsmanship and symbolism. The observe of Indian clad in ceremonial bonnet and dignity, standing before a map of the United States with arm outstretched toward the east in the futile posture of primitive defiance, eloquently depicts the age-old conflict between the free nomad and the tinkers and farmers who flowed across the land like a sea of tar, felling the forests and furrowing the plains, rooting more firmly than the oak and pine whose shadow they brush from the hills. On the reverse, a Conestoga wagon rolls irrevocably toward the setting sun, conquering with oxen and wheel, prevailing through numbers» (Clifford Mishler: *Coins. Questions and Answers (An Official Whitman® Guidebook)*. Nova York: St. Martin's Griffin, 1998, p. 97).

[...] nada de lo que aparece en
la moneda se debe al azar.
José María de Francisco Olmos

A més de la coneguda dimensió socioeconòmica de monedes i bitllets, la seua circulació entre la multitud ha constituït un mitjà de comunicació política que es pot definir amb adjectius de naturalesa molt pròxima: massiu, general, omnipresent. Apel·latius que, per poc que meditem, ens remeten als processos de *nacionalització* viscuts per les societats. És cert que, atés el debat que hi ha sobre quan es va produir l'aparició de les nacions, hauríem d'usar amb prevenció el terme nacionalització quan ens referim a temps anteriors als de l'edat contemporània.[1] Però, més enllà d'aquestes precaucions lògiques, podem formar-nos fàcilment una idea sobre el que estem tractant: ens referim al paper exercit per les emissions monetàries en la conformació de la dimensió política de les societats, és a dir, en la percepció pública de les manifestacions del poder i, per tant, de les capacitats dels governants o dels insurgents per a construir consensos, o no, al seu voltant. Ens referim a consensos *nacionals*, o a consensos nacionals sense cursives, segons siga el cas, i tot això mitjançant mètodes de diversa naturalesa, des de l'*epifania* fins a l'ús o el posat de la seducció, a l'interés ocult i a la manipulació abrandada (vegeu p. següent).

Pel que fa al paper moneda, encara que el 1697 el Banc d'Anglaterra ja incorporava en els seus bitllets un medalló amb l'efígie de Britània, allò ben cert és que la inclusió de símbols del poder polític en aquest instrument econòmic va ser un procés lent. Molt més lent, amb seguretat, que el que s'havia donat en el cas de les monedes metàl·liques –nascudes en el segle VII a. C. a l'occident de l'Àsia Menor i a les illes de l'Egeu oriental. I una constatació més que *dóna avantatge* a les peces de metall en el tema que tractem: l'ús massiu del paper moneda com a instrument de pagament no es va fer realitat fins a les dècades finals del segle XIX. Siga com siga, en

1 «En las ciencias sociales persiste una dicotomía esencial, trasunto de la propia dualidad existente en las definiciones históricas de nación desde comienzos del siglo XIX (objetiva u orgánico-historicista, y voluntarista): por un lado autores y teorías modernistas, que suponen que los nacionalistas construyen o inventan la nación de acuerdo con sus intereses y circunstancias y, por otro lado, autores y teorías primordialistas, que suponen que las naciones son colectivos definidos étnicamente, con existencia objetiva, que preceden al nacionalismo, con más o menos matices entre los extremos (Smith, 1986). Aquí optamos por un enfoque relativamente mixto, [...]» (Xosé M. Núñez Seixas: *Movimientos nacionalistas en Europa*. Siglo XX. Madrid: Síntesis, 1998, p. 11).

Potser estem davant del disseny més significatiu, des del punt de vista polític, dels qui van aparéixer sobre les monedes de la Unió de Repúbliques Socialistes Soviètiques, URSS, amb anterioritat a les emissions commemoratives. En aquest ruble de plata datat el 1924 es fa present el desig de construir la nova societat sota el guiatge, o paternalisme, de la forta –musculada– classe obrera i, per tant, del partit comunista que n'era l'*intèrpret*. L'escena està presidida pel Sol que llança poderosos rajos en les primeres hores del dia, una imatge típicament il·lustrada, *aufklärer*, i inclou fàbriques i la figuració d'un robust llaurador acompanyat de conreus i amb una corbella (o falç) a la mà esquerra. Aquest personatge és, *nolens volens*, arrossegat cap a la consciència i germanor de classe i –hem de suposar-ho– cap a la felicitat futura per l'obrer que li posa la mà en el muscle, i tots dos protagonistes mostren en els seus rostres trets ètnics eslaus: la URSS era, a l'hora de la veritat, Rússia ampliada.



aquest escrit bandejarem els bitllets i ens centrarem en les emissions monetàries metàl·liques.[2]

Aquestes encunyacions poden ser –en primer lloc– les monedes amb valor facial menor que, realitzades en metalls no nobles o, antigament, també en plata, eren i són usades quotidianament per les persones amb menys possibles (encara que aquestes emissions no han deixat de ser utilitzades també, ocasionalment, per tots els altres membres de la societat).



En l'actualitat –i des de la meitat del segle XIX– als Estats Units la moneda més menuda té el valor d'un centau de dòlar (*one cent*). Fabricat amb diverses composicions metàl·liques al llarg del temps (mai, però, en or o en plata), el centau –popularment *penny*– ha sigut una moneda ben present en les vides dels nord-americans humils; el centau i, igualment, la peça de 5 centaus, o *nickel*, dit així en clara al·lusió al metall amb què ha sigut majorment encunyada. Durant el 1907, l'any d'emissió de la peça de la imatge, potser moltes persones (pobres) guaitaren amb atenció el rostre de la llibertat que ornava l'anvers d'aquest centau de bronze. Es tractava d'un cap femení cofat amb plomes pròpies dels indis; una llibertat –ho diu a l'altura del front– *autoctonitzada* només suposadament, perquè el rostre delata més prompte trets ètnics europeus que no amerindis, certament. En el país de les guerres contra les *tribus* i de la instauració del sistema de reserves, alguns van trobar ben normal que la deessa nacional –*Liberty*– semblara índia. Que només ho semblara, però.

Monedes circulants han sigut igualment, en temps antics, o molt antics, les encunyacions d'or –menudes o grans– i les peces de plata de grans dimensions que, fonamentalment, servien a les necessitats dels qui constituïen els estaments socials més afavorits i dels mercaders de més rellevància.

2 Heus ací una recent aproximació, ben sintètica, als orígens i utilitats dineràries del fenomen monetari (recordem que si bé totes les monedes són diners, més enllà de les monedes també hi ha hagut i hi ha moltes formes de diners): «La moneda, entendida como pieza de metal con forma de disco, hizo su aparición hacia el 600 a.C., en el reino de Lidia o en alguna de las ciudades griegas de Asia Menor para permitir a estas ciudades-estado hacer y recibir pagos en metálico: tanto para pagar a sus mercenarios y empleados, como para cobrar los tributos. La moneda servía además como reserva de bienes, facilitando tanto la acumulación de riqueza como la cuantificación de las ofrendas depositadas en los santuarios de las ciudades griegas en un momento de intenso desarrollo del comercio marítimo. La moneda adquirió muy pronto también una función económica, sirviendo como patrón de medida para calcular el coste de las cosas. La aparición de la moneda permitió abandonar el trueque y otras viejas formas de dinero premonetal, como los espetones o asadores de hierro utilizados hasta esas fechas en Grecia. Desde entonces, la moneda ha funcionado ante todo como un medio de intercambio que facilita las transacciones comerciales y permite la adquisición de bienes y servicios» (Antonio Bellido i Fernando Pérez Rodríguez-Aragón: «El poder de la imagen en las monedas romanas», en *Numismática romana en Valladolid. Arqueología, libro y antiguo coleccionismo* [catàleg de l'exposició homònima celebrada al Museo de Valladolid]. Valladolid: Junta de Castilla y León, 2011, p.13-26; citació en la p. 13).



Una corona de plata –*crown*– datada el 1887, durant el molt celebrat 50é aniversari de l'entronització de la reina Victòria d'Anglaterra. Es tracta de la moneda més gran i pesada de totes les peces britàniques d'aquells temps, equivalent bé a 60 penics, bé a 5 xílings, o bé a la quarta part de la lliura esterlina (que llavors s'encunyava en or). Una moneda, doncs, per a rics o suficientment benestants. Pel que fa al motiu, un dels més espectaculars en la història del numerari europeu, representa el patró anglés, sant Jordi, a cavall, desvestit a la grega i matant el drac. El disseny fou primerament encunyat a les darreries de la segona dècada del segle XIX: l'autor n'era un italià, Benedetto Pistrucci, molt destre en l'estètica neoclàssica. I podria ser ben lògica la suposició que el drac fóra una al·lusió, velada, a l'enemic llavors acabat de batre pels exèrcits del Regne Unit, l'«abominable» Bonaparte. Una al·lusió molt velada, *of course*.

Aquest és un dels cartells britànics més famosos de la Primera Guerra Mundial: *Presta els teus cinc xílings al teu país i aixafa els alemanys*. Formava part d'una de les campanyes públiques de recaptació de contribucions privades per tal de fer front a l'esforç bèl·lic i recordar que sense diners no es guanyaria aquella guerra. L'autor fou D. D. Fry, i la impressió va fer-se a iniciativa del Parliamentary War Savings Committee radicat a Londres. La hipertrofiada moneda de 5 xílings porta la data de la realització del cartell, 1915 (l'última *crown* amb aquest disseny de sant Jordi matant el drac s'havia encunyat el 1902), i l'ús de l'espècie monetària en aquesta escena satírica acredita la consciència popular de trobar-se davant d'una ben gran, i poderosa, peça. Si la hipòtesi antinapoleònica sobre el disseny original d'inicis del XIX fora certa, l'ús de la moneda en aquest context antialemany no faria més que seguir una tradició (només que ara amb la fòbia ben explicitada). La imatge procedeix de la Library of Congress, a Washington DC: http://www.loc.gov/pictures/item/2003675229/



Quant a l'existència d'una doble circulació monetària *de facto*, Elena García Guerra –al llibre *Las alteraciones monetarias en Europa durante la Edad Moderna*[3]– ha afirmat el següent: «El oro [i, caldria afegir, les monedes de plata més grans] era exclusivo de príncipes, de grandes comerciantes o de la iglesia; la plata estaba destinada a las transacciones ordinarias, mientras que el cobre, en el nivel más bajo, se consideraba la moneda "negra" del pueblo y de los pobres» (p. 24). I continua:

> Prácticamente las dos «monedas» es decir, la pequeña y la gruesa, más que formar elementos diferentes de un único y orgánico sistema monetario, enseguida se constituyeron en dos distintos, cada uno con su propia y distinta área de circulación ya fuera geográfica, social o de negocios. Aún insistiendo en esta idea, el lenguaje corriente de aquel tiempo subrayó ya esta neta distinción denominando «moneda pequeña» a la fabricada con aleación o sólo de cobre y «moneda gruesa» a la fabricada con oro o plata (p. 24-25).

Però amb independència de la major o menor transversalitat de la circulació de les espècies monetàries entre els diferents sectors socials, allò ben cert és que es tractara de peces d'or, de plata *grossa*, de plata *menuda* o de metalls no nobles, van ser monedes fabricades massivament, destinades al que *de iure* era un únic marc general de circulació (un sol mercat), i que afluïen de manera habitualment constant cap a la vida econòmica. Per tot això, els missatges gravats en les encunyacions podien ser els més difosos entre tots els posats en circulació –per l'autoritat, o per qui volia aconseguir l'autoritat– en un espai geogràfic i social determinat. I, si parlem en termes qualitatius, la circulació monetària constituïa un mitjà eficaç de comunicació política de perfils propagandístics.

Novament recorrem a Elena García Guerra a l'hora d'endinsar-nos en aquestes utilitats *afegides* de la moneda:

> De todas formas, el orgullo de hacer circular dentro y fuera de los confines de los estados piezas de metal noble que propagaban la imagen y divisa de los gobernantes, compensaba con creces la pérdida de la acuñación. En una época en la que faltaban medios de comunicación social, pasando de mano en mano y moviéndose en el espacio y en el tiempo –pues señalamos que ejemplares viejos de hacía decenios todavía circulaban junto a nuevas piezas recién acuñadas–, las monedas representaban el medio más eficaz a disposición de los soberanos para hacerse conocer y admirar (p. 26).

Naturalment, hem de fer entrar en joc ací un factor determinant per a l'èxit d'aquesta propaganda: la capacitat de lectura, d'enteniment o decodificació, dels destinataris del missatge en qüestió. En primer lloc, i pel que fa a la lectura estricta –la dels escrits gravats en les peces monetàries– aquesta podia ser accessible als analfabets tant com la dels materials impresos o la de les inscripcions públiques: gràcies a l'ajuda exterior. I igualment podria dir-se de la lectura en sentit ampli (la *literacy*), la dels continguts icònics (incloent-hi els símbols) i, especialment, la d'aquelles imatges que no hagueren tingut la repercussió o no hagueren aconseguit la popularitat dels emblemes consagrats.

Exemplificarem el que diem amb una moneda de la Revolució Francesa –fabricada amb el metall de campanes foses i realitzada en estil neoclàssic– on trobem una iconografia molt diferent d'aquella que apareixia a França en les encunyacions anteriors, del temps de l'absolutisme monàrquic, farcides de corones reials, flors de lis i, convé tenir-ho en compte, inscripcions religioses cristianes.



Moneda de dos sous emesa el 1792 a nom de qui, des de setembre de 1791, era el rei constitucional dels francesos: Lluís XVI. El motiu iconogràfic principal és un *fasces* o feix de vares, que conforma un cilindre lligat amb cintes i és travessat per una pica o llança. Aquesta figura testificava l'admiració dels dirigents francesos del moment per la Roma antiga, en el règim polític de la qual pretenien trobar inspiració i exemple imperible. S'ha de recordar que els *fasces* –portats pels lictors romans o oficials públics que escortaven els magistrats (particularment cònsols i pretors)– havien sigut el símbol físic del poder dels qui governaven a la vora del Tíber després de ser triats pel «poble». Ací, a més, el feix està coronat per un altre emblema d'orígens antics, el conegut com a barret frigi o de la llibertat, identificat amb el *pileus* present en el procés d'alliberament d'esclaus a Roma. En la llegenda, LA NATION LA LOI LE ROI, el rei apareixia nomenat en últim lloc –això era extremadament significatiu– després de la nació (la nació francesa, depositària única de la sobirania) i la llei (destacadament la de més rang, o Constitució, emanada de la nació a través dels seus representants). Nació i llei a les quals el monarca va haver de jurar fidelitat el 14 de setembre de 1791, en ocasió de l'acceptació de la Constitució, i fins i tot abans. L'autor del disseny va ser Augustin Dupré, amic i *alter ego* en l'art de dissenyar monedes i medalles de Jacques-Louis David, el cèlebre pintor del neoclassicisme. I una última acotació: mentre que a l'anvers d'aquesta peça apareixia el bust del rei amb la data cristiana, a la part inferior de la imatge es pot llegir una data del primer calendari revolucionari, el de la llibertat, que començava a comptar el 14 de juliol de 1789 (dia de la presa violenta de la Bastilla i inici simbòlic de la Revolució Francesa).

3 Arco Libros, 2000.

Si bé no pot dir-se que haja desaparegut el paper socialitzador dels missatges continguts en el suport dels diners físics, tampoc no pot negar-se que la incidència –qualitativa i quantitativa– de les monedes en la construcció de la imatge del poder s'ha vist molt reduïda. En tot cas, aquesta decadència no és exclusiva del fenomen monetari i ha succeït paral·lelament a la patida per altres mitjans, plenament vigents fa segles, que no han pogut mantenir la seua antiga rellevància davant els canvis tecnològics i socials. De la mateixa manera, podem matisar el rol social dels missatges continguts en les monedes per a moments del passat: així, si parlem de l'edat antiga, és conegut que els processos de monetització no van avançar amb la mateixa rapidesa i profunditat en els diferents territoris; però, a més, i en el cas de societats clàssiques perceptiblement monetitzades com la romana, també es plantegen molts dubtes i molt interessants: posem per cas, sobre la veritable penetració social del discurs en imatges de les encunyacions del final de la república.

De manera ben diferent de les situacions que acabem d'exposar, ens trobem casos –com el de la França de final del segle XIX– on el protagonisme del missatge polític de les monedes era indubtable i, a més, tot això s'esdevenia entre controvèrsies atiades des dels periòdics que donaven fe (amb un concurs actiu) de la transcendència social del debat. L'exponent d'aquella *guerra de monedes* a França fou *la Semeuse*, la sembradora, dissenyada en estil modernista –Art Nouveau– per l'artista Oscar Roty i que va figurar sobre les peces de 50 cèntims, 1 franc i 2 francs encunyades en plata entre 1897-1898 i 1920.



En un paisatge agrícola il·luminat pel sol de primera hora (com en els gravats de l'època de la Il·lustració), Marianne, la personificació de la República Francesa i/o de la llibertat –figurada amb vestidures de sabor hel·lenístic i coberta amb el barret frigi o de la llibertat– fecunda la terra de sement i, metafòricament, sembra França de les llums de la Raó, *les Lumières*: una bellíssima síntesi visual de l'ideari de l'estat republicà, laïcista i progressista que es va instal·lar en el poder durant el final del segle XIX i l'inici del XX, avançat el decurs d'una III República que havia començat la seua història en mans dels conservadors. El caràcter propagandístic d'aquest disseny magnífic no va passar desapercebut per a ningú: ni per als seus adeptes, ni per als defensors de la visió més tradicionalista de la nació francesa, que el van jutjar durament fins i tot en termes de moralitat –immoralitat– sexual: «[...] elle sème le désordre, l'ivraie, la graine de mensonge et d'immoralité».



La Semeuse no només va definir les monedes de plata franceses durant dues dècades: també aparegué sobre segells de correus (vegeu el cantó superior esquerre de la imatge) i va ser reproduïda sobre múltiples suports físics, incloent-hi les targetes postals, que llavors eren molt utilitzades (vegeu altres imatges de *la Semeuse* a l'apèndix 0). Aquest motiu monetari va ressuscitar en l'inici de la Cinquena República Francesa, i perviu en peces del sistema euro emeses per França.

Després de tot el que s'ha dit, es fa molt evident que, quan una moneda s'emet, els decisors no només han de pensar prou bé amb quina composició, format i tècnica d'emissió la llançaran al públic, amb quin valor de canvi (atés que parlem de diners que s'integren al flux circulatori), amb quins llenguatges estètics; també han de meditar, i molt, amb quins missatges i codis simbòlics cal ornar l'encunyació. I tot això independentment de qualsevol consideració sobre l'efectivitat propagandística realment pretesa o aconseguida perquè, com a mínim, estem davant un *signum principis* o un *signum rei publicæ*: «[...] Vederi nella loro tematica l'affermazione perentoria che le monete sono *signum principis*, come ho già notato. Se le monete una propaganda fanno, è questa».[4] Decididament, les monedes són la pàtria per als qui les emeten. I, evidentment també, les monedes són la pàtria per als qui les gasten.



Un any abans del començament de la Primera Guerra Mundial, el regne de Prússia –l'element nuclear del II Reich alemany– emetia aquesta moneda en commemoració del centenari de la Batalla de les Nacions, o de Leipzig, de 1813: *Völkerschlacht bei Leipzig*, en alemany. La celebració monetària de la desfeta de la França napoleònica davant la coalició de Prússia, Àustria, Rússia, etc. va merèixer aquest disseny tan expressiu: l'àguila, animal totèmic germànic, apareixia figurada en aquesta peça a punt de matar el rèptil disposat a pegar el mos verinós, letal. Sense saber molt de política internacional de l'era de l'imperialisme, qui mirara aquesta moneda de tres marcs de plata –i coneguera un poc d'història d'Europa– podia fer-se la idea que els governants d'Alemanya no mantenien aleshores cap idil·li amb França. I l'atemptat de Sarajevo ho acabaria de confirmar al cap de poc de temps.

4 Gian Guido Belloni: *La moneta romana*. Società, politica cultura. Roma: Carocci, 2002, p. 123.

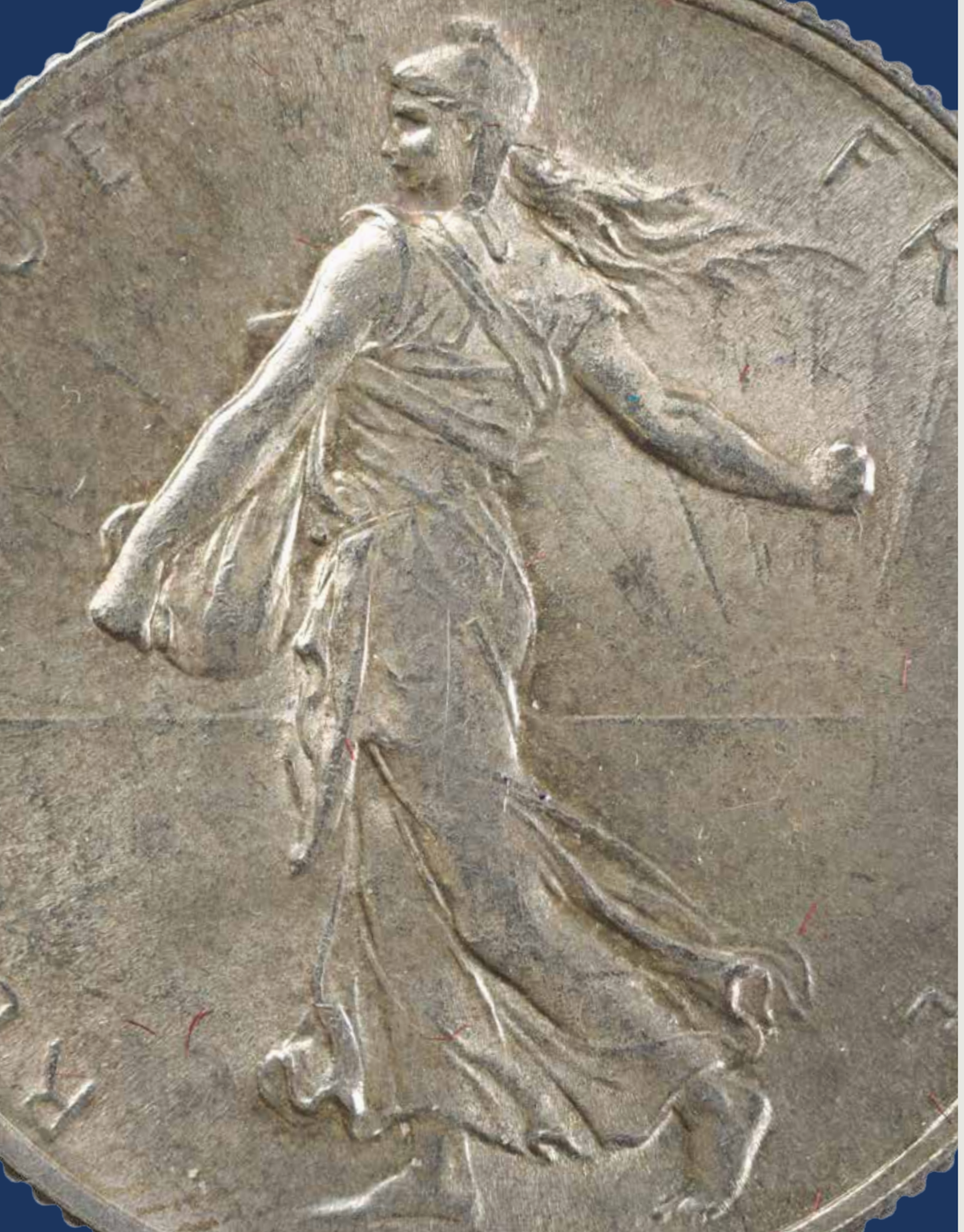

Però no ens hauríem de fer massa il·lusions: més sovint del que haguera sigut desitjable, l'estudi de les raons per les quals s'ha escollit un tipus determinat en detriment d'un altre –parlem de motius i/o inscripcions, clar– no ha ocupat un lloc central en les recerques numismàtiques, per més que semble normal considerar aquesta qüestió com a cabdal. Per això, fem nostres les paraules d'uns especialistes autoritzats en moneda islàmica quan van dir que «las monedas son también en sí mismas un hecho histórico. Esto es, no sólo un documento portador de unos datos explícitos, sino un objeto propio de una sociedad determinada, donde se manifiestan las ideas y valores de esa sociedad».[5] I per això s'expliquen tan bé paraules incisives com aquestes de François de Callataÿ, on es pugna per tal que l'estudi numismàtic s'entrellace profundament amb la narració històrica: «Il appartient dès lors au spécialiste des monnaies de ne jamais oublier le lien avec l'histoire, sans quoi ses travaux ne seront pas lus, [...]».[6]

De qualsevol manera, aquesta necessitat de vinculació entre les recerques numismàtiques i els estudis històrics té, també, una altra cara: l'existència d'un deute contret pels historiadors amb les aportacions de la numismàtica. O, dit en les mesurades expressions del mateix autor francòfon, «[...] et [il appartient] à l'historien généraliste, c'est à dire le plus souvent un historien des sources littéraires, de prendre la mesure renouvelée des apports de la numismatique».[7] I és que, a més de les emissions usuals, sempre útils en el sentit que parlem, de vegades passa que una moneda particularment ben meditada concentra en el seu diàmetre molta informació, i de *qualitat*: la peça en qüestió informa, i forma, sobre el clima ideològic d'un determinat període històric, i això fins al punt de llançar figuradament pàgines i pàgines de documents escrits als ulls de qui l'observa. És el cas d'una moneda encunyada sota el govern d'algú que –a despit de fílies prosocialistes anteriors– havia arribat al poder com un polític nacionalista d'extrema dreta, fundador d'un moviment polític de masses que s'havia batejat com a feixisme, *fascismo* (vegeu p. següent).

5 Miguel Vega Martín, Salvador Peña Martín i Manuel C. Feria García: *El mensaje de las monedas almohades. Numismática, traducción y pensamiento islámico*. Conca: Universidad de Castilla-La Mancha, 2002, p. 224-225.
6 François de Callataÿ: *La monnaie grecque*. París: Ellipses, 2001, p. 40.
7 *Ibid*.



La ideologia de la Itàlia feixista es va recollir de manera sintètica en aquesta moneda de 20 lires de plata. Fou encunyada sis anys després de la marxa de Benito Mussolini sobre la ciutat de Roma i la subsegüent acceptació, per part del rei Víctor Manuel III, de la dictadura dels camises negres. Justament, una de les característiques d'aquesta peça –i d'altres de l'etapa– és que fa referència indirecta a l'arribada al poder dels feixistes: juntament amb la datació segons el calendari cristià, 1927, a l'esquerra de la imatge es pot llegir –en xifres romanes– que l'encunyació es va realitzar l'any VI, any sis de l'Era Feixista o calendari que comptava des del nomenament de Mussolini com a cap del govern. Com ha recordat José M. de Francisco en parlar de les «datacions alternatives» dels règims totalitaris,

> En este contexto de consolidación del régimen totalitario fascista se produce la publicación de la circular de 25 de diciembre de 1926, por la cual se ordena que se añada a la datación tradicional de todos los documentos públicos y privados, incluso de la correspondencia, una cifra en número romano que indicará el año de la «era fascista», cuyo comienzo oficial sería el 29 de octubre de 1922, fecha del ascenso al poder de Mussolini y los fascistas. Esta normativa debía entrar en vigor a partir del 29 de octubre de 1927, inicio del año VI de la Era Fascista (E.F.).*

L'autor de la peça fou un dels més cèlebres artífexs italians de l'art de gravar medalles i monedes, Giuseppe Romagnoli, qui va saber combinar magistralment imatges de la Roma antiga i de la Itàlia unida per la dinastia dels Savoia. En primer lloc, a l'esquerra del disseny trobem un lictor despullat, clàssic, com un dorífor romà recolzat en un *fasces*, o feix de vares amb destral molt versemblant des de la perspectiva arqueològica (l'antic feix –*fascio littorio* en italià– fou abraçat com a símbol «parlant» pels *fascisti* mussolinians). El lictor fa una salutació braç en alt, que recorda la romana antiga i, des de la irrupció dels feixistes, la de la nova Itàlia: els antics romans havien ressuscitat en la ment de Mussolini (i de molts altres) i eren proposats com a model vital i polític dels italians, que havien d'esdevenir *i romani della modernità*. Davant el lictor veiem Itàlia sedent, rotunda i clàssica, portadora de la torxa de la llibertat que, presumptament, regnaria al país. Sota el braç esquerre de la matrona itàlica apareix la creu blanca sobre fons roig dels Savoia, la dinastia que havia institucionalitzat Itàlia gràcies a les guerres d'independència del *Risorgimento* i a la conquesta de Roma de mans del papa. Així doncs, un diàleg a través dels segles, com pretenia ser l'estat mussolinià: la fusió de la Roma eterna, i imperial, amb la Itàlia nacionalista, irredemptista amb vocació colonialista i, doncs, també imperial. Fusió feta carn en el règim del *Duce*, un dictador amb posat molt arrogant que es va veure a si mateix com un nou Juli Cèsar i que, més tard, es transformaria en una mena d'August renascut. Tot això en un disc metàl·lic de pocs centímetres de diàmetre.

* «Los calendarios propios de los regímenes totalitarios en el período de entreguerras. La doble datación en la documentación oficial del "bando nacional" durante la guerra civil española (1936-1939)», *Revista General de Información y Documentación*, 19. Madrid: Universidad Complutense de Madrid, 2009, p.265-295; citació en la p. 273.



Detall d'una *pagella scolastica* o cartilla de notes –utilitzada durant el curs escolar 1927-1928– amb l'escut dels Savoia flanquejat de dos *fasci littori* amb destrals. Aquest disseny és molt semblant al que seria declarat emblema menut de la Itàlia feixista l'abril de 1929, l'escut oficial més utilitzat des de llavors fins a la caiguda de Mussolini el 1943.

Un penúltim aclariment: en les pàgines precedents no hem portat a col·lació cap moneda amb retrat de governant o amb escut d'armes perquè estaran presents –amb escreix– en aquest treball. En efecte, la majoria de les peces que analitzarem en les pròximes dues parts tenen bé el bust d'un o d'una monarca, bé el retrat d'un dictador; i les armories reials o estatals també són protagonistes principals del recull de monedes que hem escollit ací. A més, en la presentació de José María de Francisco Olmos, que precedeix les nostres línies, «La moneda, molt més que diners», ja se n'ha fet una referència suficient a la presència d'aquesta mena de motius sobre el numerari.

Volem acabar aquesta mena d'introducció de la mà de l'autor de la citació que obri aquestes pàgines, justament l'acabat d'esmentar José María de Francisco Olmos. Aquest autor va començar un dels seus articles, «Propaganda política en la moneda de los Borbones (1700-1868)»,[8] amb un seguit d'afirmacions incontestables –contundents, sintetitzadores– sobre la relació entre la moneda i el poder que transcrites en aquest treball constitueixen, sens dubte, un bon convit a continuar llegint les pàgines que segueixen:

> Los tipos y leyendas monetarias son siempre el reflejo de la concepción del poder que tiene el emisor, de la legitimidad que quiere transmitir a sus súbditos y a los otros estados, de

8 A Juan Carlos Galende Díaz i Javier de Santiago Fernández (dirs.): *VI Jornadas Científicas sobre Documentación borbónica en España y América (1700-1868)*. Madrid: Universidad Complutense de Madrid, 2007, p.177-234.

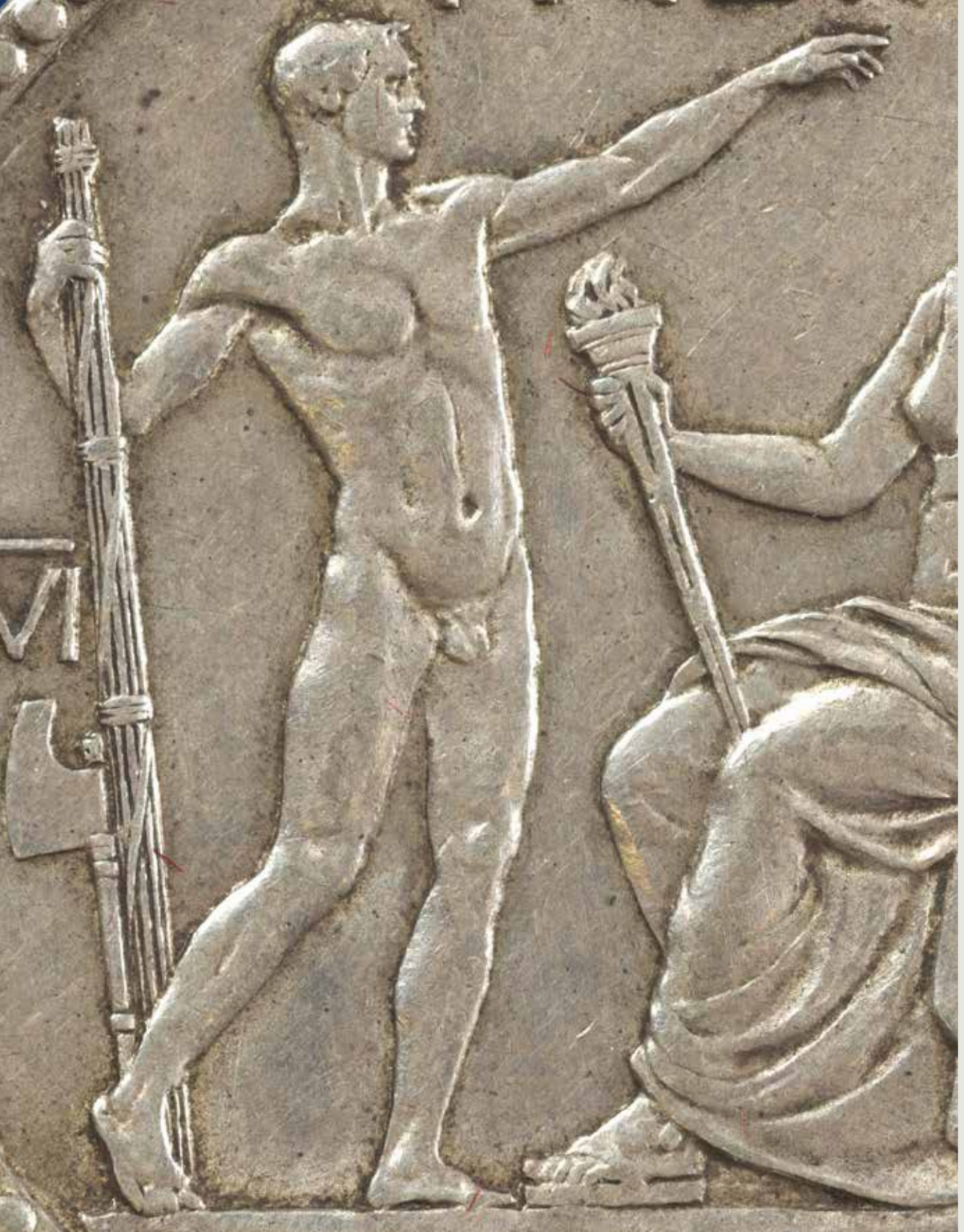

la soberanía que ejerce o de territorios que desea reivindicar. Todo ello dentro del marco de un documento económico que se convierte en el mejor portavoz de los ideales del poder. En una moneda los tipos y leyendas están relacionados con la figura de quien ejerce el poder, su heráldica (grande o resumida), los lugares sobre los que ejerce la soberanía, la representación del reino, su legitimidad etc. y en el caso del período que estudiamos los acontecimientos políticos y económicos que marcan estos casi dos siglos de la Historia de España, ya que por definición los tipos de una moneda sólo se cambian porque se desea informar de un cambio político (acceso de un nuevo soberano al trono) o bien de una modificación de la paridad y cambio de la moneda, siendo de este modo distinguibles para los usuarios las piezas viejas y nuevas. De los problemas y reformas económicas se tratará en otros capítulos de estas Jornadas, nosotros nos centraremos en la intencionalidad política de los tipos y leyendas monetarias de este período.

En el nostre cas no tenim jornades on ens puguem remetre per a parlar dels problemes i les reformes de l'economia. Ens conformem amb haver intentat que, en acabar *El poder en la butxaca*, els lectors s'interroguen sobre les intencions –polítiques– dels qui han omplit de continguts els discos metàl·lics que es guarden a la cartera o al moneder, o que es contemplen a les col·leccions privades i als museus. Cap moneda és *innocent*, en efecte; i també és molt cert que cap analista de les monedes tampoc no ho és (com hem vist pel que fa al mig dòlar commemoratiu de la p. 38): al cap i a la fi parlem sobre el poder.



IMATGES DEL PODER REIAL EN LES MONEDES ESPANYOLES

De l'Antic Règim al destronament d'Isabel II

PART II

Numerari castellà del regnat de Carles II l'Encisat

Anversos i reversos de sengles peces de 2 reals de Carles II d'Habsburg, rei de les Espanyes: les *cares* d'aquestes encunyacions incorporen el gran quarterat heràldic de Castella i Lleó o, en l'altre exemplar, les armories dels Habsburg hispànics; les *creus*, el monograma reial –corona, lletres «CARLOS» entrellaçades i ordinal «II»– o l'esmentat quarterat. Monedes encunyades a Segòvia durant els anys 1682 i 1685



© Jesús Vico, S.A. (Madrid)

L'adaptació barcelonina de temps de Carles III d'Habsburg, l'Arxiduc

Anvers i revers de 2 reals –«peceta carolina» o pesseta, destinada a la circulació general hispànica– de Carles d'Habsburg, rei de les Espanyes, sense el gran quarterat dels emblemes de Castella i Lleó: la *cara* de la peça mostra les armories dels Habsburg hispànics; la *creu*, el monograma reial (corona, lletres «CARLOS» entrellaçades i ordinal «III»). Moneda encunyada a Barcelona el 1711



© Jesús Vico, S.A. (Madrid)

Abans de l'abolició del règim foral

Reversos de dues peces d'1 dihuité, *dieciocheno* o real de 18 diners, de Felip II de València (III a Castella) i de Carles III d'Habsburg (l'Arxiduc) amb l'escut de València. Monedes encunyades a la capital valenciana el 1619 i el 1707.



Després de l'abolició del règim foral



Anvers d'1 sisó o *seiseno* de Felip V d'Espanya amb els emblemes heràldics de Castella i Lleó i les flors de lis borbòniques («las armas de nuestra real persona», en expressió del rei). Moneda encunyada a València el 1710.



Revers de 2 reals de Felip V d'Espanya amb els emblemes heràldics de Castella i Lleó. Moneda encunyada a València el 1708

«El 5 d'octubre de 1707 es va publicar una cèdula sobre l'arreplega de la moneda portuguesa, així com tota la de l'Arxiduc [Carles d'Àustria, rei Carles III de València]. A l'ensems s'ordenava que, per a fornir la moneda necessària al comerç, se n'encunyàs de nova en pes, llei i quirats de la moneda castellana. [...] com a resultat d'aquestes disposicions el 1707 i 1708 es va batre moneda valenciana d'or i argent segons el tipus castellà.»

Rafael Arroyo Ilera: *Les monedes valencianes*. València: Universitat de València, 1984, p. 157-158.



Anvers de 2 reals de Felip V d'Espanya.
València, 1708

«He juzgado por conveniente, así por esto, como por mi deseo de reducir todos mis Reinos de España a la uniformidad de unas mismas leyes, usos, costumbres y tribunales, gobernándose igualmente todos por las leyes de Castilla, tan loables y plausibles en todo el universo, abolir y derogar enteramente como desde luego doy por abolidos y derogados todos los referidos fueros, privilegios, prácticas y costumbres hasta aquí observadas en los referidos reinos de Aragón y Valencia, siendo mi voluntad que éstos se reduzcan a las leyes de Castilla [...].»

Felip d'Anjou, Buen Retiro, 29-VI-1707.



Revers de 2 reals de Ferran VI d'Espanya.
Sevilla, 1754



Anvers de 2 reals de Ferran VI d'Espanya.
Sevilla, 1754

1 ELS BORBÓ ESPANYOLS ENTRE ELS TIPUS MONETARIS DE 1728 I ELS DE 1772





Si alguna cosa caracteritzava l'Antic Règim pel que fa a l'exercici del poder reial era el fet que les monarquies es reclamaven de dret diví. Parlar de monarquies en els temps de l'edat moderna –i, doncs, incloent-hi el segle XVIII en la seua major part– implicava referir-se a la gran majoria de països d'Europa i, atesa l'existència d'extenses dominacions colonials, suposava igualment fer referència a la quasi totalitat del món governat per occidentals. Efectivament, fins a l'eclosió revolucionària dels Estats Units d'Amèrica i de França, a finals del segle XVIII, o Segle de les Llums, els territoris constituïts en repúbliques eren molt pocs: les Províncies Unides, és a dir, Holanda i les altres terres que havien aconseguit la independència i l'havien vista reconeguda –respecte dels Habsburg hispànics– entre les darreries del segle XVI i la primera meitat del XVII; la confederació suïssa, o helvètica, amb la seua particular organització en cantons; la república Sereníssima, açò és, Venècia; Gènova; l'efímera experiència de la Còrsega de Pasquale Paoli; alguna ciutat lliure al si del Sacre Imperi Romà de la Nació Alemanya...

1.1. Les monarquies de dret diví

Si ens fixem en el cas concret de l'Espanya borbònica i la seua constel·lació de possessions ultramarines, és conegut que l'imperi hispànic era governat per reis catòlics de religió –la «Monarquia Catòlica», se'n deia–, i absoluts pel que fa a l'exercici del poder. S'afirmava llavors que la font d'aquest poder absolut era l'únic déu dels cristians i, en conseqüència, la monarquia espanyola es considerava a si mateixa de dret diví: els reis que tenien la cort a Madrid ho eren per «la Gràcia de Déu». Com tants monarques a Europa, per altra part. A la França de la segona meitat del segle XVIII, mentre regnava Lluís XV, qui també es reclamava emparat pel dret diví, un diccionari donava llum sobre què era això de proclamar-se rei *par la grâce de Dieu*:

> PAR LA GRACE DE DIEU, est la formule qui sert de commencement aux Lettres Royaux, pour faire voir que nos Rois ne tiennent leur sceptre & leur pouvoir que de Dieu seul, & qu'ils ne reconnoissent aucun supérieur sur la terre ; en sorte même qu'ils disputent cette qualité à tous autres Princes qui ne sont pas souverains, soit qu'ils rélevent d'eux en fiefs, ou de quelqu'autre Souverain.[1]

El redactor deixava absolutament clar que els reis, i solament ells –en el diccionari es parlava dels monarques de França, però les conclusions eren abastament extrapolables– rebien el ceptre i el poder només de mans de Déu i, en conseqüència, no podien reconéixer cap poder superior sobre la Terra (caldria afegir-hi que llevat de la jerarquia del vicari de Crist, el papa de Roma, segons per a qui).

1 Claude-Joseph de Ferrière: *Dictionnaire de droit et de pratique. Nouvelle édition, revue, corrigée & augmentée, Tome second*. París: Veuve Brunet, 1769, p. 283b.



Lluís XV, rei de França (1730), de Hyacinthe Rigaud –en català, Jacint Rigau-Ros i Serra (Palau de Versalles). Aquest pintor nascut a Perpinyà –en vespres del Tractat dels Pirineus– és universalment famós per un magnífic retrat de Lluís XIV que es conserva a París, al Musée du Louvre: l'obra es va convertir en el paradigma de la representació pictòrica barroca del poder monàrquic i, encara més, en un dels models de referència del retrat d'aparell que faria fortuna durant segles. Si és cert que el retrat de Lluís XV ací representat no ha adquirit, ni de bon tros, la rellevància de la pintura anteriorment comentada, no ho és menys que –amb l'ús de formes grandiloqüents i una evidentíssima perícia tècnica– mostra perfectament la *grandeur* d'un monarca francés investit de poder absolut i suposadament amerat de «la Gràcia de Déu». Quasi incomptables, per cert, les flors de lis que sembren els racons il·luminats del quadre.

D'acord amb el que s'acaba de dir, és lògic suposar que aquesta legitimació divina –ultraterrena, doncs– del poder de les règies persones hauria d'estar present no només en els encapçalaments dels documents oficials, sinó també sobre les monedes de les monarquies en qüestió. Espanya inclosa.

Així per exemple, aquesta moneda –aixoplugada per ordenacions legals de juny i setembre de 1728, però encunyada per primera vegada el 1732– inclou tota la llarga titulació reial del primer dels Borbó espanyols en l'anvers (o *cara*). Ho fa gràcies a la utilització d'abreviatures, fins a cinc, entre les quals s'inclouen les lletres «D» i «G»; és en aquests signes on la peça ens parla de la legitimació per «la Gràcia de Déu», *Dei Gratia* en llatí: «PHILIP[US] · V · D[EI] · G[RATIA] · HISPAN[IARUM] · ET IND[IARUM] · REX», o el que és el mateix, Felip V, per la Gràcia de Déu, rei de les Espanyes i les Índies; si ho preferiu, Felip V rei de les Espanyes i les Índies per la Gràcia de Déu. Aquesta llegenda va figurar en moltes monedes del mateix monarca abans i després del 1728, quan es va disposar que el bust reial apareguera sobre les peces d'or.



8 reals de Felip V d'Espanya. Anvers
Mèxic, 1739
Plata (Ag 0.916,666), 26,92 g (t. 27,064), 39 mm ø
Autoria: Francisco Hernández Escudero



8 escuts –unça «pelucona»– de Felip V d'Espanya. Anvers
Mèxic, 1740
Or (Au 0.916,666), t. 27,064 g, 38 mm ø
© Jesús Vico, S.A. (Madrid)

1.2. Un escut borbònic massa simplificat

Però, justament, a diferència de moltes altres monedes espanyoles o d'altres parts del món, en el cas dels 8 reals començats a encunyar el 1732, la llegenda al·lusiva al monarca no anava acompanyada del retrat reial, del perfil del sobirà utilitzat –tantíssimes vegades al llarg dels segles, des de l'antiguitat grecoromana– com a imatge paradigmàtica del poder; de qui exerceix el poder, per a ser exactes. No obstant això, fent seguidisme d'una inveterada tradició en el numerari de Castella i Lleó, la inscripció no està sola sinó acompanyada d'un element que vol substituir el rol del bust àulic: un escut d'armes coronat, i dels més famosos de la història. Es tracta de l'*escudo reducido*, *resumido, abreviado*, *pequeño o simplificado*, emblema heràldic dels reis d'Espanya de la dinastia Borbó, que apareix carregat solament del quarterat de Castella i Lleó, la magrana –per Granada– a la punta i a l'escussó central amb les tres flors de lis. Aquest ventall tan reduït d'armories remet, de manera evident, a una de les conseqüències simbòliques de la victòria filipista en la Guerra de Successió (amb la consegüent abolició dels Furs de València i Aragó i de les Constitucions de Catalunya): l'anorreament del senyal de les «quatre barres» en les poques monedes que encara s'emetrien als, o per als, països la Corona d'Aragó (llevat d'una de temps de Ferran VI que després veurem), com també la posterior absència d'aquest emblema en bona part de les emissions generals de la monarquia. *Justo derecho de la conquista*, Felip V *dixit*, i Castella i Lleó com a centre gravitacional de perifèries.



Felip V (1720), de José Amorós (Museu de l'Almodí, Xàtiva). El retrat del rei vencedor en la batalla d'Almansa (1707) roman cap per avall des que fóra col·locat així –a l'inici dels anys seixanta del segle passat– pel llavors conservador del museu municipal xativí, Carles Sarthou. Les raons d'un procedir tan excepcional cal buscar-les a l'inici del segle XVIII. Durant la Guerra de Successió, la ciutat de Xàtiva havia abraçat la causa de l'arxiduc Carles d'Àustria –Carles III d'Habsburg per als valencians, els catalans, els aragonesos, etc.– i, en conseqüència, la capital de la comarca de la Costera va oposar una forta resistència a les tropes de Felip d'Anjou. La victòria final filipista va anar acompanyada d'una grandíssima repressió que inclogué l'incendi posterior de la ciutat i el canvi de nom: *Nueva Colonia de San Phelipe*, una al·lusió quasi podríem dir que sarcàstica al rei que havia disposat el castic. Els habitants que romangueren a Xàtiva –des d'aleshores coneguts per l'apel·latiu de ***socarrats*** com a conseqüència d'aquell incendi provocat– guardaren el record de la malifeta borbònica i la malvolença envers el primer rei d'Espanya que va lluir en l'escut les flors de lis. Girar el retrat cap per avall va ser l'expressió d'un sentiment ciutadà multisecular i, a més, un atemptat simbòlic espectacular a les retòriques del poder reial.



En parlar de l'*escudo resumido* ens referim a unes armories que figurarien amb continuïtat sobre emissions monetàries hispanes (incloent-hi les hispanoamericanes) des del regnat de Felip V fins a la fi del d'Isabel II. El mateix emblema, però flanquejat de les columnes d'Hèracles –símbol de l'expansió atlàntica d'Espanya i, per extensió del significat, de les terres americanes–, va aparéixer més tard sobre les encunyacions: el 1772, per ordre de Carles III de Borbó, però llavors només sobre les monedes de la monarquia espanyola produïdes en les seques –cases de moneda– americanes. De fet, a les possessions ultramarines aquest tipus monetari va continuar vigent fins a l'extinció del poder espanyol i, doncs, fins al naixement dels nous països independents. Pel que fa a la península, el Trienni Liberal traslladaria el model amb columnes a algunes de les encunyacions de plata realitzades entre 1821 i 1823, i Isabel II faria el mateix entre el 1850 i el 1868, any del seu derrocament.

Conclòs el Sexenni Revolucionari i arran un decret signat per Antonio Cánovas del Castillo el gener de 1875, l'escut *reduït* borbònic reprendria carta de naturalesa jurídica a Espanya i les seues possessions també en el camp numismàtic: les 5 pessetes o duro de plata d'Alfons XII, datades el 1875 i el 1876, el portarien en el revers (o *creu* de la moneda), amb columnes. Però ja la pesseta i les 25 pessetes de 1876 van mostrar les armories «amb barres» i cadenes (la presència d'aquests dos elements és el que distingeix, fonamentalment, l'antic escut borbònic del que ara és l'oficial del regne d'Espanya).





500 pessetes de Joan Carles I d'Espanya. Revers
Madrid, 2001 · Diversos metalls, 12,08 g (t. 12), 28 mm ø
Autoria: Luis José Díaz

Els carlins també van posar només l'escut del quarterat de Castella i Lleó amb la magrana i les flors de lis, sense columnes, en les seues escasses emissions monetàries. Però l'última aparició de l'*escudo reducido* borbònic sobre les encunyacions es va donar en la segona meitat del regnat d'Alfons XII, entre 1880 i 1885, però solament en les peces emeses per a les Filipines: dos valors amb columnes i dos sense. En qualsevol cas, aquest emblema –que en puritat no era l'escut *nacional* de l'Espanya a cavall dels segles XIX i XX– va estar present durant el regnat d'Alfons XIII en diversos usos aliens als camps de la numismàtica. Ho faria en una coexistència –de vegades boirosa–





100 pessetes d'Alfons XIII d'Espanya. Revers
Madrid, 1897
Or, (Au 0.900), t. 32,25 g, 35 mm ø
Autoria: Bartolomé Maura
© Jesús Vico, S.A. (Madrid)

fonamentada en el costum, i sovint amb fets contradictoris com ara l'afegit a l'escut estatal d'elements clarament pertanyents a l'emblema personal del sobirà (destacadament el Toisó d'Or i el mantell), i això també en contextos d'ús on es requeriria la nuesa estricta de les armories *nacionals*.

1.3. La monarquia pretesament universal

Ja hem aclarit, a l'inici d'aquest apartat, la naturalesa del poder que exercien els monarques espanyols de la casa de Borbó durant l'Antic Règim: absolut i de dret diví. Però, fins on arribava, territorialment parlant, aquest poder reial? La informació ens la pot fornir la Constitució de 1812 quan esmenta, en l'article desé, les latituds de les quals eren sobirans els reis d'Espanya en aquell moment:

> El territorio español comprende en la Península con sus posesiones e islas adyacentes, Aragón, Asturias, Castilla la Vieja, Castilla la Nueva, Cataluña, Córdoba, Extremadura, Galicia, Granada, Jaén, León, Molina, Murcia, Navarra, Provincias Vascongadas, Sevilla y Valencia, las islas Baleares y las Canarias con las demás posesiones de África. En la América septentrional, Nueva España, con la Nueva Galicia y península del Yucatán, Guatemala, provincias internas de Occidente, isla de Cuba, con las dos Floridas, la parte española de Santo Domingo, y la isla de Puerto Rico, con las demás adyacentes a éstas y el Continente en uno y otro mar. En la América meridional, la Nueva Granada, Venezuela, el Perú, Chile, provincias del Río de la Plata, y todas las islas adyacentes en el mar Pacífico y en el Atlántico. En el Asia, las islas Filipinas y las que dependen de su gobierno.



8 reals de Felip V d'Espanya. Revers
Mèxic, 1741
Plata (Ag 0.916,666), 26,47 g (t. 27,064), 38 mm ø
Autoria: Francisco Hernández Escudero

Una llarguíssima relació, en efecte. Però enfront del registre escrit i minuciós, escaient en l'obra del legislador de 1812, la monarquia espanyola havia trobat, als inicis de la dècada dels trenta del segle XVIII, la manera de resumir visualment aquesta enumeració tan prolixa. Una imatge, potser, sempre ha valgut més que mil paraules. I una imatge del poder, encara més. El que

es veu en la moneda anterior és el que es diu, sí: la corona espanyola s'assenta –governa unitàriament– sobre els dos hemisferis terraqüis (figurats com a globus o *mundos* en realitat). O, sense mistificacions exagerades i retòriques, el rei d'Espanya té la sobirania sobre una porció no gens menyspreable del Vell i del Nou Món, ací recolzats els dos en una massa terrosa sobre aigües: «las dos columnas coronadas con el plus ultra, bañándolas unas ondas de mar i entre ellas dos mundos unidos por una corona que los ciñe» (*auto* LXI. 1728/IX/8).

Aquesta dominació a occident i a orient la remarca la llegenda llatina «VTRAQUE VNUM» o, en alguna emissió, «VTRA QUE VNUM»: un i altre [món] són un, paraules tretes de la vulgata llatina, concretament de la Carta als Efesis de Pau de Tars (2,14: «[...] qui fecit utraque unum [...]»). Decididament, estem en presència d'una al·legoria molt intel·ligent (o emblema barroc) fornida a major glòria d'un poder personal que –mitjançant el vessament *ad hominem* de la gràcia divina, és a dir, de l'elecció de l'Altíssim i el consegüent suport i ajut celestial– es pretenia d'abast universal.

La figuració dels hemisferis (o globus) no havia faltat en el numerari dels Habsburg espanyols: el 1684 s'havia encunyat –a Nàpols– un *ducato* o piastra de plata a nom de Carles II, que exhibia les esferes en el revers, amb un ceptre i una corona de grans dimensions pel mig i una llegenda tan grandiloqüent, o més, que la dels 8 reals: «· VNVS · NON · SVFFICIT ·», en una filactèria (un altre emblema barroc en tota regla). La presència dels dos hemisferis no va estar absent tampoc en altres monedes de Felip V de Borbó i de Ferran VI, encara que no en espècimens tan àulics, sinó en peces de coure de 4 maravedisos, de 2 i d'1, produïdes en seques castellanes i, com a mostra de la uniformització castellanitzadora d'inicis del segle XVIII, també encunyades a Saragossa, Barcelona i València. En el revers d'aquestes monedes –emeses entre el 1718 i el 1720 i, dues dècades més tard, entre el 1739 i el 1746– un lleó coronat (amb la testa girada cap arrere) porta una espasa en la pota davantera dreta i un ceptre en l'esquerra, ambdós elements recolzats sobre sengles globus (o hemisferis). La inscripció que acompanya aquest motiu que figura representar l'Espanya imperial és «VTRUMQ[UE] · VIRT[UTE] · PROTEGO», protegisc ambdós [mons] amb la virtut.



4 maravedisos de Felip V d'Espanya. Revers
Segòvia, 1742
Coure, 6,83 g, 28 mm ø

Més enllà de precedents o d'emissions coetànies, allò ben cert és que els 8 reals dels globus (o hemisferis o *mundos*) sota corona van encunyar-se, amb lleugers canvis en el disseny, a diverses seques dels virregnats americans durant quaranta anys, des del 1732-1733 fins al 1772. En conseqüència, portaren a l'anvers les titulacions reials de Felip V, del seu fill Ferran VI, i d'un altre dels seus fills, Carles III de Borbó. No hi ha monedes d'aquest tipus a nom del fill major de Felip V, Lluís I, atés que va morir prematurament el 1724, al cap de poc de començat el regnat per abdicació de son pare.

+info

Per a endinsar-se, mínimament, en la transcendència de les peces de 8 reals des de la perspectiva de la història econòmica, vegeu l'apèndix I



La família de Felip V (1743), de Louis-Michel van Loo (Museo del Prado, Madrid). Una obra d'excel·lent factura i aconseguida magnificència barroca, amb algun detall particularment significatiu des de la perspectiva política: la corona es troba sobre un coixí a la vora d'Isabel Farnese, la segona muller de Felip, i no a tocar del mateix rei. Aquest –assegut i mirant cap a la seua dona– té a l'esquerra a qui el 1746 esdevindrà monarca amb el nom de Ferran VI. El futur Carles III –aleshores Carles VII de Nàpols i Carles V de Sicília– és l'alt personatge masculí que ocupa, dempeus, la vora dreta de la pintura. Com ha resumit José Luis Sancho en «Retratos de familia de los Borbones 1700-1801» (a *Arte, poder y sociedad en la España de los siglos XV a XX*. Madrid: CSIC, 2008, p. 123-138; citació a la p. 131), «La composición toda expresa el triunfo de su política [d'Isabel de Farnesio], pues ha conseguido hacer a dos hijos soberanos en Italia, otra princesa heredera de Portugal, un príncipe de la Iglesia; y está a punto de enlazar a las otras dos hijas en Francia y en Saboya. [...] En realidad, salvo las infantas aún por casar, todos están colocados geográficamente de oeste a este, como en un viaje imaginario de Lisboa a Nápoles pasando por Parma. En conjunto el cuadro ofrece una imagen perfecta de las ambiciones dinásticas que Felipe e Isabel, monarcas prolíficos de manera bien manifiesta, estaban forjando [...]».


PHILIP·V·D·G·
FERDND·VI·D·G·
CAROLVS·III·D·G·
HISPAN·ET IND·REX









1.4. El numerari navarrés i els primers Borbó d'Espanya



Navarra ocupava un lloc particular en el conjunt de la monarquia borbònica espanyola: el fet d'haver-se posat del costat del vencedor en la Guerra de Successió, Felip d'Anjou, li permetia conservar un autogovern que havia passat a la història en el cas de la corona «de les quatre barres» (llevat de la Vall d'Aran). Entre els trets definitoris de la Navarra de l'edat moderna es trobava la capacitat d'emetre moneda: el numerari d'aquest regne foral va arribar al cim amb Felip VI (IV de Castella, III a la Corona d'Aragó), però en època de Carles V –II de Castella, II a la Corona d'Aragó– en el territori navarrés ja només s'havien posat en circulació monedes de valor de facial molt baix. D'acord amb la tradició i la llei, en les peces emeses a Pamplona només havia de figurar el títol reial navarrés (i no el general espanyol), i, en conseqüència, el numeral del monarca havia de correspondre al propi de Navarra i no al que es feia servir a Castella.

José María de Francisco Olmos ha resumit les circumstàncies canviants de les encunyacions navarreses en època borbònica en l'article «Propaganda política en la moneda de los Borbones (1700-1868)».[2] Ací recollim les línies dedicades als regnats de Felip VII, Ferran II, Carles VI i Carles VII (a Castella, Felip V, Ferran VI, Carles III i Carles IV):

> Durante el reinado de Felipe V se produjo un cambio importante en la tipología de las piezas navarras, ya que el monarca decidió mantener su numeral castellano y el título de Hispaniarum Rex, en contra de la tradición y las normas navarras que especificaban el uso del numeral navarro (en este caso sería Felipe VII) y el título regio propio de este reino de forma única, pero tenemos que recordar la problemática del reino navarro, donde Luis XIV de Francia era el legítimo heredero de la Casa de Foix-Albret y en sus documentos y monedas aparecía como rey de Francia y de Navarra, tal vez por eso Felipe V no quiso «problemas» con su abuelo y único aliado.
>
> Esta novedad se mantuvo durante el reinado de Fernando VI, que quiso volver a la legalidad tradicional y acuñó moneda de forma indistinta con los numerales castellano y navarro (Fernando II) aunque manteniendo siempre el título de Hispaniarum Rex.
>
> Solo durante el reinado de Carlos III (VI de Navarra), volvió a usarse el título tradicional de Rex Navarre de forma única, lo mismo que con Carlos IV (VII de Navarra).[3]

Les encunyacions carolines es tractaran en el punt posterior. Ací reproduirem dues peces: una del regnat de Felip i l'altra del de Ferran. Pel que fa al primer, mostrem la peça més menuda de les emeses, el *cornado* o mig maravedís, amb l'ordinal castellà, V; en el cas de Ferran, hi incloem les imatges del maravedís amb l'ordinal navarrés, II. En els dos casos l'anvers l'ocupa el monograma amb el nom reial, i el revers l'escut de les cadenes coronat.

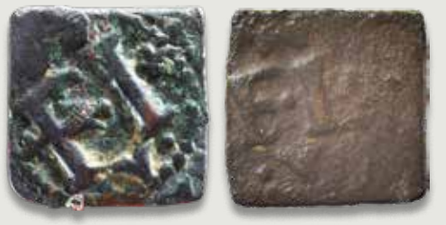

© Museo de Navarra - Nafarroako Museoa (Pamplona)

Dues monedes d'1 *cornado* de Felip V (d'Espanya) per al Regne de Navarra. Anversos
Pamplona, s/d · Coure, aprox. 1,5 g, 12 x 12 mm

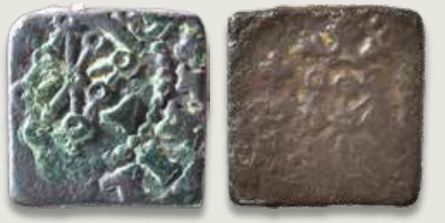

Dues monedes d'1 *cornado* de Felip V (d'Espanya) per al Regne de Navarra. Reversos
Pamplona, s/d · Coure, aprox. 1,5 g, 12 x 12 mm



© Museo de Navarra - Nafarroako Museoa (Pamplona)

Dues monedes d'1 maravedís de Ferran II de Navarra, VI d'Espanya, per al Regne de Navarra. Anversos
Pamplona, s/d · Coure, aprox. 3 g, 17 x 17 mm



Dues monedes d'1 maravedís de Ferran II de Navarra, VI d'Espanya, per al Regne de Navarra. Reversos
Pamplona, s/d · Coure, aprox. 3 g, 17 x 17 mm

2 A Juan Carlos Galende Díaz i Javier de Santiago Fernández (dirs.:): *VI Jornadas Científicas sobre Documentación borbónica en España y América (1700-1868)*. Madrid: Universidad Complutense de Madrid, 2007, p. 177-234; citació en les p. 187-188.

3 Durant anys es va esmentar l'existència d'encunyacions a nom de Felip V amb la titulació reial navarresa, però aital numerari no s'hauria emés mai (Miguel Ibáñez Artica *et alii: La colección de útiles de acuñación del Gobierno de Navarra*. Pamplona: Gobierno de Navarra / Institución Príncipe de Viana, 2003, p. 230-231).



Ferran VI d'Espanya (s/d), de Louis-Michel van Loo (Ambaixada d'Espanya a Buenos Aires, en dipòsit del Museo del Prado). Aquest personatge va arribar a ser rei d'Espanya –i de Navarra, com a Ferran II– perquè el seu germà gran –Lluís I– va faltar sobtadament el 1724, al cap de pocs mesos de ser entronitzat: llavors Felip V –pare de Lluís, de Ferran i, també, del futur Carles III de Borbó– va fer marxa arrere de l'abdicació realitzada el mateix any i nomenà Ferran com a successor (com corresponia d'acord amb l'edat dels diversos fills). En el mantell vermell s'observen castells i lleons daurats, així com flors de lis, en referència a l'heràldica reial espanyola del moment.

1.5. Una moneda per al príncep de Catalunya

La tendència centralitzadora definitòria de la nova dinastia envers la Corona d'Aragó –tan acusada també pel que fa al numerari– es va trencar de manera inopinada en una emissió d'ardits per a Catalunya: després de dues dècades sense monedes produïdes a, o per a, la Corona d'Aragó, Ferran apareixerà en els ardits de coure esmentats com a príncep de Catalunya per «la Gràcia de Déu» (fet que tenia un sol precedent: els assajos realitzats per a Lluís XIII de França durant la Guerra dels Segadors). Igualment, els ardits d'aquest *princeps Cataloniæ* van arribar a incloure un escut de les «quatre barres», com a emblema heràldic. José María de Francisco Olmos, ho ha narrat amb encert en l'article esmentat «Propaganda política en la moneda de los Borbones (1700-1868)» (p. 223-224):

> Entre estas acuñaciones específicas del Principado hay que citar las que se hicieron en época de Fernando VI, debido a la gran escasez de moneda menuda existente, ya que todavía se seguían utilizando piezas en el comercio de incluso el siglo XVII. [...] Estas piezas (datadas en 1754 y 1755) muestran como tipo principal de anverso las armas reales resumidas (las de Castilla [i Lleó]), y sólo en el reverso aparece una referencia epigráfica y heráldica a Cataluña, ambas problemáticas. La leyenda nos muestra una titulación [«PRINCEPS CATALON(IÆ)]»] nunca empleada hasta entonces (salvo en unas acuñaciones francesas de Luis XIII realizadas en París durante la Guerra del Segadors), ya que los anteriores soberanos habían utilizado siempre el título de Conde de Barcelona, que era quien tenía el derecho de acuñación, dado que ese derecho había desaparecido con la Nueva Planta, el monarca era libre de acuñar con otra titulación, en este caso la de Príncipe de Cataluña, tal vez expresamente usada para dejar claro que estas piezas no tenían nada que ver con las acuñadas con anterioridad.



1 ardit de Ferran VI (d'Espanya) per al principat de Catalunya. Anvers
Segòvia, 1754 · Coure, 2,35 g, 19 mm ø

Caldria afegir-hi només que en cap racó de la moneda es veuen referències al títol reial espanyol i que, en temps de Ferran VI, una cosa semblant –com ja hem vist– no es va donar ni al Regne de Navarra, on estaven vigents els ordenaments forals, a diferència dels països de la Corona d'Aragó.

Pel que fa a l'escut del revers, José María de Francisco Olmos també ho ha explicat amb coneixement de causa (p. 224):

> Del mismo modo llama la atención la heráldica utilizada, el decreto decía que se pondría en ellas [una *Cruz aquartelada* amb] las armas de Cataluña, pero lo que se colocó fue un escudo cuartelado con cinco Barras y la Cruz de Sobrarbe (de tradición únicamente aragonesa), que llevó a que la Real Audiencia de Cataluña expresara su desacuerdo con este diseño (30 de agosto de 1755), en el escrito se decía que las armas de Cataluña eran cuatro barras de gules en campo de oro, no cinco, como aparecía en la moneda; y que [...] *encontraba no ser la cruz de la estampa de la moneda la de las armas de Barcelona (la cruz de San Jorge), porque esta era de figura ordinaria e igual siendo aquella parte y con la punta inferior aguda siendo semejante a la de Sobrarbe*. Probablemente por esta protesta se terminó la acuñación de estas piezas cambiando el tipo, ya que las datadas en el año 1756 llevan un reverso distinto, esta vez sí con las armas tradicionales de Cataluña, las cuatro Barras, ocupando todo el reverso.

1 ardit de Ferran VI (d'Espanya) per al principat de Catalunya. Revers
Segòvia, 1754 · Coure, 2,35 g, 19 mm ø



1 ardit de Ferran VI (d'Espanya) per al principat de Catalunya. Revers
Segòvia, 1756
Coure, 2,39 g, 19 mm ø



Imatge *d'après* Heralder



Quasi segur que a l'Audiència de Catalunya van confondre la creu de Sobrarbe amb la creu d'Aïnsa o d'Ènnec Arista (o Íñigo Arista, primer rei de Pamplona), tinguda tradicionalment –i infundadament– com a senyal heràldic de l'antic Aragó. Un emblema aquest, per cert, que els valencians veuen sovint perquè es troba figurat, en blanc sobre blau, al mantellet de l'elm de l'escut de l'actual Generalitat (valenciana). Siga com siga, aquest episodi resulta quasi inversemblant en dies d'absolutisme borbònic: al fet de no trobar cap inscripció en les peces que remeta a Espanya –el quarterat de castells i lleons és inclòs com «las Armas de Castilla y León»– hem d'afegir la queixa catalana i la revisió final del disseny d'aquestes peces encunyades a Segòvia.

EL LLEÓ, SÍMBOL DEL PODER MONÀRQUIC HISPÀ...



El lleó hispà —coronat— sotmet el drac de Portugal: un disseny d'Erasmus Quellinus II, gravat per Jacob Neefs, que es troba al frontispici de l'obra ***Philippus prudens Caroli V Imp. filius Lusitaniæ, Algarbiæ, Indiæ, Brasiliæ legitimus rex demonstratus***, de Juan Caramuel y Lobkowitz. Aquest llibre fou publicat a Anvers, «ex officina Plantiniana : Balthasaris Moreti», en l'any 1639, quasi en vespres de la rebel·lió portuguesa que va forgitar els Habsburg espanyols del tron de Lisboa.
Pocs anys després de l'edició que tractem, concretament el 1645, arribaria una revenja simbòlica de la mà del gravador John Droeshout: al frontispici de ***Lusitania liberata ab injusto Castellanorum dominio. Restituta legitimo principi serenissimo Joanni IV Lusitaniæ, Algarbiorum, Africæ, Arabiæ, Persiæ, Indiæ, Brasiliæ &c. Regi potentissimo*** [...], un llibre d'António de Sousa de Macedo imprés a Londres per Richard Herne, la representació hi utilitzada seria pràcticament antitètica de la del triomf hispà: el drac de Portugal —coronat— hi sotmetria el lleó (aquest últim, a més, amb les potes de darrere d'una ovella, una referència a com la victòria portuguesa hauria transformat el ferotge felí en un rumiant domesticat).

... A CAVALL DE DINASTIES

4 maravedisos de Felip V d'Espanya.
Revers
Segòvia, 1742
Coure, 6,83 g, 28 mm ø



LA MAGRANA IMPRESCINDIBLE...

PRESÈNCIA I ABSÈNCIA DE L'EMBLEMA DE GRANADA EN LA PUNTA DE L'ESCUT *RESUMIT* DELS BORBÓ D'ESPANYA

8 reals de Felip V d'Espanya. Anvers
Mèxic, 1739
Plata (Ag 0.916,666),
26,92 g (t. 27,064), 38 mm ø
Autoria: Francisco Hernández Escudero



...I LA MAGRANA PRESCINDIBLE

1 ardit de Ferran VI (d'Espanya) per al principat de Catalunya. Anvers
Segòvia, 1754 · Coure, 2,35 g, 19 mm ø



2 ELS BORBÓ ESPANYOLS DES DE LA REFORMA MONETÀRIA DE 1772 A LA GUERRA CONTRA NAPOLEÓ





2.1 Llegendes dels reversos auris

Com ja s'ha dit, el 1772 van concloure les emissions de les peces de 8 reals amb la composició –imperialista en grau màxim, però extraordinàriament eficaç des del punt de vista de la comunicació política– dels hemisferis, o globus (o *mundos*), sota la corona espanyola. Des d'aleshores, es van encunyar monedes amb nous tipus a la Península i a les Amèriques, d'acord amb les previsions de dues pragmàtiques datades el 5 de maig de 1772, pel que fa als maravedisos de coure, i el 29 del mateix mes pel que fa a les encunyacions en plata i or. Les peces d'or –expressades en escuts, i amb retrat reial des del 1728– ja havien començat a modificar la seua estampa el 1760, quan les grans armories de Carles III de Borbó aparegueren per primera vegada al revers, i s'acompanyaren d'una frase paradigmàtica de la manera d'entendre i administrar aquella monarquia: «IN UTROQ[UE] FELIX AUSPICE DEO», la proclamació que el monarca es trobava sota la protecció de Déu i que regnava feliç en ambdós hemisferis.



8 escuts –unça– de Carles III de Borbó, rei d'Espanya. Revers
Madrid, 1786
Or (Au 0.901,041), t. 27,064 g, 38 mm ø
Autoria: Tomás Francisco Prieto
© Jesús Vico, S.A. (Madrid)



8 escuts –unça– de Carles III de Borbó, rei d'Espanya. Anvers
Madrid, 1786
Or (Au 0.901,041), t. 27,064 g, 38 mm ø
Autoria: Tomás Francisco Prieto
© Jesús Vico, S.A. (Madrid)

L'armadura del retrat és ben semblant a la pressent en l'obra d'Anton Raphael Mengs reproduïda tot seguit.



Carles III d'Espanya (**ca**. 1765), d'Anton Raphael Mengs (Museo del Prado, Madrid). Retrat d'aparell però *contingut*, com correspon a la volença classicista d'aquest pintor de fama europea nascut a Bohèmia. L'obra està resolta de manera brillant i rememora, en alguns aspectes formals, retrats de Felip IV de Castella –III a la Corona d'Aragó– de la mà de Diego Velázquez. Com en el retrat de Ferran VI degut a Louis-Michel van Loo, en el mantell vermell amb folre d'erminis –ací plegat a la part inferior dreta del quadre–, s'observen castells, lleons i flors de lis en color or, emblemes de l'heràldica reial espanyola *resumida*. L'impuls reformista de Carles III de Borbó es va inscriure en la tendència europea de l'absolutisme –o despotisme– il·lustrat, per bé que no estaríem al davant d'un rei particularment amant de la lletra impresa (no es tracta, en cap cas, d'una versió peninsular de Frederic II de Prússia). No obstant els limitats resultats de moltes de les polítiques engegades, el regnat de Carles III ha destil·lat en la percepció col·lectiva castellana una imatge positiva, més encara en contrast amb l'atribuïda a l'etapa del seu fill Carles IV. A més, l'obra carolina de transformació –en l'urbanisme i en la dimensió monumental– de la ciutat on s'assentava la cort el va fer mereixedor que el definiren com *el mejor alcalde de Madrid*. A la Corona d'Aragó la figura de Carles III de Borbó ha sigut tradicionalment associada amb la resposta, nul·la, donada al conegut com a Memorial de Greuges de 1760; a la generalització de l'ensenyança en castellà i, doncs, al consegüent bandejament oficial de la llengua pròpia en aquest camp; i, finalment, a la promulgació del reglament que permeté l'obertura de ports de Catalunya (Tortosa i Barcelona), el País Valencià (Alacant) i les Balears (Palma de Mallorca) al lliure comerç amb Amèrica.

Amb anterioritat a aquella inscripció, tan pletòrica, que feia referència als dos *mons*, els Borbó d'Espanya havien incorporat dues llegendes més sobre les peces d'or, ambdues amb un rerefons religiós:

> Las leyendas del reverso de estas piezas [de Felip V] tienen un claro sentido religioso, muy presente en las monedas desde la época medieval. El lema dispuesto dice INITIUM SAPIENTIÆ TIMOR DOMINI (el temor de Dios es el comienzo de la sabiduría [salm 111.10]). Se mantuvo hasta el reinado de Fernando VI, cuando fue cambiado por otro que pretende una exaltación de la Monarquía NOMINA MAGNA SEQUOR (Sigo a los grandes nombres). Es una leyenda que vincula al rey con sus predecesores y muestra su intención de seguir los pasos de los grandes monarcas que le habían antecedido en el trono.[1]



8 escuts –unça– de Felip V d'Espanya. Revers
Mèxic, 1740
Or (Au 0.916,666),
t. 27,064 g, 38 mm ø
© Jesús Vico, S.A. (Madrid)

1 Javier de Santiago Fernández: «La imagen del poder en la moneda moderna», en Javier de Santiago Fernández i M. Teresa Muñoz Serrulla (dirs.): *Moneda, escritura y poder. Comunicación, publicidad y memoria*. Madrid: Asociación de Amigos del Archivo Histórico Nacional / Grupo de Investigación NUMISDOC, 2016, p. 97-128; citació en la p. 122.



2.2. L'escut borbònic més complet

Hem esmentat les grans armories de Carles III de Borbó i hem vist un exemple de la seua presència sobre el numerari del rei. La longevitat d'aquest escut reial borbònic va ser molt gran; tant que fou utilitzat en les monedes fins als temps d'Isabel II i, en la resta de suports, fins a la fi del regnat d'Alfons XIII. Encara més: el 1937, iniciada la Guerra Civil, arribà a lluir-lo un bitllet d'1 pesseta posat en circulació pel govern franquista a Burgos.



Les grans armories de Carles III de Borbó constituïen una mutació ben perceptible de l'escut gran que s'havia utilitzat per part de Felip V, de Lluís I, de Ferran VI i del mateix Carles al començament del regnat. Tot seguit adjuntem aquests dos emblemes heràldics (el conformat en temps de Felip V i el refet per Carles III de Borbó, aquest últim amb més particions).

A primer colp d'ull, les persones poc o gens versades en heràldica trobaran aquests escuts majorment indesxifrables. Intentarem fer-los accessibles:

–mirem la part superior esquerra del de Felip V i la part central del de Carles III: allà es troben sengles mostres de l'*escudo resumido* dels castells, els lleons, la magrana i les flors de lis, només que en el de Felip l'escussó borbònic no està al mig del quarterat castellanolleonés;



Felip V



Carles III de Borbó

–ara movem els ulls cap a la part superior dreta del de Felip i cap a la part superior esquerra del de Carles; hi ha les «quatre barres» i, al costat, les «quatre barres» amb dues àguiles negres: aquest últim és l'emblema de Sicília (les àguiles són les dels Hohenstaufen, llinatge al qual va pertànyer Frederic I el Barba-roja);

–en el de Felip V guaitem a l'esquerra i a la dreta de l'escudet borbònic; en el de Carles fem-ho cap a la part superior dreta: hi trobem Àustria (faixes de color roig-blanc-roig, com en l'actualitat) i Borgonya moderna (el sembrat de flors de lis i la bordura de blanc i roig, a quadrets);

–en penúltim lloc mirem les parts inferiors dels dos escuts; són idèntiques: d'esquerra a dreta, Borgonya antiga, Flandes, Tirol i Brabant.

–finalment, només hem de dirigir la mirada a l'escut de Carles III, a banda i banda de l'*escudo reducido*; ací es troben els dos únics elements que no estaven presents en temps de Felip V: les flors de lis blaves sobre groc dels Farnese de Parma (llinatge de la mare de Carles), i les boles roges –i una blava dalt, amb l'emblema reial de França– dels Mèdici (pel Gran Ducat de Toscana).

Evidentment, bona part dels blasons d'un escut i de l'altre eren armories «de pretensió», que no indicaven un domini efectiu sobre els territoris representats. Com afirma Javier de Santiago en «Imagen del poder en la moneda moderna» (p. 121):

> [...] hay que observar el mantenimiento en la mitad inferior del escudo de las armas de los territorios europeos perdidos en la paz de Utrecht. Con la conservación del escudo de los Austrias, Felipe V reivindicaba su legítimo derecho a la herencia de Carlos II y su no aceptación de lo pactado en Utrecht. Es algo que coincide con la política exterior emprendida a partir de 1714, cuyo denominador común es el esfuerzo por modificar las consecuencias diplomáticas de la guerra de Sucesión; es lo que se ha llamado la política exterior revisionista.[2]



2 reals de Ferran VI d'Espanya. Anvers
Sevilla, 1754
Plata (Ag 0.833,333), 5,63 g, 27 mm ø

2 A Javier de Santiago Fernández i M. Teresa Muñoz Serrulla (dirs.): *Moneda, escritura y poder. Comunicación, publicidad y memoria*. Madrid: Asociación de Amigos del Archivo Histórico Nacional / Grupo de Investigación NUMISDOC, 2016, p. 97-128.

Siga com siga, hem fet una descripció dels escuts molt allunyada de la forma tradicional de blasonar i, doncs, de la manera com els haguera descompost un expert en heràldica. Ho hem fet així perquè en els nostres dies, francament, aquests escuts són matèria arcana per a la immensa majoria de la gent; al seu temps es feren per tal que tingueren lectures polítiques que els dirigents –a la Península i fora– estaven en condicions d'interpretar: així, en el primer dels grans escuts borbònics (vegeu p. anterior) destaca poderosament veure les flors de lis al mig del tot; aquesta incorporació del 1700 era una bona manera de dir a tothom que «ja no hi havia Pirineus», que la monarquia espanyola de Felip V, i dels seus successors, i la reialesa francesa estaven enllaçades per sempre més.[3]

Pel que fa a l'escut de Carles III de Borbó, resulta ben significatiu que totes les armories s'organitzen al voltant de l'*escudo resumid*o, que ocupa el centre de l'emblema; aquella era una bona manera de deixar molt clar simbòlicament el que era ben evident políticament: que des de la victòria borbònica a la Guerra de Successió, sinó abans *de facto*, la monarquia que radicava a Madrid tenia un nucli, un territori *essencial*, i que aquest fet convertia en paper mullat l'antic equilibri institucional entre Castella i Lleó, d'una part, i la Corona d'Aragó, de l'altra. Aquest «igualitarisme» primigeni es reflectia en el requarterat heràldic ostentat pels Reis Catòlics: Castella i Lleó / Aragó i Sicília / Aragó i Sicília / Castella i Lleó (amb Granada a la punta des de 1492)[4] (vegeu p. següent).

3 No ens detindrem particularment en la presència sobre les monedes espanyoles de l'Orde del Toisó d'Or i, ocasionalment, de l'orde francés de l'Esperit Sant; José M. de Francisco Olmos –en «La Orden del Espíritu Santo en las onzas de Felipe V», *Hidalguía* 46 (267). Madrid: Instituto Salazar y Castro, 1998, p.169-192– ha recordat que «Felipe V la colocó [l'orde de l'Esperit Sant] en sus onzas desde el inicio de su reinado, acompañando a la del Toisón de Oro, propia de la Monarquía Hispánica desde su vinculación a las Casa de Borgoña, y máxima condecoración que el rey podía conceder. En un primer momento se mantuvieron los collares de ambas órdenes separados y rodeando el escudo grande de la Monarquía, pero luego se dejó únicamente el collar del Toisón, colocando sobre el vellocino únicamente la cruz del Espíritu Santo, permaneciendo este modelo hasta la reforma monetaria de Carlos III» (p.170-171).

4 «Primeramente que la yntitulaçion en las cartas patentes de justiçia e en los pregones e en la moneda e en los sellos sea comun a ambos los dichos señores rey e reyna seyendo presentes o absentes, pero quel nombre del dicho señor rey aya de preçeder, e las armas de Castilla e de Leon preçedan a las de Siçilia e Aragon»: apartat de la Concòrdia de Segòvia acordada, el 1475, per al regnat a Castella de Ferran i Isabel. El text apareix transcit per José María de Francisco Olmos en la p. 132 d'«Europa en las grandes armas de los reyes de España» (*Cuadernos de Investigación Histórica*, núm. 30. Madrid: Fundación Universitaria Española, 2013, p. 129-156), i aquest autor recorda tot seguit que «Lo cual se cumplió a rajatabla, como podemos ver en las monedas, sellos de plomo, de placa, etc..., que eran privativos de la Corona de Castilla, pero llama más la atención que Fernando aceptara esta ordenación heráldica también en sus territorios patrimoniales, tal vez consciente del mayor poder demográfico, económico y militar de Castilla, o bien porque él se consideraba el representante y pariente mayor de su dinastía y tenía en mente formar un único conjunto territorial [...]».





2 reals de Carles III de Borbó, rei d'Espanya. Anvers
Madrid, 1770
Plata (Ag 0.833,333), 5,72 g, 26 mm ø





1 real castellà de Ferran d'Aragó i Isabel de Castella, els Reis Catòlics. Anvers
Sevilla, post. 1497
Plata (Ag 0.930,555), 3,16 g, 26 mm ø

Un altre dels punts àlgids del *centralisme* heràldic en aquells temps el trobem en el revers de les peces de coure, on una composició molt decorativa no acollia cap senyal estrany al *escudo reducido*: ni tan sols hi figurava la magrana, com ja havia ocorregut en altres encunyacions borbòniques, com ara l'ardit de Ferran VI.

4 maravedisos de Carles III de Borbó, rei d'Espanya. Revers
Segòvia, 1779
Coure, 5,10 g, 25 mm ø
Autoria: Tomás Francisco Prieto





Imatge *d'après* Host09

2.3. Retrats sense llorers i retrats amb llorers

4 maravedisos de Carles III de Borbó, rei d'Espanya. Anvers
Segòvia, 1781
Coure, 4,90 g, 24 mm ø
Autoria: Tomás Francisco Prieto



Deixem de moment l'heràldica. Una de les novetats que les pragmàtiques de 1772 introdueixen en les emissions hispàniques és el trasllat a la plata i al coure d'una característica que ja definia les encunyacions d'or: la presència sistemàtica del bust reial a l'anvers. Heus ací el que es deia sobre el retrat present al *vellón* o coure: «[...] por el un lado mi Real busto sobre la izquierda desnudo, con la inscripción CAROLUS III D. G. HISP. REX, el año que se labre, la divisa de la Casa de Moneda de Segovia en que se ha de acuñar y el numero que debe señalar el valor de cada pieza: conviene a saber, ocho, quatro, dos o un maravedí respectivamente».

A partir de llavors, ben poques han sigut les monedes espanyoles en les quals ha faltat el retrat del governant, l'element que abans



4 reals de Carles III de Borbó, rei d'Espanya. Anvers
Madrid, 1775
Plata (Ag 0.902,777), 13,34 g (t. 13,532), 33 mm ø
Autoria: Tomás Francisco Prieto

hem definit com la «imatge paradigmàtica del poder; de qui exerceix el poder» (repetim-ho: en les monedes, des de l'antiguitat grecoromana). En qualsevol cas, si parlem d'imatges del poder i de representacions de reis, el més interessant del marc legal de 1772 és la distinció que s'estableix –en parlar de les encunyacions de plata– entre, d'una part seques americanes i, de l'altra, seques peninsulars, pel que fa a les característiques del bust reial. Heus ací, en primer lloc, el que es preveu per a les monedes encunyades a la península Ibèrica: «[...] llevará mi Real busto desnudo, con una especie de manto Real, y alrededor las letras siguientes, CAROLUS III D[EI]. G. y debaxo el año, como en las demás monedas».

I tot seguit recollim el que es vol que figure a les peces del Nou Món: «[...] tendrá en el amberso mi Real Busto, vestido a la heroica con clámide [o capa militar antiga] y [corona de] laurel, y alrededor esta inscripcion CAROL. III. DEI GRATIA debaxo el año en que se labre». La directriu emanada per Carles III va ser matisada amb l'afegit d'una peça d'armadura, «guardabrazo u hombrera –normalmente de cuero».[5]



8 reals de Carles III de Borbó, rei d'Espanya. Anvers
Potosí, 1774
Plata (Ag 0.902,777), 26,91 g (t. 27,064 g), 40 mm ø
Autoria: Tomás Francisco Prieto

5 Ramón María Serrera: «La introducción de la "moneda de busto" en España e Indias: la real pragmática de 29 de mayo de 1772», *Revista de Estudios Extremeños*, tom LXXI, núm. III, 2015, p.1973-1990; citació en la p. 1988.

Quan Carles IV va arribar al tron, la transformació obeí al lògic canvi de l'ordinal i del retrat reial.





Dues peces de 8 reals de Carles IV d'Espanya. Anversos
Sevilla, 1803 i Mèxic, 1802
Plata (Ag 0.895,833), 27,06 i 26,98 g (t. 27,064), 40 mm i 40 mm ø
Autoria: Pedro González de Sepúlveda

José María de Francisco Olmos ha resumit la dicotomia tipològica Península *vs*. Amèrica en la p. 203 de «Propaganda política en la moneda de los Borbones (1700-1868)»: «Obsérvese la diferencia de tipología, en la plata peninsular el rey "civil" y en la indiana el rey "militar", a la heroica o a la romana [...]». I Javier de Santiago –en «Imagen del poder en la moneda moderna», p. 125– ha glossat amb encert ambdues indumentàries (o *presentacions* del rei):

> En la plata americana el rey es representado a la romana, con corona de laurel, coraza y manto. La exaltación regia es evidente. El rey es figura clave del Despotismo Ilustrado; el soberano encarnaba en la teoría y en la práctica todo el poder del Estado, hasta llegar a confundirse lo uno con lo otro. [...] En la plata peninsular el monarca pierde su carácter militar y se representa cubierto con un manto. La exaltación propagandística le presenta ahora como un rey gobernante, como un rey filósofo que ampara las ideas ilustradas y como un rey padre, dispuesto a atender a todos sus súbditos. No parece casual que el modelo de rey militar y triunfante figure en la moneda destinada al comercio exterior, pues esa sería la imagen que se recibiría en otros estados.

El fantasma d'un dòlar o la sorpresa dels banquers (*ca*. 1808) de William Charles. Cèlebre caricatura de Stephen Girard, comerciant i financer de Filadèlfia ací nomenat «Stephen Graspall, Banker & Shaver». El mercader apareix darrere d'un mostrador –amb una ranura– mentre mira enlluernat l'aparició d'una peça de 8 reals a nom de Carles IV, datada el 1806, i, pel que el text del dibuix acredita, una espècie monetària molt escassa en aquell context: «Surely my eyes do not deceive me –It certainly must be a Dollar!– I declare I have not seen such a thing since I sold the last I had in my Vaults at 18 per Cent Premium –If thou art a real Dollar do drop in my till and let me hear thee Chink– As I have been sued for payment of part of my notes in Specie I must collect some to pay them for quietness sake or the game would be up at once». Darrere del mostrador es troba el rètol del negoci, on es pot llegir «Paper Wholesale and Retail. NB No foreign Bank notes taken on Deposit except such as are about 5 per cent above par». La imatge procedeix de la Library of Congress (a Washington DC): <https://www.loc.gov/item/2002708983/>



En el numerari europeu coetani no escassejaven els retrats de monarques amb llorers al cap, i amb mantells civils o amb indumentària militar coetània; fins i tot, amb un posat més o menys romà. Igualment, un mateix rei podia aparéixer sobre els diferents valors de les seues monedes amb un vestit o un altre indistintament, o amb el bust nu completament. Però la distinció rotunda en funció de la ubicació de les seques a banda i banda de l'oceà Atlàntic, una cosa així, en aquells temps només estaven en disposició de fer-ho Portugal i Espanya, i Portugal no ho va fer.

La família de Carles IV (1800-1801), de Francisco de Goya (Museo del Prado, Madrid). Certament no estem al davant de la pintura *grandiosa* que potser esperaven els reis d'Espanya (més tenint en compte que Louis-Michel van Loo havia aconseguit, mig segle i escaig abans, enaltir la monarquia radicada a Madrid de forma tan notòria). Però sembla que la família reial no va quedar descontenta amb el resultat. Amb independència d'això, l'obra ha desfermat de sempre tot tipus de comentaris: es diu que, en una visita al Museo del Prado, Pierre-Auguste Renoir va dir que «El rei sembla un taverner, i la reina sembla una hostalera... o alguna cosa encara pitjor, però quins diamants li va pintar Goya!». *E si non è vero, è ben trobato*. Goya ens mira des de la penombra.



Tornem per un moment al retrat de Carles IV, que ací hem observat en unes monedes i en la seua còpia fidedigna en el marc d'una caricatura: podem contrastar aquestes imatges numismàtiques amb les obres de Goya i d'altres pintors que han conformat la nostra idea sobre l'aparença d'aquell monarca.



El rei Carles IV d'Espanya (*ca*. 1789), de Josep Vergara (Museu de Belles Arts, València). Aquest pintor esdevingué un conspicu representant de l'academicisme a les terres valencianes i, en conseqüència, pintures com aquesta ja no tenen la grandiloqüència que havia caracteritzat tants retrats barrocs, i això malgrat la riquesa dels teixits representats.

2.4. Les raons públiques i ocultes del canvi de numerari

No podem oblidar, tanmateix, que més enllà dels aspectes sobre els quals estem incidint, la moneda ho és perquè té una dimensió econòmica, perquè al cap i a la fi parlem de diners. I, pel que fa a les disposicions de 1772, no solament es tractava de recollir la diversitat de les vestimentes dels retratats o la presència, o no, de corones de llorer al cap: en efecte, en llançar al carrer el numerari *de busto* també es pretenia recollir tota la moneda defectuosa i macuquina encunyada a mà, i, tan important o més, reduir la llei o el percentatge de metall noble pur:

> Desde el punto de vista intrínseco, las emisiones monetarias del reinado de Carlos III se caracterizaron por las ordenanzas secretas dictadas por el monarca y que estaban destinadas a rebajar la ley tanto de la moneda de oro como de la de plata. La primera de estas ordenanzas, del 18 de marzo de 1771, [...].[6]

Manuel Vilaplana va desgranar el procés en dues pàgines d'una obra que segueix sent imprescindible, *Historia del real de a ocho*.[7]

> [...] el principal motivo para extinguir la moneda entonces circulante era el poner la nueva a la misma ley de las monedas extranjeras, pero manteniendo la nueva con el mismo valor; haciendo, pues, lo que las otras naciones, que publican en sus ordenanzas más ley de la que realmente tienen en sus monedas; de esta manera, al no haber diferencia, no se exportaría. [...]
>
> Sorprende el secreto de esta medida. El rey estaba legitimado para ordenar una disminución de la ley con el fin de adecuar el valor de su moneda al de las extranjeras e, incluso, para tratar de evitar la saca de moneda al reducir los posibles beneficios. En fin, era una práctica normal que no justificaba tanto secreto que, además, no podría ser, como no lo fue, indefinido.

El 25 de febrer de 1786, quasi dos anys abans de la mort de Carles III de Borbó, la directriu sobre la nova minva en el contingut del metall fi de les peces d'or i de plata –una altra vegada secreta– no

6 Teresa Muñoz Serrulla: *La moneda castellana en los reinos de Indias durante la Edad Moderna*. Madrid: Universidad Nacional de Educación a Distancia · UNED, 2015, p. 103. En la mateixa pàgina d'aquesta obra, en les notes 95 i 94 concretament es troben les transcripcions de les pragmàtiques de Carles III de Borbó que hem citat més amunt.

7 Múrcia: Universidad de Murcia, 1997, p. 174-175.

vindria embolcallada en cap canvi del disseny. I amb Carles IV al tron no es troba documentada cap *malifeta* en aquest sentit. En qualsevol cas, Javier de Santiago Fernández –en Legislación y reforma monetaria en la España borbónica» (p. 413)–[8] ha retratat els secretismes carolins amb prou duresa verbal:

> Esta afirmación explícita no era otra cosa que una falsedad que pretendía esconder lo que no puede ser calificado como otra cosa que fraude o falsificación de Estado. Poco antes,el 18 de marzo de 1771, Carlos III, a través de los virreyes, había enviado a los superintendentes de las cecas un documento secreto ordenando reducir el fino de las monedas. Este hecho constituyó una imposición fiscal sobre la acuñación de moneda. El propósito de modernización y mejora técnica del numerario tenía como trasfondo una política devaluatoria encubierta.
>
> El secretismo, de nuevo, fue la nota característica de la orden de 25 de febrero de 1786, que reducía la ley del oro y la plata sin alterar su peso. Parece que las ganancias derivadas de ambas medidas devaluatorias estuvieron destinadas a financiar la costosa tarea de modernización de la moneda que se había emprendido, a pesar de que el Monarca había prometido asumir los costes de tal operación. Con ello, quienes realmente financiaron la mejora técnica fueron los usuarios de la moneda.

2.5. Escuts sense columnes i escuts amb columnes

Tornem a la dimensió política per a posar en relleu que, com no podia ser d'una altra manera, les reglamentacions de 1772 sobre les noves monedes parlaven, igualment, dels reversos. I, com en el cas dels anversos, en la plata també es distingia entre la Península i Amèrica. En el cas de l'Espanya europea, «[...] el reverso de esta tendrá el escudo de mis Armas, igual al de la moneda de plata de Indias, pero sin columnas [...] y en la circunferencia del reverso se continuaría la inscripción del amberso (*sic*) con las letras que digan HISPANIARUM REX» (vegeu p. següent).

Per a les monedes de plata llaurades al Nou Món, «[...] en el reverso se pondrán las Armas principales de mi Real escudo, timbradas de

8 A Juan Carlos Galende Díaz i Javier de Santiago Fernández (dirs.:): *VI Jornadas Científicas sobre Documentación Borbónica en España y América (1700-1868)*. Madrid: Universidad Complutense de Madrid, 2007, p.403-436.

la Corona Real y a sus lados las dos columnas con una faxa que lleve el lema PLUS ULTRA, [...] y en la circunferencia del reverso se concluirá la inscripción del amberso, con estas letras HISPAN. ET INDIAR. REX».





4 reals de Carles III de Borbó, rei d'Espanya. Revers
Madrid, 1779
Plata (Ag 0.902,777), 13,35 g, 33 mm ø
Autoria: Tomás Francisco Prieto





8 reals de Carles IV d'Espanya. Revers
Mexic, 1802
Plata (Ag 0.895,833), 26,98 g (t. 27,064), 40 mm ø
Autoria: *d'après* Tomás Francisco Prieto

A diferència del tipus amb els hemisferis o *mundos*, en les monedes hispanoamericanes encunyades segons les previsions de 1772 la llegenda completa abasta anvers i revers: «CAROLUS · III · DEI · GRATIA / HISPAN[IARUM] · ET IND[IARUM] · REX» o «CAROLUS · IIII · DEI · GRATIA / HISPAN[IARUM] · ET IND[IARUM] · REX» (de vegades amb l'ordinal escrit «IV»). També, a diferència del numerari amb els globus, en l'estampa introduïda per Carles III les columnes d'Hèracles no apareixen coronades, la filactèria adquireix molt de vol i el pilar s'estilitza.

2.6. L'emblema columnari

Aquests últims, però, són detalls menors o quasi. El que importava de totes passades era la significació d'aquest emblema del poder reial espanyol en un temps i en unes latituds en què –com ha de suposar-se– la comunicació política disposava d'un nombre limitat de mitjans a través dels quals expressar-se. Volem cloure aquest apartat amb algunes consideracions finals sobre l'emblema en qüestió, i per això reprenem la redacció continguda en un article recent:[9]

> El emblema de las dos columnas –vinculadas al periplo del décimo trabajo del semidiós Hércules [és a dir, furtar el ramat de Gerió]– fue distintivo de la Monarquía Hispánica desde tiempos del reinado de Carlos de Gante, y en particular fue relacionado con las posesiones americanas de los Habsburgo, los Borbones y los Bonaparte (en este último caso por cuanto José I también se proclamaba teóricamente rey de las Indias). Además, a partir de 1868, las columnas acompañadas del lema «Plus Ultra» –con aguas en la base o sin ellas, con coronas o sin ellas– han formado parte de todas las versiones de las armerías estatales españolas (el llamado escudo nacional): desde el Gobierno Provisional surgido de la Revolución Gloriosa hasta nuestros días, cuando España se proclama monarquía parlamentaria (con organización autonómica). Originalmente, el emblema columnario, empresa de cuño humanista sugerida por el milanés Luigi Marliani, hacía referencia al dinamismo del joven Carlos, detentador de tantas herencias en la península ibérica y en la Europa continental e insular, beneficiario de conquistas en ultramar y pujante señor de un nuevo conjunto dinástico; sin embargo, el atractivo y clásico motivo pronto remitió a la circunstancia de dejar atrás las míticas columnas donde se acababa el mundo de los antiguos (en el mar adyacente al Estrecho de Gibraltar) y, consiguientemente, al hecho de traspasar hacia poniente los límites geográficos establecidos, desafiando al entonces temido «mar tenebroso». Así pues la divisa «Plus Ultra», o «más allá» de las columnas, *Plus Oultre* en francés (la primera lengua de Carlos), rememoraba la recompensa que había propiciado Cristóbal Colón con su osadía: la aparición ante los ojos ibéricos de las Indias, el Nuevo Mundo o América.

9 Rafael Company i Mateo: «Nación e imperio en la cartofilatelia del régimen franquista. Mapas, planos y globos terráqueos en los sellos de "la España una" y sus colonias», en Guillermo Navarro Oltra (ed.): *Autorretratos del Estado (II). El sello postal del franquismo*, 2a ed. (Conca / Santander: Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha / Editorial de la Universidad de Cantabria, 2015, p.148-178; citació en la p. 163).



Les columnes d'Hèracles (1550), de la sèrie d'*Els treballs d'Hèracles*, obra de l'alemany Heinrich Aldegrever o Aldegraf (Metropolitan Museum de Nova York; regal de Felix M. Warburg i la seua família el 1941). D'acord amb el relat mític, el semidéu hauria construït dues columnes a l'estret de Gibraltar en commemoració del seu pas per l'indret.
El monograma del gravador figura en el cantó inferior esquerre i imita, tant com és possible, el que lluïa Albrecht Dürer en les seues creacions. Ací una lletra «A» característica –inicial d'Aldegrever– aixopluga una lletra «G» (s'ha de suposar que relacionada amb la segona part del cognom); en el cas de Dürer la lletra «A» corresponia al nom propi i l'aixoplugada –la «D»– al cognom.

2.7. El numerari navarrés i els darrers reis Borbó abans de la guerra contra Napoleó

Pel que fa a Navarra, el 1768 el rei Carles III de Borbó va reintroduir sobre les monedes la titulació reial privativa i l'ús en exclusiva de l'ordinal corresponent. D'aquesta manera, les peces encunyades al seu nom a la ciutat de Pamplona ostentaren, a més de les cadenes, el monograma de Carles VI.

Dues monedes d'1 maravedís de Carles VI de Navarra. Anversos
Pamplona, 1783 i 1783
Coure, aprox. 3 g,
20 x 20 mm



© Museo de Navarra - Nafarroako Museoa (Pamplona)

Dues monedes d'1 maravedís Carles VI de Navarra. Reversos
Pamplona, 1783 i 1783? ·
Coure, aprox. 3 g,
20 x 20 mm

I l'única emissió del seu successor també va fer el mateix i, doncs, el monograma s'havia d'interpretar com a propi de Carles VII.



© Museo de Navarra - Nafarroako Museoa (Pamplona)

Carles III caçador (1786-1788), de Francisco de Goya (Museo del Prado, Madrid). Aquest monarca reintroduiria al numerari navarrés pràctiques antigues, emparades per la tradició foral, com la presència exclusiva sobre les peces de la titulació reial de Navarra i l'ordinal privatiu.

Vegeu LES DUES GRANS ARMORIES DELS BORBÓ ESPANYOLS EN EL PAPER SEGELLAT (p.115-125)



Emblema reial de Felip V de Borbó en un paper segellat de l'any 1702.



8 reals de Felip V d'Espanya. Anvers
Sevilla, 1735 · Plata (Ag 0.902,777),
27 g (t. 27,064 g), 40 mm ø

Pàgina següent
Les primeres grans armories de la casa de Borbó a Espanya apareixen ací figurades en pedra, en la portada principal de la façana de l'església de Sant Tomás Apòstol i Sant Felip Neri, una construcció barroca de la ciutat de València que es va acabar en l'any 1736, durant la segona etapa en el tron de Felip d'Anjou.





8 reals de Carles III de Borbó, rei d'Espanya. Anvers
Madrid, 1762 · Plata (Ag 0.902,777), 27,33 g (t. 27,064 g), 40 mm ø



Pàgina anterior
Heus ací una altra translació a l'escultura, en marc arquitectònic, de les grans armories de la casa de Borbó a Espanya, encara que en aquesta ocasió es tracta de la segona versió de les mateixes. L'escut es troba en la façana principal, sobre la balconada de la portada, del Palau de Justícia de València, l'antiga duana de factura barrococlassicista que va ser finalitzada probablement en l'any 1764, regnant Carles III.



Emblema reial de Carles IV en un paper segellat de l'any 1796.

2.6 BIS. EL CONTRAST TIMBROLÒGIC*, 1: LES DUES GRANS ARMORIES DELS BORBÓ ESPANYOLS EN EL PAPER SEGELLAT

INTRODUCCIÓ

En la contracoberta d'*El papel sellado en el antiguo y el nuevo régimen. Heráldica y alegorías en el sello*, el primer dels dos llibres sobre paper segellat, o timbrat, de Natalia Pérez-Aínsua Méndez,[1] es resumeix amb encert l'objecte d'estudi de l'obra i, per extensió, de la timbrologia:

> El 15 de diciembre de 1636 Felipe IV impuso, en el reino de Castilla, el uso del papel sellado en contratos, escrituras y otros usos que se especificaban en su correspondiente regulación jurídica. Con ello se pretendía acabar con la existencia de escrituras falsas y, a su vez, recaudar dinero para las arcas reales. A partir de entonces, en la documentación, se diferencia entre el uso del papel común o blanco y el papel sellado o timbrado. Desde el principio, este papel presentaba en su protocolo un sello de tinta negra en el que se mostraban las armas reales seguida de una inscripción que indicaba la clase del sello, su precio y año en que podía emplearse el papel. Los signos icónicos fueron evolucionando con el tiempo y en el mismo se puede percibir las distintas sucesiones de reyes y cambios dinásticos. El siglo XIX marcó grandes cambios en la fisonomía de este sello, producto del paso del sistema absolutista al constitucional, uso de la litografía como medio de impresión, aparición de la tinta de color, el sello móvil, la presencia de imágenes alegóricas y mitológicas, los cambios en el sistema monetario y nuevos sistemas de seguridad contra la falsificación.

El prologuista del treball –Manuel Romero Tallafigo– aprofundia (p. 14) en la transcendència de l'ús del paper segellat per a l'exercici del poder monàrquic, tant en la seua dimensió simbòlica com efectiva:

> El escudo Real se colocaba en los papeles del Libro de Actas del Concejo no sólo por el pago de una tasa a las Arcas del rey, sino también porque sacralizaba y aforaba el recinto y territorio blanco sobre el que se asentaban los escritos en tinta. [...] Escribir un documento, levantar un acta, elevar un contrato a documento público, es roturar y delimitar un territorio de poder. Territorio desde el que se pierde el aislamiento y se comunica con otros para provocar actitudes, imaginarios y organización.

A més, i pel que fa al nostre llibre en particular, des de 1702 l'heràldica reial figurada en un cercle sobre el paper timbrat va incorporar, al seu voltant, la titulació del monarca amb la referència a la font –o fonts– de legitimació del seu poder (originalment sols va aparéixer-hi, evidentment,

*«timbrologia [timbroloʤía] / f. Conjunt de coneixements relatius als timbres del paper segellat de l'Estat.» (*Diccionari Normatiu Valencià*. Valencia: Acadèmia Valenciana de la Llengua · AVL); «timbrologia / f. [LC] Conjunt de coneixements referits al paper timbrat.» (*Diccionari de la llengua catalana. Segona edició*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans · IEC).

1 Sevilla: Universidad de Sevilla / Ayuntamiento de Écija, 2007.

la menció de «la Gràcia de Déu»).[2] I entre 1707 i 1718 va quedar establit que aquella taxa que havia sigut norma per a la Corona de Castella del segle XVII ençà, des d'aquell moment ho seria també per a la Corona d'Aragó (excepció feta de la Vall d'Aran, fidel a Felip d'Anjou en la guerra de Successió): pot imaginar-se que, tenint en compte el propòsit uniformitzador –i també el recaptatori– del poder borbònic triomfant sobre els països de les «quatre barres» vençuts a Almansa i a Barcelona, no es van establir previsions lingüístiques i/o iconogràfiques específiques per al paper segellat imposat a Aragó (1707), València (1707), Catalunya sense Aran (1715) i Mallorca (1718). Efectivament, a aquests territoris simplement se'ls va obligar a adoptar el de Castella, la qual cosa incloïa l'ús de la llengua castellana en la part textual del segell, és a dir, en la inscripció on s'especificava classe, preu i any previst inicialment per a la utilització (bienni, usualment, en el cas d'Amèrica).

PROPÒSITS

Totes aquestes circumstàncies, així com l'ús extensiu d'aquests papers en la quotidianitat dels segles XVIII, XIX i XX, ens han decidit a incorporar a *El poder en la butxaca* imatges dels segells o timbres coetanis de les monedes que portem a col·lació, per més que –atenent la possibilitat de contrastar amb més substància l'inscrit sobre legitimació del poder en el paper timbrat i en les encunyacions, o d'acarar-ho amb més interés per als lectors– l'arc cronològic que tractem en aquest camp abasta, solament, des del regnat de Carles III de Borbó fins a la vespra de la promulgació de la Constitució de 1845, i aprofundint especialment en els períodes 1808-1814 (invasió francesa, guerra contra Napoleó i promulgació de la Constitució de Cadis), 1820-1823 (Trienni Liberal) i 1833-1837 (primers anys del regnat d'Isabel II).

Amb aquest objectiu, s'hi han agrupat les imatges d'aquests segells en huit apartats —sempre davall el paraigua comú del títol «El contrast timbrològic»—, però s'ha fet sense la pretensió de reconstruir tota la sèrie històrica d'escuts i retrats reials, i les corresponents al·lusions a «la Gràcia de Déu» i, si escau, a la constitució, sobre el paper segellat emés entre 1759 i 1845: aquesta tasca ja s'ha abordat en el catàleg d'Ángel Allende, *Timbres españoles*[3] i, amb plantejaments de caràcter acadèmic, en el llibre abans citat de Natalia Pérez-Aínsua Méndez i en el seu altre volum publicat sobre la qüestió (*De sellos, heráldica y alegorías: el papel sellado en España*).[4] A aquests tres treballs remetem, doncs, al costat de la recopilació *El papel timbrado en España · 1637-2009*, de Ricardo Pardo Camacho,[5] i a alguna aportació monogràfica que posteriorment s'anirà citant.

Cal remarcar que el nostre propòsit és, solament, comparar la presència d'emblemes heràldics (i bustos reials si escau), i de les titulacions corresponents, en les encunyacions monetàries i en els documents timbrats, considerats els dos separadament com uns instruments de comunicació política públics –oficials– i massius per definició. Així, segons i com trobarem una juxtaposició perfecta, o quasi absoluta, entre el que figura i el que hi ha escrit sobre les monedes i el que hi ha dibuixat i imprés sobre el paper segellat. De vegades, però, el paper ens permetrà accedir a «estats de la qüestió» que les monedes no van arribar a reflectir com ara: *a)* l'existència de governs militars en els territoris situats al nord de l'Ebre, *apartats* de l'administració de Josep Bonaparte i regits directament en nom de l'emperador Napoleó, incloent-hi el Govern de la Catalunya finalment annexionada a l'Imperi francés; *b)* l'ús d'emblemes propis per part de les «juntes superiors» antibonapartistes; o *c)* l'assentament de la legitimació del poder reial de Ferran VII sobre la Constitució gaditana entre 1813 i 1814. En altres ocasions veurem que els ritmes que van seguir les monedes i els dissenys del paper segellat en l'assumpció de les *novetats* polítiques van ser lleugerament diferents, com quan els documents timbrats isabelins *es van retardar* a l'hora de lluir referències a la vigència del règim constitucional. Per últim, veurem com van incorporar-se modificacions als segells originals –alteracions que van poder ser formalment descurades o elaborades– per a posar en relleu els canvis en el context polític (en ocasió de la supressió, en 1814 i en 1823, de la Constitució de 1812, o de la instauració d'aquesta en 1820 i en 1836).[6]

TIMBROLOGIA I FILATÈLIA

Quasi per acabar, i abans d'endinsar-nos en els exemples concrets, hem de dir que, enfront de la importància del paper timbrat en l'acreditació de les vicissituds per les quals va travessar la legitimació dels monarques –de la cúspide del poder a Espanya– al llarg de la primera meitat del segle XIX, no podríem trobar res semblant pel que fa als segells de correus, i això –en primer lloc– per una raó de tant de pes com que el primer segell postal d'Espanya no es va emetre fins a 1850, després d'un lustre de vigència de la Constitució de 1845 i dos-cents tretze anys més tard del naixement del primer paper segellat.[7] Però cal dir, a més, que a Espanya els segells *clàssics* de correus –com en la resta de països– no van fer esment mai d'aspectes com la font del poder dels governants: a tot estirar, i en el cas concret espanyol, hi trobem alguns (molt pocs) escuts reials o nacionals i corones, i, això sí, molts bustos de monarques, però aquests últims no van acompanyats ni tan sols del seu nom (fet que no és gens sorprenent quan es compara amb el que passa contemporàniament en altres latituds).

Ens queda solament referir-nos al pluralíssim capítol dels anomenats «fiscals espanyols», formalment afins als segells dedicats al franqueig postal –i *gastats* a voltes com a segells de correus– però utilitzats habitualment per al pagament d'impostos i taxes oficials, incloent-hi timbres mòbils i pòlisses: en aquest camp nascut en la segona meitat del segle XIX (1852), sí que són abundants les representacions dels escuts reials i nacionals espanyols, encara

2 En la primera emissió de paper segellat –la utilitzada en 1637– hi va figurar, per primera i única vegada, el següent conjunt de dades: el nom del rei i l'ordinal corresponent, el qualificatiu o sobrenom del monarca, el títol i l'expressió del domini i, igualment, la referència a l'any del seu regnat; totes aquestes informacions no van aparéixer inserides en el timbre circular amb les armories, sinó en la part textual (precedint la indicació de la classe de segell, el preu i la data), i ho van fer parcialment en llatí i principalment en castellà: «PHYLYPPO IIII: el Grande, Rey de las Españas, Año XV. de su Reynado [...]». Com refereix Natalia Pérez-Aínsua Méndez (*De sellos, heráldica y alegorías: el papel sellado en España*. Sevilla: Universidad de Sevilla, 2014, p. 46), «El calificativo "El Grande" con el que se designa Felipe IV en el sello fue objeto de numerosas burlas por parte del pueblo, el cual lo llama Felipe IV el Grande Tributador en referencia a las numerosas quejas e incidencias que produce la imposición del papel sellado. Al año siguiente, en 1638, el Conde duque de Olivares manda la supresión [d'aquest qualificatiu i del mateix nom del rei i el seu ordinal] de los pliegos sellados» (l'autora d'aquest text remet a l'obra d'Ángel Allende, Timbres españoles (Barcelona: Documentos Antiguos, 1969, p. 12). Així, doncs, entre 1638 y 1701 el paper timbrat va incloure únicament les armories reials com a al·lusió al monarca: fins a 1684, inclòs, el blasó dels Habsburg espanyols amb l'escussó portugués; i des de 1685, també inclòs, el mateix escut però ja sense l'emblema lusità. En 1702 va aparéixer, a més de la titulació reial completa, el primer gran escut borbònic.

3 Barcelona: Documentos Antiguos, 1969.

4 Sevilla: Universidad de Sevilla, 2014.

5 Castelló de la Plana: Castalia Iuris / Ministerio de Defensa. Subdelegació de Defensa a Castelló de la Plana / Aula Militar «Bermúdez de Castro», 2009: <http://www.aulamilitar.com/timbrologia.pdf>.

6 Agraïsc a Natalia Pérez-Aínsua Méndez l'amabilitat mostrada en la supervisió i correcció dels textos sobre la timbrologia que conté aquest treball.

7 El primer segell del món destinat a franquejar correspondència, posat en circulació al Regne Unit, data de 1840, deu anys abans de l'aparició del primer segell postal espanyol.

que val a dir que aquests no apareixen acompanyats de la titulació completa del monarca o de la monarca i, per tant, no aporten informació sobre la legitimació del poder (a diferència del que va ocórrer amb el paper timbrat espanyol des de 1702).[8]

ELS ESCUTS MÉS COMPLEXOS

La primera incursió que realitzarem en l'univers timbrològic, en els papers segellats o timbrats, permetrà contemplar la presència dels dos models de grans armories reials, o blasons més complexos, que van utilitzar els membres de la casa de Borbó a Espanya: en primer lloc, l'escut introduït per Felip d'Anjou [↙], que va arribar a estar en vigor fins als inicis del regnat de Carles III; en segon lloc, el blasó que va establir aquest últim monarca i va perviure fins a les acaballes de la presència a Espanya d'Alfons XIII [↓].



Les imatges de paper timbrat que il·lustren ací aquesta dicotomia procedeixen de sengles documents que corresponen a la classe de «segell quart», tot i que mentre que el primer va tenir un preu de 20 maravedisos, en el segon cas ja se'n van pagar 40. Els papers en qüestió estan datats com segueix: el primer en 1760, és a dir, en el començament dels temps com a sobirà d'Espanya de Carles III de Borbó, durant l'últim any en què el gran escut de Felip V (present en aquests documents des de 1702, inclusivament) va estar vigent en el paper timbrat.



En 1823, però solament en la Catalunya en mans dels absolutistes, les grans armories del primer Borbó van reaparèixer d'una manera molt efímera.

Pel que fa al segon document, té la data de 1796, quan ja es trobava ben avançat el regnat de Carles IV i durant l'últim any de presència en el paper segellat peninsular –fins a la reaparició de 1819, 1820 i, en la Catalunya absolutista, 1823– del gran escut de Carles III instituït el 10 de juny de 1760 (i present ja en els documents timbrats preparats per a 1761).



A Amèrica, l'últim bienni amb paper ornat pel gran escut borbònic va ser-hi el de 1798-1799.

RECORDATORI

Una de les executòries habituals del paper segellat espanyol va ser l'habilitació per a anys posteriors als indicats –i això a través de la inscripció o inscripcions corresponents– dels documents de l'exercici llavors en curs i, fins i tot, d'exercicis anteriors: aquesta pràctica es faria efectiva per primera vegada per al bienni 1642-43 als dominis ultramarins i per a l'any 1643 a la Castella peninsular. També

8 «In the realm of fiscal philately, a legendary first is the history of Johannes van den Broecke, a Dutch tax official who invented the world's first documentary revenue stamp. Simply stated, his invention was a wafer of sealing wax or glue sandwiched between squares of paper, embossed with a colorless seal and attached to a document with one or more pieces of string. These *CLEIN SEGEL* (small seal) "adhesives" featured a rampant lion and were denominated in stuyvers. Van den Broecke's idea was accepted and implemented by decree of 13 August 1624» (Donald O. Scott and Frank A. Sternad: *The Revenue Stamped Paper of Mexico 1821-1876. Handbook and Catalog. Second Edition*. Fulton, Califòrnia, p.1a).

–des de l'entronització de l'efímer Lluís I, en 1724– es va procedir a habilitar per als nous regnats: en aquest cas es transformaven exemplars emesos a nom de sobirans que havien abdicat *motu proprio*, que acabaven de morir o, fins i tot, que havien sigut *substituïts* davall l'aparença d'abdicació (com en el cas dels fets subsegüents a la invasió napoleònica). Cal tenir en compte que, per a evitar falsificacions, es procedia a emetre nous models cada any (cada dos anys, encara que no sempre, en el cas dels exemplars destinats a Amèrica i les Filipines), i que els avatars biogràfics dels monarques podien convertir en obsolets molts papers impresos: aquests excedents es convertien en utilitzables gràcies a fórmules com la continguda en l'exemplar de la següent imatge (on es llig «VALGA PARA EL REYNADO DE S. M. EL Sr. Dn. CARLOS IV.»).



Com pot veure's, el document en qüestió havia sigut preparat per a estar vigent durant 1789, però apareix ornat amb el segell de Carles III de Borbó, mort en 1788: la –laboriosa– fabricació s'hauria realitzat durant l'últim any de vida d'aquest monarca.

LA VELLA AMÈRICA

El paper timbrat que s'havia d'usar a les Índies va començar a emetre's amb data del bienni 1640-1641, amb un lleuger retard de tres anys, doncs, respecte a la Castella peninsular, i va tenir generalment –com acabem de recordar– vigència bianual, així com més cost que a Espanya: aquestes dues característiques es van deure al fet que els lligalls de documents segellats havien de ser transportats des de la Península, via marítima és clar, en viatges de llarguíssima durada.[9] A més, «lo habitual en los archivos americanos es encontrarse papel sellado habilitado, y es más bien raro localizar un pliego utilizado para los años indicados en el bienio»; connectat amb això darrer, «en la América hispana las habilitaciones fueron más variadas que en el papel timbrado peninsular».[10] En qualsevol cas, i atés que al Nou Món les circumstàncies eren particulars en relació amb el context del Vell, les pràctiques indianes –i no solament en el camp de les habilitacions– van poder allunyar-se perceptiblement del que era la pràctica habitual en l'Espanya europea; podem adduir com a exemple del que s'apunta fets tals com que l'expressió del preu del paper per a Amèrica es va fer en reals –o fracció– enfront de l'ús de maravedisos –i, ocasionalment i en part, reals (1658-1659) i reals *de vellón* (des de 1819)– a la Península. També hi podem afegir el fet que a les Índies «se da más importancia a las armas reales que en España, y es por ello por lo que la aposi-

9 Ángel Allende: Timbres españoles. Barcelona: Documentos Antiguos, 1969, p. 27, i s/a: *Timbres españoles en textos y legajos antiguos*: <https://elblogdelcoleccionistaeclectico.com/2016/09/06/timbres-espanoles-en-textos-y-legajos-antiguos>. Vegeu imatges del primer disseny del paper segellat per a les Índies –espectacular des de la perspectiva iconogràfica i imprés solament per al bienni 1640-1641– en les següents adreces d'Internet; com pot comprovar-se en les fotografies parlem d'un segell circular de forta concepció monetària, coincident –excepció feta del collar del Toisó d'Or en el segell primer– amb el gravat xilogràfic de la portada del llibre *Regimiento de navegación* d'Andrés García de Céspedes (Madrid: Juan de la Cuesta, 1606) : <http://bibliotecavirtualdefensa.es/BVMDefensa/i18n/consulta/registro.cmd?id=1178>; <https://www.filateliallach.com/fllach4/catalogo/d/0094/1160> («Lote 1169» i «Lote 1170»); <https://www.todocoleccion.net/manuscritos-antiguos/papel-sellado-excepcional-sello-3-primero-para-uso-indias-1640-1641-para-1650-1651-x102615799>. Al cim del motiu apareix el quarterat coronat de Castella i Lleó –sense Granada– i el gros del disseny està ocupat per les columnes d'Hèracles i, entre ambdues, per un galió que navega a tot vent sobre l'oceà i cap a ponent. Agraïsc a Margarita Gómez Gómez l'amabilitat en la correcció d'aquest text relatiu a la primera emissió del paper segellat per a les Índies.

10 Dec el recordatori sobre la complexitat del paper timbrat indià a algunes comunicacions personals de Natalia Pérez-Aínsua Méndez que, per descomptat, agraïsc molt i molt.



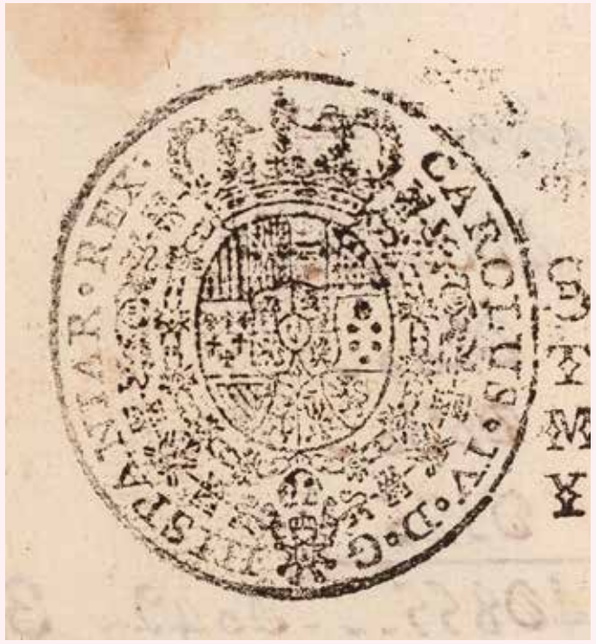



ción se hace alineada a las impresas o –en otros ejemplos– incluso superponiéndose».[11]

Ara donarem testimoni del que s'ha dit a través de sis documents, cinc dels quals procedents de la Nova Espanya –els tres primers i els dos darrers– i un del virregnat del Riu de la Plata, concretament utilitzat a Buenos Aires. En el primer, les grans armories borbòniques apareixen a l'interior d'un segell de Ferran VI per a 1760 i 1761: davant la mort del monarca s'hi va afegir un oval d'habilitació per al regnat del següent rei i durant el mateix període cronològic: «VAL[GA] P[AR]a. el REYNADO DE (entrellaçades) s[u]. m[ajestad]. el s[eñor]. d[o]n. CARLOS III. // • años. / de / 1760. / 1761. / [flor de lis]».



El segell següent ja incorpora el segon gran escut dels monarques de Borbó a Espanya: està estampat a nom de Carles III per als anys 1770 i 1771.



El tercer dels testimonis inclou una altra habilitació: en aquest cas el document va ser originalment emés durant el regnat de Carles III de Borbó, i per al bienni de 1790-1791. Com que aquest monarca va morir a la fi de 1788, es va haver de modificar el paper, i es va fer gràcies a una rúbrica envoltada d'una corona circular amb la llegenda «· VALGA P[ARA] · EL REINADO DEL S[EÑOR] · D[ON] · CARLOS IV», iniciada amb una flor de lis.



En la següent imatge, la corresponent al paper utilitzat a Buenos Aires, s'hi observa que l'exemplar està inicialment datat per a 1802 i 1803 (en temps de Carles IV, per tant) i posteriorment habilitat per al bienni 1808 i 1809, justament quan hauria de donar començament el període convuls inaugurat amb el Motí d'Aranjuez, i la consegüent arribada al poder de Ferran VII, i, més tard, les abdicacions de Baiona i l'entronització de Josep Bonaparte en el context de la invasió napoleònica. En l'espècimen en qüestió s'inclouen tant l'escut *resumit* com, mitjançant l'aplicació d'un tampó entintat, les segones grans armories borbòniques, i també s'hi observa la validació expressa per al «Reynado del Sr. D. Fernando VII».



11 Expressions literals, totes, d'una de les comunicacions personals de Natalia Pérez-Aínsua Méndez.

En el penúltim dels documents que citem, el segell de Carles IV amb el quarterat de castells, lleons, flors de lis i magrana, s'acompanya d'un segell afegit, igualment ornat amb l'escut *resumit*, on figura una corona circular amb la inscripció de l'habilitació per al regnat de Ferran VII: «+ VALGA PARA EL REINADO DEL S[EÑOR]. D[ON]. FERNAN[D]o. VII».



Pel que fa al sisé i últim dels testimonis, en el segell original –on es contempla el quarterat citat– es remet als anys 1811 i 1812, i s'hi afig un segell –amb una altra versió de les armories *resumides*– per al bienni 1812-1813, és a dir, amb encavalcament d'una de les dates.



El paper segellat de 1811-1812 habilitat per a 1812-1813 es deu al fet que «para 1813 no se mandaron papeles y, en consecuencia, los siguientes pliegos sellados enviados a América fueron de 1814-1815». Parlant de nou sobre la periodització del paper segellat indià, cal aclarir finalment que, a pesar de com era d'habitual la remissió de plecs amb durada bianual, «hubo ocasiones –como esta de 1813– en que no se enviaron papeles sellados, y este tipo de procederes pudo prolongarse por más tiempo; a veces se remitieron para un único año, y en otras remesas incluso para más de dos años». Amb tot això s'explica que fóra «algo habitual utilizar papeles de varios bienios anteriores, habilitados para bastantes años más tarde».[12]

12 També expressions literals, totes, d'una de les comunicacions personals de Natalia Pérez-Aínsua Méndez.


AÑOS
DE
1760


CAROLUS IV
VALGA P. EL REINADO DEL S. D. CARLOS IV


CAROLUS III D. G. HISPANIAR. REX.


HISPANIARUM REX.


HISPANIARUM REX. CAROLUS IV D. G.


FERDIN. VII. D. G. HISP. ET IND. REX.
UNQUARTILLO

3 EL REGNAT DE JOSEP BONAPARTE (1808-1813) I LA CATALUNYA NAPOLEÒNICA (1808-1814)





A l'octubre de 1807, l'Espanya de Carles IV i de Manuel Godoy, i la França de Napoleó Bonaparte signaren una convenció secreta que la història coneix com el Tractat de Fontainebleau. L'objecte principal de l'acord era el desmembrament de Portugal, aliat tradicional dels britànics, és a dir, aliat del gran enemic dels plans napoleònics i, alhora, gran enemic igualment de l'imperi hispànic. El fruit d'aquella aliança no només fou el trànsit dels exèrcits francesos a través de la Península per tal de procedir a la invasió de Portugal, sinó l'establiment d'un contingent nombrós de soldats napoleònics a les terres d'Espanya, a disposició en definitiva de les ambicions de l'emperador de França.

3.1. Abdicacions, entronitzacions i guerres

En aquell context explosiu que incloïa algun acte de força de les tropes franceses, l'hereu del tron espanyol, Ferran, va aconseguir l'abdicació de son pare després del motí d'Aranjuez. Aquesta revolta del març del 1808 tenia en el punt de mira Manuel Godoy, el mateix rei Carles i el seguit de polítiques dutes a terme per ambdós personatges i, al bell mig, la reina Maria Lluïsa. Malgrat que Ferran VII va començar a regnar, les intrigues de Napoleó i del seu *alter ego* a Espanya, Joachim Murat, com també les ambicions del nou rei i del rei desposseït, permeteren la convocatòria a Baiona d'una reunió que esdevindria quasi fulletonesca. A la curta, el resultat final de la trobada fou que els dos reis en conflicte abdicaren i que Napoleó va quedar com a *depositari* de la corona espanyola. A mitjà termini, la conseqüència de les abdicacions de Baiona seria l'entronització de Josep Bonaparte, germà de l'emperador francés, com a rei d'Espanya.



Retrat del rei Josep I (*ca*. 1809), de Joseph-Bernard Flaugier, en català, Josep Bernat Flaugier (Museu Nacional d'Art de Catalunya · MNAC, Barcelona). A les terres d'Espanya la figura de Josep Bonaparte ha patit –a efectes pràctics– un procés de *damnatio memoriæ*, com correspondria a un membre de la dinastia que va posar en risc la continuïtat de la casa reial finalment victoriosa. Atesa l'existència d'una llegenda negra entorn de la figura d'aquest rei, que era presentat com a alcohòlic mereixedor del malnom *Pepe Botella* i, doncs, de la caricatura més acarnissada, sorprén l'existència d'iconografia àulica com aquesta, salvada de les venjances dels antinapoleònics.



L'emperador Napoleó en el seu estudi de les Tulleries (1812), de Jacques-Louis David (National Gallery of Art, Washington DC). Juntament al Napoleó guerrer, i a l'ensuperbit emperador, trobem el Napoleó legislador, capaç de furtar hores al son (és el que indica el ciri quasi consumit d'aquesta pintura), inspirador d'un dels monuments jurídics d'Occident: el *Code civil des Français* –un document, tot siga dit, amb un marcat to patriarcalista–. Jacques-Louis David havia sigut revolucionari jacobí (recordem l'espectacularment cristològic *la mort de Marat*) i quasi va pagar amb la vida la complicitat amb els artífexs del Terror. Però el més glorificat dels pintors neoclàssics trobà una nova existència, política i artística, a l'ombra de Napoleó: algunes de les més imponents icones del període bonapartista es deuen al geni de David.



Amb el rerefons d'alçaments antifrancesos durant el procés de les abdicacions (com el tràgic i celebèrrim del 2 de maig de 1808, a Madrid), l'oposició al nou monarca va consolidar-se i ràpidament esdevingué armada, amb la qual cosa cristal·litzà per anys una guerra extraordinàriament sangonosa que inclogué la «guerra de guerrilles». El propòsit comú d'aquella revolució –en llenguatge de l'època– era el retorn de Ferran VII (conegut, doncs, com el Desitjat), que estava retingut o presoner a França, per tal de garantir la independència d'Espanya respecte dels designis napoleònics i els interessos imperials. Com és obvi, el conflicte espanyol es va emmarcar en el conjunt de guerres que la França napoleònica va mantenir llavors en moltes de les terres d'Europa. Cal recordar finalment ací que, en aquella dialèctica, no van faltar a Espanya la presència dels acusats amb l'epítet d'afrancesats, d'aquells que van veure la dinastia Bonaparte com a susceptible de fer les reformes il·lustrades, o més enllà d'il·lustrades, que els Borbó no havien abordat mai amb la intensitat necessària o que –simplement– havien impedit. L'existència de partidaris dels règims encapçalats pels parents de Napoleó –els napoleònides– no va ser, però, una característica específicament espanyola.

3.2. Un regnat constitucional que no ho semblava

El regnat de Josep I té un text de referència: la Constitució de Baiona, o Estatut de Baiona, que els seus adversaris podien retratar com aixoplugat pels fusells napoleònics. En l'article 4t d'aquest document –en la realitat, una «Carta atorgada», volguda per Napoleó i destinada a emmarcar el regnat de Josep I a Espanya, i els dels seus previstos successors del llinatge Bonaparte– s'establia que

> En todos los edictos, leyes y reglamentos, los títulos del Rey de las Españas serán: D. N..., *POR LA GRACIA DE DIOS Y POR LA CONSTITUCIÓN DEL ESTADO, REY DE LAS ESPAÑAS Y DE LAS INDIAS*.

Aquesta explicitació del caràcter constitucional de la monarquia mai no tingué translació a les monedes, que mantingueren la llengua llatina: «IOSEPH[US] · NAP[OLEON] · DEI · GRATIA / HISPANIARUM ET IND[IARUM] · REX» és el que apareixia en les peces de plata, per exemple (vegeu p. següent).[1] El 1772 aquesta titulació –amb la referència explícita a les Índies– era la prevista per a figurar sobre les encunyacions de plata de les seques americanes, però en l'àmbit

1 Els segells reials del paper timbrat de Josep I –dels exemplars conservats– porten la titulació en castellà: «JOSE NAP[OLEON]. I. P[OR]. L[A]. G[RACIA]. DE DIOS REY DE ESPAÑA Y DE L[AS]. IND[IAS].» i «JOSE NAP[OLEON]. I. P[OR]. L[A]. G[RACIA]. DE DIOS REY DE L[AS]. ESP[AÑAS]. Y DE L[AS]. IND[IAS].».

peninsular aquesta llegenda ja s'havia utilitzat amb anterioritat: a Segòvia, en temps de Felip II de Castella; a Madrid, durant el regnat de Felip V.[2] Pel que fa al manteniment de la legitimació divina sobre les monedes, Josep Bonaparte és l'únic dels napoleònids que en va fer ús.[3]



20 reals *de vellón* –equivalents a 8 reals de *plata nacional*– de Josep I d'Espanya. Anvers i revers
Madrid, 1810
Plata (Ag 0.895,833), 27,06 g (t. 27,064), 40 mm ø
Autoria: Mariano González de Sepúlveda

En les peces d'or de Josep I es va mantenir el collar del Toisó d'Or i la llegenda inaugurada en temps de Carles III de Borbó: «IN UTRO-Q[UE] FELIX AUSPICE DEO» (vegeu p. 134). Com afirma José M. de Francisco, «[...] las monedas del rey José son sin duda las más tradicionalistas de todas las realizadas por los gobernantes Bonaparte en Europa, no mostrando ninguno de los signos propios de los nuevos regímenes políticos salidos de la Revolución».[4]

3.3. Un bust romà i un escut quasi totalment territorial

La continuïtat amb les previsions del 1772 també es va trencar en les característiques del retrat: cap mantell, només un bust nu; a la plata el rei apareixerà pentinat a la manera consular romana, com havia fet servir Napoleó sobre emissions franceses. En les monedes de coure el retrat seria com en la plata i, en l'or, una peça apareixeria amb les mateixes característiques i dues estarien ornades d'un bust amb cinta, ço és, amb una diadema de tradició hel·lenística. Pel que fa a

2 A l'Amèrica borbònica, per contra, s'havien encunyat peces sense l'esment explícit del títol de les Índies: tant al virregnat de Nova Granada com al virregnat del Perú.
3 *Vid*. Jean de Mey i Bernard Poindessault: *Répertoire des monnaies napoléonides.* Brussel·les / París, 1971, i José M. de Francisco Olmos: «Las acuñaciones de los Napoleónidas. Imagen de una Nueva Europa (1803-1815)», *Documenta & Instrumenta*, vol 5. Madrid, 2007, p. 157-192.
4 A «La moneda en la Guerra de la Independencia (1808-1814). Documento político e instrumento de guerra», *Cuadernos de Investigación Histórica*, núm. 25, 2008, p. 215-264; citació en la p. 227.



l'escut, també trobem un trencament, espectacularment significatiu des de la perspectiva ideològica: no és només que hi han desaparegut les flors de lis que Lluís XIV havia incrustat en ocasió de l'entronització del seu nét Felip V. No és només això: en el nou escut també s'esdevé que apareixen amb cert peu d'igualtat, amb el castell i el lleó de la part de dalt, les «quatre barres» de la Corona d'Aragó, les cadenes de Navarra, la magrana de Granada i –en representació de les Índies– els dos globus i les columnes d'Hèracles, vells coneguts de qui estiga llegint aquestes línies. Unes armories que expliquen la monarquia espanyola en tant que agregació pràcticament «igualitària» de territoris, sense la imposada centralitat castellanolleonesa que tenia l'origen a Almansa, el 25 d'abril de 1707, i a Barcelona, l'11 de setembre de 1714. Això sí: el nou escut inclou la inevitable omnipresència de Napoleó, que es fa visible mitjançant una àguila al centre de tot, a l'espai oval antigament destinat al senyal borbònic.

3.4. L'àguila de Júpiter, l'Espanya «igualitària» i l'Espanya acastellanada

En efecte, al mig de l'escut de Josep Napoleó trobem l'emblema jupiterí que l'emperador havia escollit el 1804: la majestuosa àguila napoleònica de l'escussó porta entre les garres una representació del tro de Zeus o Júpiter. Potser per tal que ningú tinguera dubte de la naturalesa i les possibilitats del poder imperial i, s'ha de suposar, de qui l'ostentava per delegació: el Bonaparte destinat a regir Espanya amb l'aquiescència del germà totpoderós.



Així doncs, un escut explica el centre de l'altre. I l'escut de Josep Napoleó esdevingué una mena de prefiguració d'escuts posteriors

d'Espanya: d'aquells que es volien inclusius de tots els territoris. Sobre la gènesi d'aquest emblema seguim la redacció continguda en la p. 211 d'un article seminal de Faustino Menéndez-Pidal de Navascués: «El escudo de España»:[5]

> En la asamblea de notables españoles celebrada en Bayona de Francia en julio de 1808 don Juan Antonio Llorente, el conocido secretario y detractor de la Inquisición, leyó un largo discurso sobre las armas que habría de adoptar José I al titularse rey de España y de las Indias. Recomienda dos modelos. Uno, preferentemente, que prescindía de todos los emblemas heráldicos antiguos y consistía en las dos columnas y los dos mundos en campo de gules, bajo un jefe de azul cargado de un sol, con la intención manifestada de borrar y olvidar la distinción de los antiguos reinos y regiones de España entre sí y aun de la metrópoli con las tierras ultramarinas, cuyas diferencias perturban el presente. En segundo lugar, proponía un cuartelado de Castilla, León, Aragón y Navarra, entado en punta de las Indias (los hemisferios y las columnas) y cargado de un escudete con el águila napoleónica. Con estos antecedentes, resulta aún más significativo que José Bonaparte eligiese –aunque algo modificado– el modelo que proponía Llorente en segundo lugar.

Finalment, el blasonament oficial de l'escut bonapartista espanyol es va efectuar en els següents termes:



320 reals *de vellón* equivalents a 8 escuts –unça– de Josep I d'Espanya. Revers
Madrid, 1810
Or (Au 0.875), t. 27,064 g, 38 mm ø
Autoria: Mariano González de Sepúlveda
www.coinshome.net/es/coin_definition -320_Real-Oro-Kingdom_of_Spain_



> Las armas de la Corona en adelante constarán de un escudo dividido en seis cuarteles: el primero de los cuales será el de Castilla, el segundo el de León, el tercero el de [la Corona de] Aragón, el cuarto el de Navarra, el quinto el de Granada, y el sexto el de Indias, representado este según la antigua costumbre por los dos globos y dos columnas; y en el centro de todos estos cuarteles se sobrepondrá por escudete el Águila, que distingue a nuestra Imperial y Real Familia.

5 A Faustino Menéndez-Pidal de Navascués, Hugo O'Donnell y Duque de Estrada i Begoña Lolo Herranz: *Símbolos de España*. Madrid: Centro de Estudios Constitucionales y Políticos, 2000, p. 15-225.

Enfront de tot això, en les peces menors de plata –la plata dita provincial– es van mantenir els dissenys tradicionals borbònics amb els castells, els lleons i la magrana, tret que, com era del tot lògic, les flors de lis s'hi substituïren per l'àguila: una mena d'escut *reducido* bonapartista, incoherent amb el mètode de conformació, fonamentalment territorial, de les noves armories del rei Josep, i, doncs, amb el seu significat «igualitarista».



4 reals *de vellón* –equivalents a 2 reals *de plata provincial*– de Josep I d'Espanya. Revers
Madrid, 1810
Plata (Ag 0.806,3), 5,80 g, 25 mm ø
Autoria: Mariano González de Sepúlveda



Imatge *d'après* Heralder

El revers de la moneda de 8 meravedisos –única peça encunyada en coure amb el bust de Josep (per cert, sense el títol de les Índies, com el 1772)– també romangué, llevat de l'escussó, igual que en temps de Carles III i de Carles IV: amb els castells i els lleons.



8 maravedisos de Josep Napoleó, rei d'Espanya. Revers
Segòvia, 1810
Bronze de canons
Autoria: *d'après* Tomás Francisco Prieto
© Jesús Vico, S.A. (Madrid)



Imatge ***d'après*** Host09 i Heralder

3.5. Un poder sense nom i sense rostre a la Catalunya napoleònica

Un últim excurs sobre els temps de Josep Bonaparte: a la Barcelona en mans napoleòniques es van emetre unes monedes en pessetes (i en quartos) –datades entre 1808 i 1814– que s'ornaven amb l'escut de la ciutat (les creus de Sant Jordi i les «quatre barres») i la llegenda «EN BARCELONA». Aquestes peces no contenien cap referència al poder emissor: ni a Josep Napoleó ni, després de l'annexió de Catalunya a l'imperi francés el 1812, a Napoleó Bonaparte. Aquesta circumstància –tan estranya– s'ha intentat explicar mitjançant diverses hipòtesis, com ara la possibilitat que l'emperador Napoleó ja haguera previst, en el moment de la invasió, la futura incorporació de les terres catalanes a França: en aquest cas les autoritats bonapartistes haurien decidit, el 1808, menysprear simbòlicament el sobirà teòric, Josep I.[6] Siga com siga, parlem del primer numerari on aparegueren escrites les paraules «PESETA» (el 1809) i «PESETAS» (el 1808).



1 pesseta barcelonina (durant l'ocupació francesa), equivalent a 4 reals *de vellón* o a 2 reals de *plata provincial*. Anvers i revers
Barcelona, 1809
Plata (Ag), 5,57 g,
26 mm ø

A Girona, Lleida i Tarragona la referència a les pessetes es va fer, el 1809, mitjançant abreviatures: «5 P» o «5 PS». Durant la guerra contra Napoleó també van aparéixer les primeres monedes amb indicació del valor en duros: a Girona («UN DURO»), el 1809, però amb data de 1808, i a Tortosa («DURO»), el 1810.

6 Per a endinsar-se en la controvèrsia esmentada, *vid.* E. Goig: *La moneda catalana de la Guerra de la Independencia*. Barcelona: Cymys, 1977 (2a ed.; 1a ed. 1974), p.34-37 i 68-75; José M. de Francisco: «La moneda en la Guerra de la Independencia (1808-1814). Documento político e instrumento de guerra», *Cuadernos de Investigación Histórica*, núm. 25, 2008, p. 215-264: p. 229-233; i Albert Estrada-Rius: «Les emissions de la Casa de Moneda de Barcelona sota l'ocupació francesa», en Albert Estada-Rius (dir.): *Monedes en lluita. Catalunya a l'Europa napoleònica*. Barcelona: Museu Nacional d'Art de Catalunya · MNAC, 2008, p. 61-71: p. 63.



Napoleó en el seu tron imperial (1806), de Jean-Auguste Dominique Ingres (Musée de l'Armée, París). La glòria dels emperadors romans, la de Carlemany i la dels antics reis de França, semblen amerar de llum suau aquesta figura augusta, el súmmum –potser– de la grandiloqüència en la figuració del poder personal sobre una obra pictòrica. Militar victoriós en les guerres revolucionàries i, doncs, general molt popular entre el poble; primer cònsol de la República francesa mitjançant un colp d'estat i, més tard, cònsol vitalici; emperador autocoronat de la República francesa –el que era quan la pintura es va realitzar– i, posteriorment, emperador de l'Imperi francés, Napoleó Bonaparte acumula en aquesta representació tota mena de símbols àulics, entrellaçats en una nova sintaxi: la que es va posar al servei de la seua glòria personal i intransferible. És la victòria inesborrable d'un cors nouvingut a París.

Vegeu LES RUPTURES DELS BONAPARTE I DELS SEUS ENEMICS EN EL PAPER SEGELLAT (p.147-161)

BANDO POR EL CUAL SE RESTABLECE EN LA CIUDAD DE BARCELONA LA ANTIGUA CASA DE MONEDA PARA ACUÑAR LA DE ORO, PLATA Y COBRE.

21-VIII-1808

Entre los diferentes medios que se han adoptado para el bien de estos vecinos, en una época en que, parado el curso de las manufacturas y estancado enteramente el comercio, han quedado sin ocupación y sumergidos en la miseria los oficiales y operarios de las artes y fábricas, y ha trascendido aun á los dueños ó gefes de los obradores, y las personas hacendadas se hallan imposibilitadas, por varias causas, del cobro de sus rentas; ha sido uno el restablecer en esta ciudad el acuño de moneda provincial, con lo qual se aumente un tanto el numerario en el país, que se halla exausto de él despues de una larga escaséz que ha ido consumiendo sus caudales, y se remedie la necesidad de aquellos individuos que conserven algunas alajas de metal, y no pueden subvenirse con su producto por no encontrar quien se las compre, ó por pagárseles meramente á un precio tan ínfimo que remedia poco su necesidad, y les acrecienta su pena el abandono que han de hacer de ellas. Para llevarlo á efecto, se formó una junta que, baxo las reglas que se la indicaron, pusiese en órden quanto era menester para la verificacion de una idea tan benéfica; y examinado maduramente lo que ha hecho presente la junta, se ha determinado, que desde el dia veinte y siete del corriente, quede abierto el curso de la casa fábrica de moneda, que en virtud de lo referido se establece en esta ciudad, para acuñarse en ella monedas provinciales de oro, plata y cobre.

Las de oro que se acuñarán, serán doblones de á dos escudos ó cuatro duros cada uno [«20 PESETAS», en la moneda], y piezas ó escudos de dos duros [mai encunyades], conformes exactamente en quanto al peso , quilates, y tamaño ó magnitud, á los acuñados últimamente en Madrid [«80 / R ·», en la moneda].

De plata se acuñarán pesos duros [«5 PESETAS», en la moneda], medios duros [«2 ½ PESETAS», en la moneda], pesetas y medias pesetas, y se seguirá también en estas monedas la propia regla de que, así en el peso y quilates, como el tamaño, serán iguales respectivamente a los acuñados últimamente en Madrid [«20 / R ·», «10 / R ·» & «4 / R·» en les monedes].

De cobre se harán piezas de quatro y de dos quartos, de quarto y de ochavo.

Las monedas de oro y de plata, serán con cordon al canto, y las de cobre sin él.

El sello ó marca de todas las dichas monedas serán las armas de esta ciudad con un ligero adorno, que será diferente en cada especie de moneda.

En el reverso contendrá cada moneda, en el centro la expresion de su valor, y en la orla el año de su acuño, y el lugar de él, que es esta ciudad.

Todas las dichas monedas tendrán su libre curso en esta Provincia [de Catalunya] por el respectivo valor que estará notado en ellas, así solas ó de por sí, como promiscuamente con las demás corrientes en ella, sin diferencia ni preferencia alguna de unas á otras.

Y para que todo lo sobredicho tenga su puntual cumplimiento y señaladamente el ser reconocidas, tratadas y admitidas por verdaderas monedas las que en virtud de la providencia expresada se acuñen en dicha casa con las circunstancias expresadas; conferida la materia en junta general de veinte del corriente presidida por S. E. el Excelentísimo Señor Capitán General, y compuesta del Real Acuerdo, Caballero Intendente, ayuntamiento y junta de moneda, se manada publicar y fixar el presente bando. Dado en Barcelona á veinte y uno de agosto de mil ochocientos y ocho. = El Conde de Ezpeleta. = *Visto*. = Don Joseph María Vaca de Guzman, Sub-Decano de la Real Audiencia. = Miguel de Prats y Vilalba, Secretario del Real Acuerdo.*

*Josef Salat: *Tratado de las monedas labradas en el Principado de Cataluña con instrumentos justificativos*, Tom I. Barcelona: Antonio Brusi, 1818, p. 40-41 de l'«Apéndice de Documentos».





5 pessetes barcelonines (durant l'ocupació francesa), equivalents a 20 reals *de vellón* o a 8 reals de *plata nacional*. Anvers
Barcelona, 1812 · Plata (Ag), 26,88 g, 39 mm ø



4 reals *de vellón* –equivalents a 2 reals de *plata provincial*– de Josep I d'Espanya. Revers
Madrid, 1810
Plata (Ag 0.806,3), 5,80 g, 25 mm ø
Autoria: Mariano González de Sepúlveda



5 francs de Napoleó Bonaparte, primer cònsol (vitalici) de França. Anvers
París, any XI de la República Francesa (1802-1803) · Plata (Ag. 0.900), 24,93 g (t. 25), 37 mm ø
Autoria: Pierre-Joseph Tiolier



5 francs de Napoleó Bonaparte, emperador de França. Anvers
París, any XIII de la República Francesa (1804-1805)
Plata (Ag. 0.900), 25 g (t. 25), 37 mm ø
Autoria: Pierre-Joseph Tiolier



20 reals *de vellón* –equivalents a 8 reals de *plata nacional*– de Josep I d'Espanya. Anvers
Madrid, 1810 · Plata (Ag 0.895,833), 27,06 g (t. 27,064), 40 mm ø
Autoria: Mariano González de Sepúlveda



320 reals *de vellón* equivalents a 8 escuts –unça– de Josep I d'Espanya. Anvers
Madrid, 1810 · Or (Au 0.875), t. 27,064 g, 38 mm ø
Autoria: Mariano González de Sepúlveda
www.coinshome.net/es/coin_definition-320_Real-Oro-Kingdom_of_Spain_

ELS ESCUTS MÉS COMPLETS EN ELS 8 REALS O 20 REALS *DE VELLÓN*





1 ARMORIES DELS REIS CATÒLICS DESPRÉS DE LA CONQUESTA DE GRANADA (EL 1492)
8 reals a nom de Ferran i Isabel com a reis de Castella, Lleó, Aragó, etc. Anvers
Sevilla, s/d (amb posterioritat al regnat dels Reis Catòlics: encunyació iniciada en temps de Carles I) · Plata (Ag 0.930,555), 26,15 g (t. 27,468), 40 mm ø





2 ARMORIES DELS HABSBURG HISPÀNICS FINS A L'ENTRONITZACIÓ DE FELIP II COM A REI DE PORTUGAL (EL 1580) I DES DEL RECONEIXEMENT DE LA SECESSIÓ PORTUGUESA (EL 1668)
8 reals de Felip II com a rei de les Espanyes i les Índies. Anvers
Lima, s/d (amb posterioritat a 1566)
Plata (Ag 0.930,555), 27,30 g (t. 27,468), 40 mm ø





El blasó de Portugal ocupa l'escussó central de la part superior de l'emblema reial.

3 ARMORIES DELS HABSBURG HISPÀNICS ENTRE L'ENTRONITZACIÓ DE FELIP II COM A REI DE PORTUGAL (EL 1580) I EL RECONEIXEMENT DE LA SECESSIÓ PORTUGUESA (EL 1668)
8 reals de Felip III com a rei de les Espanyes. Anvers
Segòvia, 1620 · Plata (Ag 0.930,555), 27,07 g (t. 27,468), 41 mm ø





4 PRIMERES GRANS ARMORIES DELS BORBÓ D'ESPANYA (1700-1759)
8 reals de Felip V com a rei de les Espanyes. Anvers
Sevilla, 1735 · Plata (Ag 0.902,777), 27 g (t. 27,064), 40 mm ø





5 SEGONES GRANS ARMORIES DELS BORBÓ D'ESPANYA (1760-1931)
8 reals de Carles III com a rei de les Espanyes. Anvers
Madrid, 1762 · Plata (Ag 0.902,777), 27,33 g (t. 27,064), 40 mm ø





6 ARMORIES OFICIALS DE LA CORONA ESPANYOLA EN TEMPS DE JOSEP I (1808-1813)
20 reals *de vellón* –equivalents a 8 reals de *plata nacional*– de Josep Napoleó com a rei de les Espanyes i les Índies. Revers
Madrid, 1810 · Plata (Ag 0.895,833), 27,06 g (t. 27,064), 40 mm ø

3.5 BIS. EL CONTRAST TIMBROLÒGIC, 2: LES RUPTURES DELS BONAPARTE I DELS SEUS ENEMICS EN EL PAPER SEGELLAT

S'ha posat en relleu que, encara que en el camp heràldic el regnat de Josep I va constituir una gran novetat (i així es va reflectir en les encunyacions al seu nom, tot i que no en totes), les monedes josefines van mostrar les llegendes en llengua llatina, seguint la tradició dels monarques de les cases d'Habsburg i Borbó i, paral·lelament, mostrant una clara dissonància amb l'ús de les diverses llengües «nacionals» al llarg dels dominis de Napoleó i dels altres governants napoleònics. Però aquest tret conservador de la política del rei Josep no apareix en el seu paper segellat preservat, on es va utilitzar el castellà per a arreplegar la titulació reial que acompanyava l'escut. La ruptura amb el passat es comprova mitjançant la visió d'aquestes dues imatges; l'una correspon a un document de 1808, amb la referència a Carles IV, on –d'acord amb la tradició– apareix en llatí la titulació que envolta l'escut *resumit* del segell (present aquest últim des de 1797, 1899-1801 a Amèrica), i en el qual, a més, la inscripció coincideix amb la de les monedes de les seques peninsulars: «CAROLUS · IV·D[EI]· G[RATIA]· HISPANIARUM REX·».



L'altra imatge inclou un segell josefí per a l'any 1811, en la llegenda del qual pot llegir-se «JOSE NAP[OLEON]. I. P[OR]. L[A]. G[RACIA]. DE DIOS REY DE ESPAÑA Y DE L[AS]. IND[IAS].» (amb les lletres D i E de les preposicions «DE» entrellaçades).

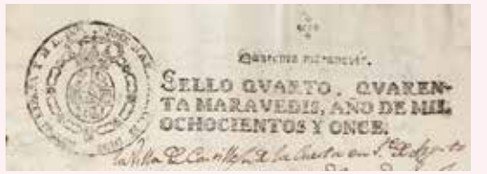

Cal observar, a més de l'ús del castellà, inèdit en la titulació reial present sobre les encunyacions monetàries josefines, el topònim corresponent a la Península està en singular («ESPAÑA»), també a diferència del que va ocórrer en el cas de les monedes. No obstant això, en una altra versió del paper segellat de Josep I s'arreplega la denominació en plural («ESPAÑAS»), en coherència amb el contingut (traduït del llatí) de les emissions monetàries: «JOSE NAP[OLEON]. I. P[OR]. L[A]. G[RACIA]. DE DIOS REY DE L[AS]. ESP[AÑAS]. Y DE L[AS]. IND[IAS].».



En opinió de Natalia Pérez-Aínsua Méndez, és probable que arribara a existir una versió en llengua llatina de la titulació reial josefina sobre el paper segellat,[1] tot i que fins ara no se n'haja trobat cap exemplar: la raresa dels testimonis del règim de Josep Napoleó és molt gran, directament proporcional a l'animositat de les autoritats borbòniques –contemporànies i posteriors– cap al qualificat com a «regnat intrús», un període sempre descrit pels seus enemics amb expressions similars a la citada, i en tot cas denigratòries.

1 *De sellos, heráldica y alegorías: el papel sellado en España*. Sevilla: Universidad de Sevilla, 2014, p. 66.


HISPANIARUM REX
CAROLUS · II


JOSE NAP.
ESPAÑA Y E L. IND.


JOSE NAP. I. P. L. G. R.

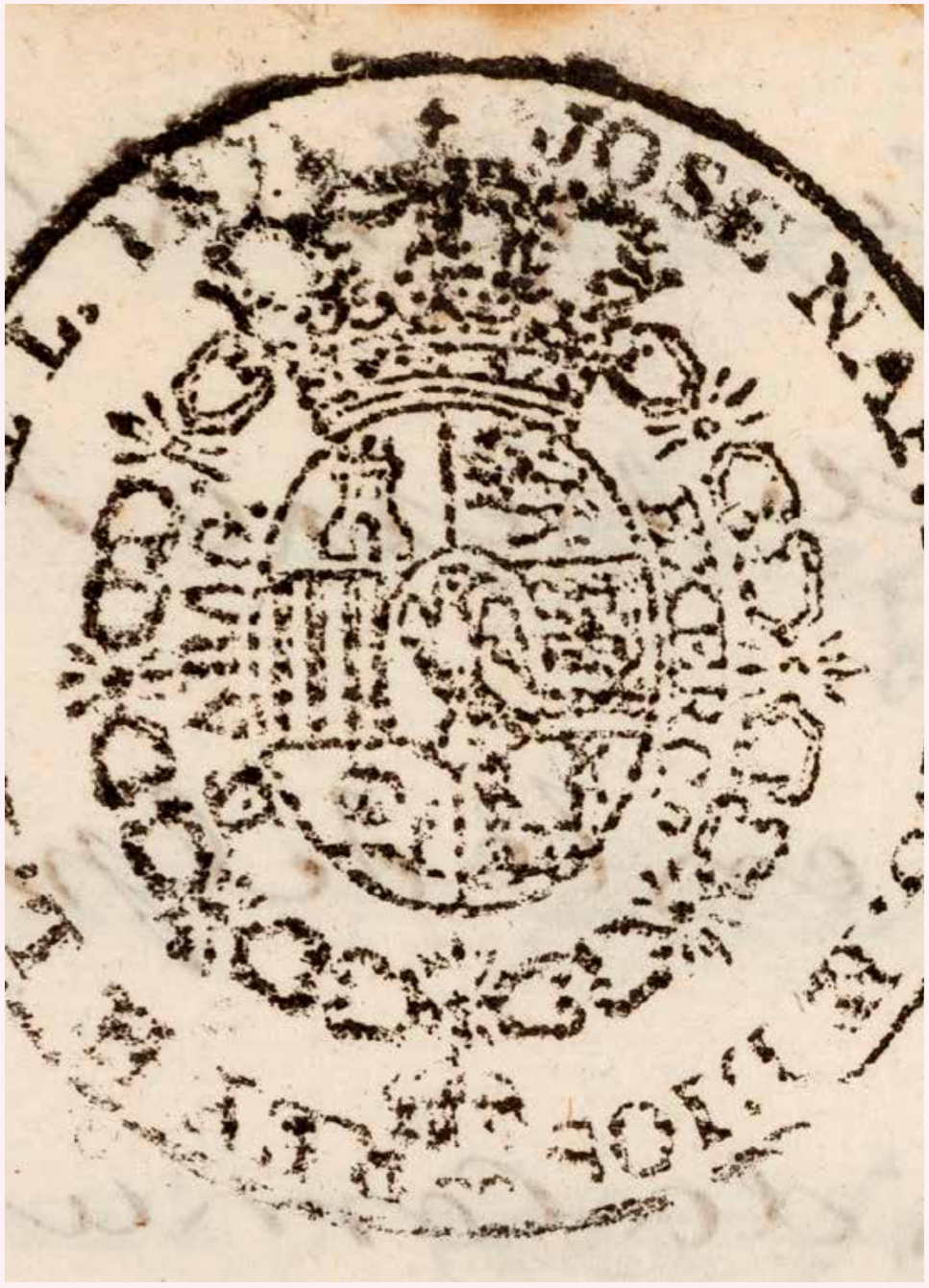
JOSE NAP



«En la fachada de la iglesia de San Benito el Real de Valladolid, se encuentra el que posiblemente sea el último símbolo del reinado de José I en España, se trata de su escudo de armas. San Benito fue durante la Guerra de la Independencia cuartel imperial y almacén de municiones. En su día me puse en contacto con don Teófanes Egido, cronista de la ciudad de Valladolid, para saber más acerca del escudo. Esta fue su amable explicación:
El escudo de José I Bonaparte que campea en la portada se trazó, como es natural y sabe, durante la ocupación francesa y primera exclaustración de los monjes. Se puso en lugar del escudo real que campeaba antes. No es que esto esté documentado, pero es de sentido común histórico. Naturalmente, el escudo de José Bonaparte, escudo plano, fue cubierto de yeso, y así permaneció hasta 2001, cuando fue restaurado el pórtico. No estaban los monjes, después de la Guerra de Independencia, para obras sino para subsistir pues tuvieron que pasar por otras dos exclaustraciones: la del Trienio Liberal, y al poco tiempo (1835) por la definitiva. Cuando el templo fue reabierto al culto por los carmelitas descalzos (por 1897), o quizá muy poco después, el espacio ocupado por el escudo se cubrió con un tablón que tenía pintado el otro escudo de la orden del Carmen Descalzo. Un día de agosto de 1996 se quitó el tablón, con la esperanza de hallar bajo él el relieve del tiempo de los benedictinos tal y como constaba en un grabado o dibujo del xviii, pero allí sólo había la superficie plana de yeso, sin relieves, que ocultaba ese escudo de José I, el único quizá que se ha recuperado en edificio público y que se corresponde con las monedas emitidas en aquel tiempo». Miguel Ángel García García: <http://www.batalladetrafalgar.com/2008/12/escudo-de-jose-i-en-la-iglesia-de-san.html>.
Devem la imatge a la cortesia de Miguel Ángel García.

De fet, les Corts de Cadis van prohibir, per circular de 16 de setembre de 1812, la reutilització de paper amb segell de Josep I: «[...] Asimismo quiere S. M. que de ningún modo se habilite el papel sellado del gobierno intruso, quemándose el que se encontrase de esta clase».[2] No obstant aquesta disposició extrema del bàndol antinapoleònic, va haver-hi validacions de paper de Josep Bonaparte per al regnat de Ferran VII, i aquestes han arribat als nostres dies.[3] També hi ha exemplars de paper timbrat josefí agredits manualment, amb ratllades sobre el segell circular que impedeixen llegir-hi el nom del sobirà, contemplar-ne l'escussó central, etc.



Tornem per última vegada a la llengua de (la llegenda del segell reial de) el paper timbrat del regnat josefí. I ho fem per a dir que en la disposició legal d'aquell règim sobre la qüestió, no s'hi especificava en cap moment en quina llengua havia d'aparéixer el nom del rei, circumstància que semblaria deixar la porta oberta a una lliure elecció:

> Papel sellado. Título Primero. (1). Establecimiento de un sello único en lugar de los actuales para el papel sellado. / Art. 1.° Se substituirá un sello único á [*sic*] los cuatro establecidos por las leyes, bajo la denominacion [*sic*] de 1.° 2.° 3.° y 4.° En este sello se pondrán las armas reales, el nombre del monarca reinante, el año en que puede servir, y el precio del medio pliego.[4]

Si es confirmara l'única presència del castellà que testimonien els –escassos– exemplars supervivents de paper timbrat amb l'escut bonapartista espanyol (amb dates de 1809 a 1813), persistiria un enigma no precisament menor: quins factors haurien induït a triar –sobre aquest suport– aquella llengua en detriment del llatí, l'únic idioma present (com s'ha reiterat) en les emissions monetàries a nom de Josep Napoleó. Es tractaria d'explicar, doncs, per què aquelles autoritats s'haurien decidit a fer compatibles una aposta per la *modernitat* tan evident, tan en línia amb els valors de la Revolució Francesa i de Napoleó com la castellanització dels segells del paper timbrat, amb una aposta per la tradició no menys evident com era la fidelitat a la llengua llatina en les peces d'or, plata [↓] i coure. Més encara tenint en compte que els dos suports –documents segellats i monedes, és clar– són instruments altament estratègics per a la manifestació externa del poder i rellevants, o importantíssims en el supòsit del numerari, per a la sustentació de la vida econòmica.



En qualsevol cas, la presència de la llengua castellana en la titulació reial de Josep Napoleó no va ser un fet únic en aquell context de difusió de papers segellats per part d'autoritats afrancesades o, directament, franceses. Així, cal contemplar aquesta imatge d'un segell de 1812 i cal fixar-se en el fet que en el paper, emés a nom del Govern d'Aragó (el *gestor* d'un dels territoris segregats per Napoleó, en 1810, de l'administració directa de Josep I), es pot llegir una llegenda en castellà en què figura la titulació imperial del més famós dels Bonaparte: al voltant de l'àguila jupiterina de cap contornat que aferra, o subjecta entre les arpes, el tro amb llamps, la inscripció diu «NAPOLEON · I · EMPERADOR DE LOS FRANCESES Y REY DE YTALIA ·» (sense citar els altres títols del cors: «protector de la Confederació del Rin» i «mediador de la Confederació Suïssa»).[5]

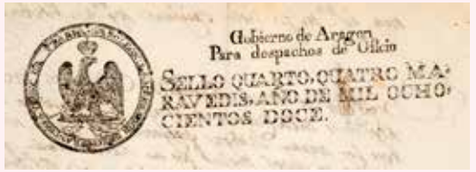

Compareu el disseny anterior amb el fragment central del contrasegell, o revers o dors, d'un gran segell de l'emperador (*grand sceau impérial*), de 1805, conservat al Musée National de la Légion d'Honneur et des Ordres de Chevalerie, a París (*vid.* següent pàg. de text).[6]

2 *Idem*.

3 Natalia Pérez-Aínsua Méndez: *El papel sellado en el antiguo y el nuevo régimen. Heráldica y alegorías en el sello*. Sevilla: Universidad de Sevilla / Ayuntamiento de Écija, 2007, p. 106.

4 No va tenir lloc mai la prevista unificació de les quatre classes de segells en un segell únic. El text citat apareix recollit en el recopilatori de Juan Miguel de los Ríos, *Código español del reinado intruso de José Napoleón Bonaparte, ó sea coleccion de sus mas [sic] importantes leyes, decretos é instituciones* (Madrid: Ignacio Boix, 1845, p. 174): <cervantesvirtual.com/obra/codigo-espanol-del-reinado-intruso-de-jose-napoleon-bonaparte-o-sea-coleccion-de-sus-mas-importantes-leyes-decretos-e-instituciones>.

5 *Vid.* igualment les imatges contingudes en: <http://www.todocoleccion.net/manuscritos-antiguos/muy-raro-fiscal-gobierno-aragon-sello-segundo-napoleon-1812-guerra-independencia~x75514923>.

6 «Les matrices du grand sceau impérial (constitué d'un sceau et d'un contre-sceau) furent réalisées en 1805 par le graveur Nicolas-Guy-Antoine Brenet (1770-1846), sous la direction de Vivant Denon (1747-1826), directeur du Musée Napoléon»: <https://www.napoleon.org/histoire-des-2-empires/objets/matrices-du-sceau-et-contre-sceau-de-majeste-de-napoleon-ier-1805>. La imatge procedeix d'una fotografia de Jabulon: <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Counter_Seal_Great_Seal_Napoleon.jpg>.











També cal parar una atenció especial a les ratllades que –traçades manualment– s'entrecreuen sobre la major part del segell heràldic d'aquest altre exemplar, igualment datat per a 1812, del paper timbrat del napoleònic Govern d'Aragó: (*vid*. columna següent)

Això que acabem de citar constitueix un esborrament, una vertadera *damnatio memoriæ* exercida amb ferocitat i amb un rerefons polític indubtable (com a les monedes [↓]), i explicada al lector del document mitjançant la indicació manuscrita que «Se havilitan [*sic*] por la authoridad del Gov[ier]no. [*sic*] legitimo de las Españas», la seua manera de referir-se a les autoritats favorables a Ferran VII.



Cal observar que les ratllades afecten també l'enunciat del segell (la indicació de la classe, el preu i l'any), encara que no l'expressió «Gobierno de Aragon» [*sic*].[7]



El paper timbrat amb el segell imperial francés –i reial italià– de Napoleó i l'atribució al Govern d'Aragó s'hauria emés amb les dates de 1811 i 1812.[8]

La llengua castellana també va vehicular la inscripció present en segells de documents fiscals com el següent, emés a València durant el domini de la ciutat per part de les tropes napoleòniques comandades pel mariscal Suchet.



Encara que en l'encapçalament –seguint el model borbònic precedent– es feia una referència a S[u]. M[ajestad]., i aquesta expressió hauria de ser entesa com a corresponent a Josep Napoleó, la veritat és que en l'escut solament figurava l'àguila jupiterina amb el tro, i aquesta característica podria remetre a l'emperador: encara que parlem d'un element heràldic que formava part del blasó del rei Josep (s'hi trobava en el centre, en un escussó, com ja s'ha dit), la figuració aïllada de l'au podria induir a veure el segell com una al·lusió al mateix Napoleó, que ostentava com a armories «d'azur à l'aigle à l'antique d'or, empiétant un foudre du même» segons es disposava en el decret imperial de 10 de juliol de 1804.[9]

En l'altre bàndol de la lluita, l'antibonapartista, la llengua castellana va figurar igualment en segells continguts en alguns papers timbrats, datats entre 1808 i 1813: tant en els documents emesos per al seu ús en llocs de Catalunya en mans dels lleials a Ferran VII, com en els ornats pels emblemes de les «juntes superiors» –vinculades al Consell de Regència del rei Ferran– de Catalunya, València, Galícia i Lleó (*vid.* següent pàg. de text).[10]

7 Per a contemplar una ratllada molt més agressiva contra el símbol napoleònic i, igualment, contra l'expressió «Gobierno de Aragon» [*sic*], vegeu les imatges contingudes en: <http://www.todocoleccion.net/manuscritos-antiguos/doc-notarial-raro-sello-fiscal-napoleon-bonaparte-tachado-epoca-validado-mano-aragon~x52693943>

8 Per a contemplar una habilitació manual per a l'any 1813 d'un paper timbrat del Govern d'Aragó de 1812, vegeu les imatges contingudes en: <http://www.todocoleccion.net/manuscritos-antiguos/rarisimo-fiscal-sello-segundo-1812-habilitado-1813-gobierno-aragon-napoleon-daroca~x57019261>.

9 «L'aigle / Composante principale du nouveau blason, l'oiseau de Jupiter, emblème de la Rome impériale, est associé depuis la plus haute antiquité aux victoires militaires. Le décret du 10 juillet 1804 stipule que les armes de l'Empereur sont : » d'azur à l'aigle à l'antique d'or, empiétant un foudre du même « . Cette aigle, très différente des motifs de l'héraldique traditionnelle, s'inspire aussi de l'aigle carolingienne. Dès le lendemain du sacre, Napoléon fait placer le symbole au sommet de la hampe de tous les drapeaux des armées napoléoniennes»: <https://www.napoleon.org/histoire-des-2-empires/symbolique-imperiale/>.

10 La imatge del paper timbrat amb el segell de la Junta Superior del Regne de València –que incorpora l'escut de la capital valenciana– procedeix de la pàgina 130 de l'obra d'Ángel Allende, *Timbres españoles* (Barcelona: Documentos Antiguos, 1969). En altres segells locals, inclosos en paper timbrat d'ajuntaments catalans fidels a Ferran VII, la llengua utilitzada va ser el llatí, així com en el timbre reial del paper emés per la capital valenciana en 1814, ja amb posterioritat a la partida de Suchet. A més de les referències a tots aquests segells en les pàgines 127 a 130 del llibre citat d'Ángel Allende, les imatges poden consultar-se en Internet: Ricardo Pardo Camacho: *El papel timbrado en España · 1637-2009*. Castelló de la Plana: Castalia Iuris / Ministerio de Defensa. Subdelegació de Defensa a Castelló de la Plana / Aula Militar «Bermúdez de Castro», 2009: <http://www.aulamilitar.com/timbrologia.pdf>.




RENTA DEL 8. POR 100. ADM.on PRAL DE LA







D'altra banda, la llengua catalana –la segona en nombre de parlants entre les llengües d'Espanya, però eliminada dels àmbits oficials des de la victòria borbònica en la Guerra de Successió– no va estar absent tampoc en els segells dels documents timbrats dels inicis del segle XIX: es troba en els identificadors hexagonals que van aparèixer –a nom del Govern (o *Gobern*) de Catalunya– en el paper segellat emés per les autoritats napoleòniques perquè s'usaren en aquelles terres entre 1810 i 1813, abans i després de l'annexió en 1812 a l'Imperi francés. En aquests documents l'àguila de Bonaparte apareixeria entintada dues vegades: en una de les versions figurava inserida en les armories completes (amb mantell, etc.) de l'emperador Napoleó; en l'altra estava carregada en el pit amb el símbol de les «barres» i portava corona imperial sobre la testa.[11]



I també llegim unes paraules en català en altres papers segellats on apareix un emblema diferent del citat Govern de Catalunya, instituït en 1810. És el cas del document que reproduïm tot seguit, en el qual convergeixen les manifestacions externes de tres instàncies de poder:

– l'original, borbònica espanyola, que va imprimir el paper –a nom de Carles IV– perquè s'usara durant l'any 1807 i amb un segell circular heràldic (amb l'escut *reduït* dels castells, els lleons, la magrana i les flors de lis);

– una segona instància de poder, l'afrancesada general espanyola, que mitjançant una inscripció va (re)validar el document per al regnat de l'adversari formal de la causa borbònica, Josep Bonaparte, i concretament per a l'any 1810: «VALGA PARA AL REYNADO DE S. M. EL Sr. D. JOSEF NAPOLEON I. AÑO DE 1810»;[12] – la tercera instància es va manifestar mitjançant un altre segell entintat i va correspondre al govern afrancesat català: aquest apareixia encarnat per un segell circular heràldic, amb un partit d'àguila napoleònica i «quatre barres», envoltat de la llegenda «GOV[ERN]. DE CATALUNYA».[13]





Finalment, hem de fer referència a l'existència de segells escrits en llengua francesa. Ángel Allende donava raó de la seua presència[14] –imatge inclosa– acompanyant un paper de 1812-1813 amb el segell de Napoleó com a emperador dels francesos i rei d'Itàlia i, com que es tractava d'una radicació catalana, sense cap referència al Govern d'Aragó: la inscripció en francés ocupava la corona circular d'un timbre afegit del departament de les Boques de l'Ebre –« TIMBRE DEPT. DES BOUCHES DE LSBRE [*sic*]»–, al sud i sud-oest de Catalunya.

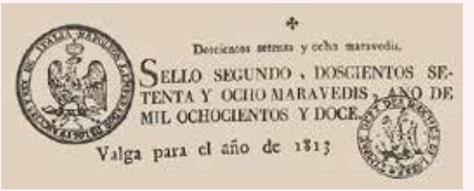

També citarem ací exemplars habilitats per les autoritats napoleòniques al Principat que –sobre la corona circular del segell en relleu, en sec– ostenten la llegenda «GOUVERNEMENT GENAL DE LA CATALOGNE» escrita al voltant d'un escut d'armes de Napoleó que, de manera poc congruent, es troba envoltat del collar del Toisó d'Or.



LA SUBSTÀNCIA POLÍTICA DEL PAPER SEGELLAT

La importància i la transcendència concedides, per part d'administradors i administrats, al paper segellat en les dècades inicials del segle XIX està fora de tot dubte: ja n'hem contemplat alguns exemples, i ens en queden bastants per veure al llarg dels restants apartats d'«El contrast timbrològic». En qualsevol cas, no volem acabar aquestes línies sense

11 Vegeu Ángel Allende: *Timbres españoles*. Barcelona: Documentos Antiguos, 1969, pàgines 123, 124 i 126 (d'aquesta darrera procedeix la imatge), i Ricardo Pardo Camacho: *El papel timbrado en España · 1637-2009*. Castelló de la Plana: Castalia Iuris / Ministerio de Defensa. Subdelegació de Defensa a Castelló de la Plana / Aula Militar «Bermúdez de Castro», 2009: <http://www.aulamilitar.com/timbrologia.pdf>.

12 En altres papers la validació per al regnat josefí utilitza fórmules diferents: «VALGA PARA EL REYNADO DE S. M. EL Sr. D. JOSE I.», «POR EL REY NUESTRO SEÑOR D. JOSE NAPOLEON I.°», «Valga para el Reynado de S. M. D. Josef Primero» o «Valga para el Reynado de S. M. C[atólica]. el Sr. D. José Napoleon I.° [...]»...

13 Vegeu igualment les imatges contingudes en: <http://www.todocoleccion.net/manuscritos-antiguos/papel-sellado-napoleon-ano-1808-sello-gov-catalunya-guerra-independencia-timbre-fiscal~x39996965>.

14 *Timbres españoles*. Barcelona: Documentos Antiguos, 1969, p. 126 (d'on procedeix la imatge).

recordar que l'inici formal de la revolta a Catalunya contra l'ocupació napoleònica –i el *detonant* de la subsegüent guerra– va ser la crema pública, a la ciutat de Manresa el 2 de juny de 1808, del nou paper segellat que els francesos havien imposat al territori. En aquells documents *verges*, que havien d'acollir els escrits redactats en el municipi amb el propòsit que tingueren validesa oficial, s'havia incorporat una frase que feia referència al govern del lloctinent de Napoleó Bonaparte a Espanya, Joachim Murat («VALGA POR EL GOBIERNO DEL LUGAR-TENIENTE GENERAL DEL REYNO.»), i aquest fet acreditava –suficientment a ulls dels insurrectes– la voluntat de posseir i retenir el poder per part de l'emperador francés. Les flames d'aquells papers segellats van prendre, quasi literalment, la metxa.[15]



«Hoy voy a mostrar un papel timbrado donde la historia ha dejado su huella. Se expide en el año 1808 para el reinado de Carlos IV, el valor del timbre son 40 maravedíes, sello cuarto. En marzo ocurre el motín de Aranjuez y Fernando VII es proclamado Rey de España, por lo tanto el papel es habilitado para el reinado de este monarca. Tras los sucesos del 2 de mayo en Madrid Murat toma el gobierno, y al ser nombrado por Napoleón lugarteniente del reino, el documento vuelve a ser resellado. Durante el resto de 1808 el papel no es utilizado y se vuelve a timbrar para el año 1809, además al ser empleado en Cataluña [en temps del Govern napoleònic] se le añaden un sello en seco y otro en tinta correspondiente a este gobierno». Miguel Ángel García García: <http://www.batalladetrafalgar.com/2010/01/un-papel-marcado-por-la-historia.html>.
Devem la imatge a la cortesia de Miguel Ángel García.[16]

15 A més d'afectar documents timbrats emesos per a 1808, la referència a Murat també es va introduir en paper habilitat per a 1809.

16 <http://1.bp.blogspot.com/_6zzpV6eARU8/S14eyfc_gUI/AAAAAAAABf8/fH_HifxbOuo/s1600-h/papel+sellado.jpg>.











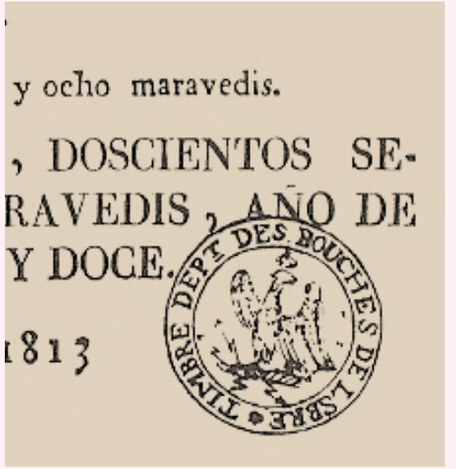

4 FERRAN VII I EL DRAMA D'ESPANYA I DE L'AMÈRICA HISPANA (1808-1833)





4.0 Una introducció a les etapes del regnat

El regnat de Ferran VII –el rei pel qual van perdre la vida multituds a tot Espanya– és d'una complexitat extraordinària pel que fa a la iconografia monetària i a les llegendes presents en les encunyacions. En plena guerra contra Napoleó (i Josep) apareixeran representacions del poder inèdites, conseqüència de les circumstàncies excepcionals, fruit de les necessitats més imperioses en un context tan trasbalsador.



Els afusellaments del tres de maig (1814), de Francisco de Goya (Museo del Prado, Madrid). Una de les pintures més famoses de la història de l'art, ha transcendit molt el fet concret que rememora: aquesta dramàtica composició ha esdevingut paradigma de la denúncia de la guerra i la repressió. Colpeix particularment el personatge central d'actitud cristològica i vestit amb una camisa blanca al·legòrica de la puresa. Igualment, la tela resulta molt impactant quan s'analitzen les actituds o posicions dels diferents grups humans, incloent-hi els cadàvers sagnants i l'anònima *màquina de matar* conformada pels soldats napoleònics. Aquests últims són, precisament, els qui es troben al costat del fanal, de la claror: una possible referència al fet tràgic que la França revolucionària –focus de la llibertat per a tantes persones a les darreries del Segle de les Llums– haguera esdevingut un aparell de dominació cruel i insensible quan era el cas.
Per tal d'evitar que es perdera durant un bombardeig franquista, *Els afusellaments del tres de maig* va ser evacuat de Madrid a València en el transcurs de la Guerra Civil. Durant el trajecte, el quadre va patir un accident i els desperfectes causats motivaren, ja en aquell temps i anys després, la realització de restauracions.

Amb posterioritat a la guerra, la història de Ferran com a rei està conformada per tres cicles històrics i, doncs, per un mínim de tres possibilitats de manifestar la legitimació del poder reial i, per tant, el seu abast:

–la primera etapa va ser el sexenni de victòria absolutista, que va anorrear la tasca coronada per la Constitució de 1812, i, conseqüentment, va arraconar el primer liberalisme;

–la segona etapa fou definida pel trienni d'esperança liberal que va morir a mans de quasi cent mil soldats francesos. Aquests –enviats per Lluís XVIII, germà del decapitat Lluís XVI– es van proclamar fills de sant Lluís i restauradors del monarca absolut;

–la tercera i última etapa, la dècada que s'ha arribat a batejar com a ominosa, fou la de la venjança contra el liberalisme demonitzat;



Retrat de Ferran VII amb mantell reial (1815), de Francisco de Goya (Museo del Prado, Madrid). L'artífex de la pintura va passar els últims anys de la seua vida exiliat a Bordeus, mentre Ferran VII exercia de monarca absolut a Espanya: un contrast de biografies que *retrata*, i molt bé, el governant també conegut com a rei traïdor (*el rey felón* en castellà).

llavors seria ajusticiada la granadina Mariana Pineda –autora del brodat d'una bandera amb les paraules llibertat, igualtat i llei– i cauria executat a València el mestre de Russafa Gaietà Ripoll, víctima de la Junta de Fe de la diòcesi valentina –els mètodes de la Inquisició però amb altre nom– que l'havia acusat d'heretgia amb gran escàndol d'Europa.

En l'inici d'aquest dramàtic tercer acte, el mateix rei va condemnar a mort –secretament– el valencià Gabriel Ciscar, insigne marí i un dels presents en la conferència de París on s'havia instituït el sistema mètric decimal. I, per tres vegades, membre de la Regència d'Espanya. Un dels francesos vinguts a restaurar l'absolutisme va salvar Ciscar en un vaixell i el va dur a Gibraltar, on els britànics el van protegir de l'estultícia del monarca.

Tot seguit aportem una selecció d'encunyacions, emeses per les autoritats generals i pels responsables de diversos territoris ibèrics, on aquestes revolucions i involucions al voltant de la legitimació de Ferran VII queden acreditades sobre el metall encunyat. No ens detindrem en les peces de necessitat, catalanes i mallorquines, on la titulació del monarca s'expressa de manera molt parca (probablement d'acord amb les circumstàncies del moment i les dificultats tècniques consegüents): en aquestes monedes solament s'esmenta el rei mitjançant l'abreviatura del nom i l'ordinal, sense cap títol: amb les lletres «FER / VII» o «FER» i «VII» realitzades amb punxons simples (amb lleugeres varietats). També n'hem exclòs –com hem anunciat al començament– les, molt nombroses, emissions reialistes d'Amèrica que es van apartar del model oficial ultramarí. Contràriament, en aquestes pàgines hem atorgat un especial relleu a les monedes encunyades a Pamplona: n'hem reproduït una selecció que permet recórrer els avatars que conduïren de l'Antic Règim foral al liberalisme unitarista isabelí, passant pel Trienni Liberal (també de volença unitarista) i per la restauració absolutista (*foralista* en els fets).

4.1. La guerra contra Napoleó i el Sexenni Absolutista (1808-1820)

Les primeres monedes ferrandines que veurem van emetre's a Sevilla i a València mentre les capitals andalusa i valenciana van romandre en mans dels lleials a Ferran VII, és a dir, dels oposats a Napoleó i a son germà. El rei *deseado* hi apareix retratat segons les directrius de 1772 pel que fa a les seques peninsulars: amb «una especie de manto Real», sense corona de llorer (el bust sevillà és conegut com *el Séneca*, i el retrat valencià fou obra del gravador Manuel Peleguer Tossar). En els reversos es repeteix igualment el que havia sigut norma en temps de Carles III i Carles IV: l'escut *resumido* i el final de la titulació reial (sense referència explícita a les Índies, a diferència de les monedes de Josep I).

8 reals de Ferran VII d'Espanya. Anvers i revers
Sevilla, 1809
Plata (Ag 0.895,833), 26,94 g (t. 27,064), 40 mm ø
Autoria: Martín Gutiérrez



4 reals de Ferran VII d'Espanya. Anvers i revers
València, 1810
Plata (Ag 0.895,833), 13,40 g (t. 13,532), 32,5 mm ø
Autoria: Manuel Peleguer
© Museu de Prehistòria (València), nº inv. 28948





La tercera de les monedes ací tractades va ser produïda a la Catalunya no ocupada pels francesos i el 1810 (l'emissió va continuar fins al 1814). En el revers de la peça figura un escut de quatre pals, coronat, i la inscripció en llatí «PRINCIP[ATUS] · CATHAL[ONIÆ]·», és a dir, principat de Catalunya: a diferència de l'efímera emissió en què Ferran VI es proclamava príncep de Catalunya, en aquesta moneda la titulació reial és només espanyola, i la referència catalana hi és exclusivament territorial o, en el llenguatge de l'època, *provincial*.



6 quartos de Ferran VII d'Espanya per al principat de Catalunya. Revers i anvers
Reus i Tarragona 1810 · Coure, 13,74g, 32 mm ø

En l'anvers de la moneda apareix el quarterat de castells i lleons, la magrana i les flors de lis, amb la llegenda, també en llatí, «FERDIN[ANDUS] · VII · HISP[ANIARUM]·REX» (o, menys probablement, HISP[ANIÆ]·REX), sense cap esment de «la Gràcia de Déu»: Ferran VII rei de les Espanyes (o d'Espanya), sense la divinitat pel mig. Aquesta inscripció és sorprenent, i prou, pel que significava de trencament amb una tradició que havia estat present durant segles.

Un any abans, el 1809, a Girona i a Lleida s'havien emés peces de 5 pessetes durant el setge dels francesos; encunyacions, doncs, obsidionals. Però aquestes monedes havien anat *més lluny* que l'emissió anteriorment tractada pel que fa a la modernitat del llenguatge polític: a les ciutats amenaçades havien escrit Espanya i no Espanyes, i ho havien fet en castellà i no en llatí. La peça gironina proclamava «FERNANDO · VII REY · DE · ESPAÑA» i incloïa un bust del monarca d'aparença encara més clàssica, més romana que la prevista en

les ordinacions de 1772 per a les indies, obra de l'argenter nascut a Gènova Lluís Desoy.



5 pessetes –equivalents a 8 reals– de Ferran VII d'Espanya (durant el setge napoleònic de Girona). Anvers i revers
Girona, 1809 · Plata
Autoria: Lluís Desoy
© Museo Arqueológico Nacional · MAN (Madrid), nº inv. 1973/24/2220.

En el cas de Lleida la inscripció només variava en la ubicació dels punts decoratius –«FERNANDO . VII · REY . DE · ESPAÑA»– però la qualitat artística de l'encunyació lleidatana va ser molt pitjor que a la capital gironina. Aquestes monedes donen fe dels moments fundacionals del nacionalisme espanyol (també present en aquella Catalunya) i, a hores d'ara, són peces d'una gran raresa.[1]



5 pessetes –equivalents a 8 reals– de Ferran VII d'Espanya (durant el setge napoleònic de Lleida). Anvers i revers
Lleida, 1809 · Plata
Autoria: Antonio Rasich
© Jesús Vico, S.A. (Madrid)

1 Molt recentment, Joan-Lluís Marfany ha escrit el següent sobre la forja del nacionalisme espanyol durant la guerra contra Napoleó i, igualment, del posterior naixement del nacionalisme català: «[...] perquè és aleshores que comença a prendre decisivament forma una burgesia a Catalunya i perquè, en estreta relació amb aquest procés, hi apareix també un nou sentiment d'identitat col·lectiva espanyola que ja no depèn de la relació amb el monarca comú, sinó amb el territori mateix, en la seva (si més no aparent) intemporalitat, i que erigeix aquesta col·lectivitat en subjecte de la història i font de legitimitat del poder polític. [...] El que cal plantejar-se és en quin moment, com i per què un sector de la intel·lectualitat catalana –que caldrà delimitar en els seus orígens i la seva composició– va deixar de reconèixer-se en la identitat espanyola, o potser de reconèixer-s'hi totalment o suficientment, com va evolucionar aquesta crisi i com es va estendre a altres sectors de la societat. Dit més breument, com va anar afeblint-se i esquerdant-se el nacionalisme espanyol i com va començar a congriar-se un nacionalisme català. [...]» (*Nacionalisme espanyol i catalanitat. Cap a una revisió de la Renaixença*. Barcelona: Edicions 62, 2017, p. 16 i 17-18).



Anvers i revers de la celebèrrima medalla propagandística, deguda a les mans del gravador Félix Sagau i Dalmau de Galcerán i a la iniciativa de dos particulars (Ramón Roblejo Lozano i Ciriaco González Carvajal), commemorativa de la promulgació de la Constitució de 1812 a Cadis. La doble legitimació del poder del rei que es troba en l'anvers –«[...] POR LA G[RACIA]·DE DIOS Y LA CONST[ITUCION] · DE LA MON[ARQUIA]· [...]»– no apareixerà reflectida sobre les monedes espanyoles, amb una fórmula equivalent, fins al Trienni Liberal (en ocasió del restabliment del text constitucional, derogat per Ferran VII en tornar a la Península).*

*Aquesta absència no es produïrà en els enblemes reials del paper segellat de Ferran VII de l'any 1813 i, parcialment, de 1814: «FERD[INANDUS]. VII. D[EI]. G[RATIA]. ET CONST[ITUTIONE]. MONARCH[IÆ]. HISP[ANIARUM]. REX».



Heus ací com va descriure el revers d'aquesta veritable obra d'art neoclàssica Marina Cano Cuesta l'any 2015 (*Catálogo de medallas españolas*. Madrid: Museo Nacional del Prado, p. 238*b*): «Sobre un acantilado, las alegorías de España y América, personificadas en dos guerreros con sus atributos, se estrechan la mano y sostienen el libro de la Constitución apoyado sobre dos globos terráqueos. En el libro, la inscripción CONSTI / TUCI- / ON / POLITI / CA // DE LA / MONAR- / QUIA / ESPAÑO / LA. Junto al primero, un león echado a sus pies y dos pilares con el lema PLUS ULT, y al lado del segundo y en el suelo, una cornucopia ["cargada de monedas"]. En lo alto una estrella resplandeciente ["simbolizando la inmortalidad"] y a lo lejos un navío [que simbolitza "el medio de comunicación de ambos hemisferios"]. En el campo, a la izquierda, F· SAGAU· F[ECIT]·»*.

* Els enunciats entre cometes angleses provenen de la descripció, el 1812, del projecte de la medalla (***vid.*** p. 238 de l'esmentada obra de Marina Cano). En el text original apareix escrit *emisferios*.


Y LA CONST.ª DE L

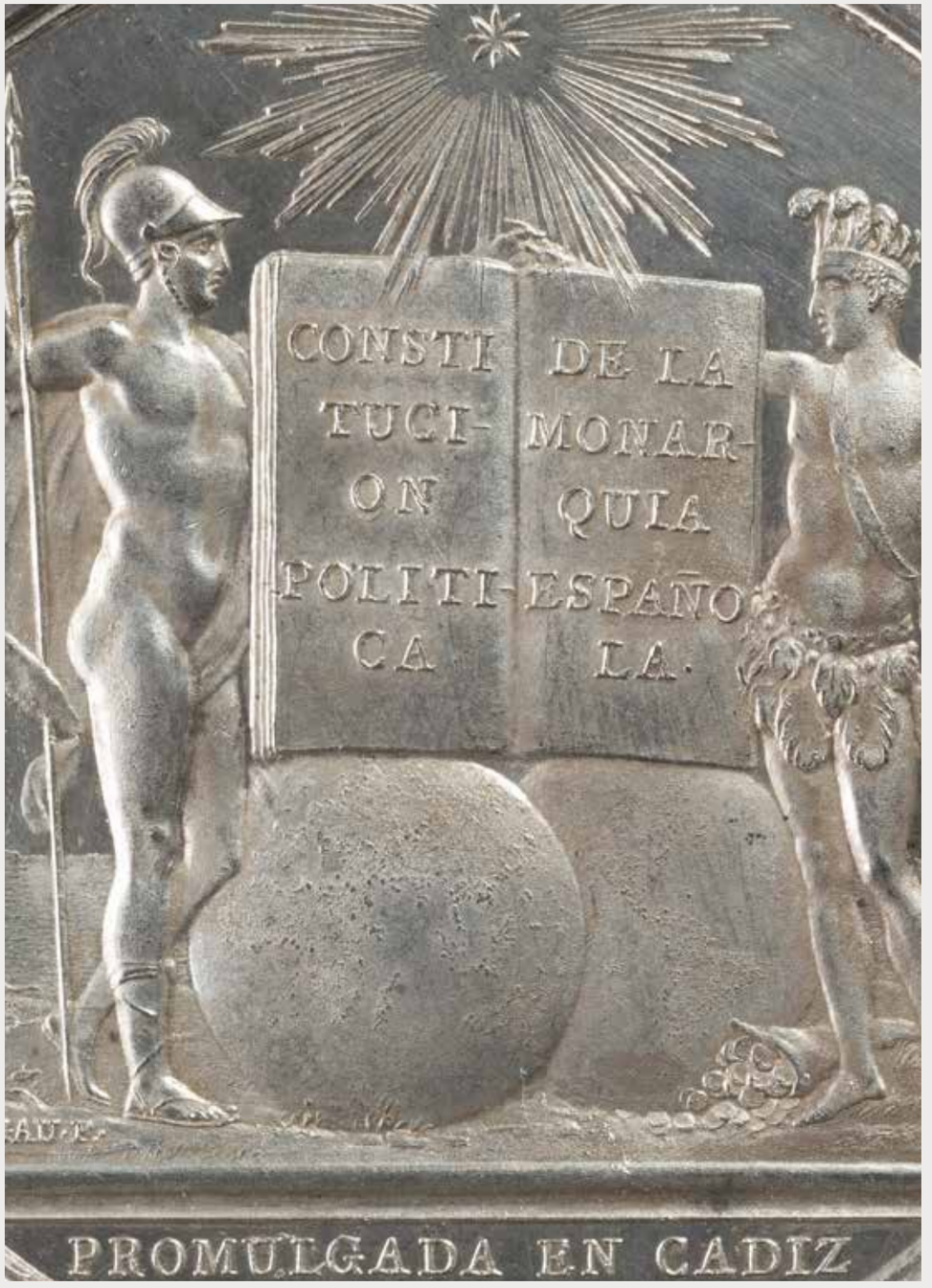
CONSTI
TUCI-
ON
POLITI-
CA
DE LA
MONAR-
QUIA
ESPAÑO
LA.
PROMULGADA EN CADIZ

Moltíssim més comunes són les monedes de 12 diners que les autoritats de la Seca de Catalunya emeteren, el 1812, a nom del rei Ferran (les Balears no van arribar a ser ocupades pels francesos durant la guerra). La presència de la peça en aquest recull obeeix, fonamentalment, a la inèdita titulació reial que –migpartida entre anvers i revers– acabava amb una referència directa a les Balears (*Balearium*, açò és, «de les Balears»). Aquest fet ha de sorprendre i molt, perquè des de l'edat mitjana es va utilitzar l'expressió *Maioricarum* (és a dir, de les Mallorques) a l'hora d'expressar el domini reial sobre l'arxipèlag. Siga com siga, la paraula *Balearium* figura immediatament després de l'abreviatura que significa *Hispaniarum* (de les Espanyes), a la manera com les emissions ultramarines feien amb la paraula *Indiarum* (de les Índies): «FERDIN[ANDUS] · VII · DEI · GRATIA / HISP[ANIARUM] · ET BALEARIUM · REX». Per la resta, el revers resulta igualment suggestiu: l'escut no va timbrat amb corona reial tancada (amb diademes) sinó amb una d'oberta, i, a més, en el blasó es recupera un disseny monetari de les dues primeres dècades del segle XVIII amb una creu llatina patent –amb els braços més estrets al centre i eixamplats als extrems– que ultrapassa el camp de l'escut a la part inferior i als laterals (i té orígens medievals).[2]



12 diners de Ferran VII d'Espanya per a les Balears. Anvers
Mallorca, 1812 · Coure, 6,52 g, 25,5 mm ø



12 diners de Ferran VII d'Espanya per a les Balears. Revers
Mallorca, 1812 · Coure, 7,23 g, 25 mm ø

2 «Es la primera vez que tenemos esta denominación en la historia monetaria hispana, ya que el título oficial del reino es Mallorca no Baleares, y en el reverso se usa la cruz larga de Mallorca típica de las monedas mallorquinas medievales, que sirve para cuartelar el escudo tradicional de castillos y leones usado por los Borbones, sin duda el modelo de estas monedas realizadas a nombre de Fernando VII fueron las piezas de tresetas que en los primeros años 20 del siglo XVIII acuñaron los reyes Felipe V y Luis I en el período 1722-1724 y para circular en las islas» (José M. de Francisco Olmos: «La moneda en la Guerra de la Independencia (1808-1814). Documento político e instrumento de guerra», *Cuadernos de Investigación Histórica*, núm. 25, 2008, p. 215-264; citació en la p. 236).

Abans de referir-nos a la pròxima de les peces seleccionades –en aquest recorregut pels primers anys de Ferran VII– hem de deixar constància d'unes peces de plata, amb valor de 4 reals *de vellón*, que porten marca de la seca de Barcelona, estan datades el 1812 i incorporen el bust de Ferran VII en l'anvers («FERDIN · VII · DEI · GRATIA») i l'escut coronat de castells i lleons, flors de lis i magrana al revers. Però aquest revers està escrit, a diferència de l'anvers, en castellà («REY DE LAS ESPAÑAS», com es farà una desena d'anys després, en temps del Trienni Liberal), el que constitueix un procedir excepcional i inexplicable. E. Goig analitzava aquestes monedes estranyes en *La moneda catalana de la Guerra de la Independencia*[3] i apostava per la falsedat: «Lo que de todo lo contemplado parece que puede afirmarse con seguridad es que se trata de una acuñación falsa» (p. 63).[4]

La setena de les peces ací reproduïdes fou encunyada al virregnat del Perú, seguint el contingut de la pragmàtica de 1772. Com que a Amèrica cap territori hispànic va abraçar la causa de Bonaparte, això va suposar que les monedes coetànies a la guerra, com també les produïdes en els anys successius, bé van ser emeses en defensa de Ferran VII, bé es posaren en circulació en favor dels poders locals insurgents i, en el seu cas, dels nous països. En aquests últims casos parlem del procés independentista de més de tres lustres de durada que –conduït majorment per criolls, és a dir, per població de nissaga espanyola– va convertir l'antic domini borbònic en un mosaic de repúbliques sobiranes i, en bona part, mal avingudes. Aquesta peça, en tot cas, la van emetre autoritats que romanien fidels al rei Ferran, i en l'any de la Constitució de Cadis.

S'ha de posar en relleu que, en mig de l'ocupació napoleònica de bona part de la península Ibèrica, la circulació de monedes amb el retrat del rei desitjat –i realitzades amb bon art– constituïa un motiu d'esperonament i d'esperança per als partícips del bàndol ferrandí. L'autor de les matrius del model comú, Félix Sagau, hauria contribuït així «a alentar el entusiasmo de los pueblos al ver circular un signo público de la autoridad de su legítimo monarca».[5]



8 reals de Ferran VII d'Espanya. Anvers
Lima, 1812
Plata (Ag 0.895,833), 27,41 (t. 27,064), 38 mm ø
Autoria: Félix Sagau

3 Barcelona: Cymys, 1977 (2a ed.; 1a ed. 1974), p.53 i p. 59-63.
4 Al catàleg de X. Calicó *Numismática española. Catálogo general con precios de todas las monedas españolas acuñadas desde los Reyes Católicos hasta Juan Carlos I* –Barcelona: Aureo & Calicó, 2008– el valor de 4 reals de 1812 amb marca B es dóna per autèntic (reproduït dins l'apartat de la seca de Barcelona, p. 721).
5 Citat per Marina Cano Cuesta: *Catálogo de medallas españolas*. Madrid: Museo Nacional del Prado, 2005, p. 235.

El revers monetari que tot seguit es reprodueix pertany igualment al camp que romangué lleial a la monarquia espanyola i, a més, complementa l'anterior peça monetària en el sentit de mostrar el compliment de les directrius de 1772 –molt esmentades ací– en un revers encunyat ja tan dins del segle XIX (en l'anvers havia desaparegut el guardabraç que havia ornat el bust de Carles III i Carles IV a les monedes de plata de les Índies). La peça va ser encunyada a Lima, al virregnat del Perú, i data de 1816, quan la guerra peninsular ja havia acabat i no es podia albirar la batalla d'Ayacucho (1824), l'últim gran enfrontament militar entre la insurrecció independentista i les tropes decidides a preservar l'imperi espanyol.



8 reals de Ferran VII d'Espanya. Revers
Lima, 1816
Plata (Ag 0.895,833), 26,72 g (t. 27,064), 38 mm ø
Autoria: *d'après* Tomás Francisco Prieto

La desfeta borbònica en aquell camp de mort fou la constatació de la fi: els 8 reals a nom de Ferran VII es van encunyar per última vegada a les Índies, a Potosí concretament, amb data de 1825. És cert que al llarg de la resta del segle encara podria parlar-se d'una Amèrica governada per Espanya, però només referint-se a Cuba, Puerto Rico i, durant uns anys només, el territori dominicà. El 1898 va arribar el rèquiem, quan els Estats Units van decidir per on començarien a convertir-se en una potència mundial.



Un exemple de les pintures de castes que hi havia als virregnats espanyols a Amèrica. Aquesta obra anònima del segle XVIII es troba al Museo Nacional del Virreinato (Tepotzotlán, Mèxic). Evidentment, no ens trobem davant una taxonomia *innocent* d'encuny il·lustrat, emparada en una curiositat científica d'ètica més o menys dubtosa: aquestes pintures tenien un paper social, perquè les diferències en l'aparença física fonamentades en el naixement –és a dir, en el component etnològic, biològic, heretat– tenien una importància rellevant en societats gens igualitàries com les de l'Amèrica hispànica de llavors. Un imperi de castes, l'espanyol: estratificat ètnicament per a poder exercir la dominació sobre els considerats inferiors; estratificat, a l'altre costat, per a garantir l'exercici dels privilegis per part dels definits com a superiors. I en el mig, alguna casta a mitjan camí.
Serien espanyols nascuts als virregnats, ubicats al cim de la suposada piràmide ètnica del Nou Món hispà, els inductors principals de la destrucció d'aquell imperi.

La moneda següent posa en relleu que l'absolutisme reial podia arribar a ser permissiu, si volia. Va ser encunyada en un territori del qual era rei Ferran VII, però aquesta expressió no ix en la peça en qüestió; igualment, l'emissió es va fer perquè un rei d'Espanya no ho va impedir, però aquest topònim no figura en la llegenda de la moneda.



3 maravedisos, o mig gros, de Ferran III de Navarra. Anvers i revers
Pamplona, 1820 · Coure, 6,32 g, 26 mm ø

Aquest «FERDIN[ANDUS] · III · D[EI] · G[RATIA] · NAVARRÆ · REX» (Ferran III rei de Navarra per la Gràcia de Deu) és Ferran VII, només que a Navarra no era sinó Ferran III, expressió aquesta d'una manifestació d'autogovern –l'ostentació dels numerals reials propis de cada territori– de què havien sigut privats sistemàticament a Aragó, a València, a les Balears i al principat de Catalunya (ja ho hem avançat abans). Els navarresos, els alabesos, els guipuscoans i els biscaïns, com també els habitants de la Vall d'Aran, havien romàs fidels a Felip V durant la Guerra de Successió i, per tant, no es va promulgar cap decret de Nova Planta que esmicolara l'autogovern del Regne de Navarra (cap aplicació del *justo derecho de la conquista*, doncs). El dret d'encunyació de moneda era un dels més preats signes externs de la possessió de poder i els navarresos –malgrat algunes interferències de Madrid al llarg dels temps, contrafurs i dificultats d'un altre caràcter– en pogueren fer ús. I juntament amb el fet de la preservació d'emissions monetàries privatives, s'ha de posar en relleu, particularment, el fet que foren monedes diferents també pel que fa al disseny: en el revers d'aquestes peces, l'escut amb les cadenes de Navarra portava acoblada –flotava per damunt de– una creu de huit puntes pomejades, és a dir, amb esferes als extrems, i damunt de tot timbrava una corona reial tancada. La inscripció al voltant era la mateixa que figurava en encunyacions de monarques carolingis, allà pel segle IX: «CHRISTIANA RELIGIO». No cal traduir. No cal preguntar tampoc per l'escut borbònic espanyol o pels castells i els lleons: no n'hi ha.

El títol d'aquest volum de 1819 constitueix un resum acurat de les característiques d'un règim foral en el context del sistema absolutista ferrandí, i posa en relleu el paral·lelisme que hi ha entre el cas navarrés i el desaparegut ordenament foral valencià (i, per extensió segons i com, dels altres països de la Corona d'Aragó). En efecte, s'hi parla de lleis i d'*agravios*, és a dir, de furs i de contrafurs; dels tres *estados* del Regne de Navarra (militar, eclesiàstic i de les *universidades* o *buenas villas*), equivalents als tres braços del Regne de València (militar, eclesiàstic i reial, aquest últim conformat per les ciutats valencianes adscrites directament a la corona); s'hi parla de corts generals regnícoles, com les que hi ha al seu moment a la València foral; hi trobem la titulació reial navarresa amb l'ordinal privatiu, en contrast amb la castellana, de la mateixa forma que a València fins als inicis del segle XVIII; finalment hi apareix la figura del virrei, ben present a València durant els segles XVI i XVII. També s'hi diu que la impressió del llibre es fa *De órden de la Ilustrísima Diputación del Reino de Navarra*, institució equivalent a la Diputació del General o Generalitat del regne valencià. En efecte, ens trobem davant un títol que és compendi d'un ordenament jurídic: *Cuaderno de las leyes y agravios reparados á suplicacion de los tres Estados del Reino de Navarra, en sus Cortes Generales, celebradas en la ciudad de Pamplona los años 1817 y 1818 por la Magestad Real del Señor Rey don Fernando III de Navarra, y VII de Castilla nuestro Señor. Y en su Real Nombre por el Exmo. Señor Conde de Ezpeleta de Beire, Capitán General de sus Reales Egércitos, Virey y Capitan General del Reino de Navarra, sus fronteras y comarcas [...].*

La imatge la devem a la gentilesa de Subastas Appolo (de Pamplona).

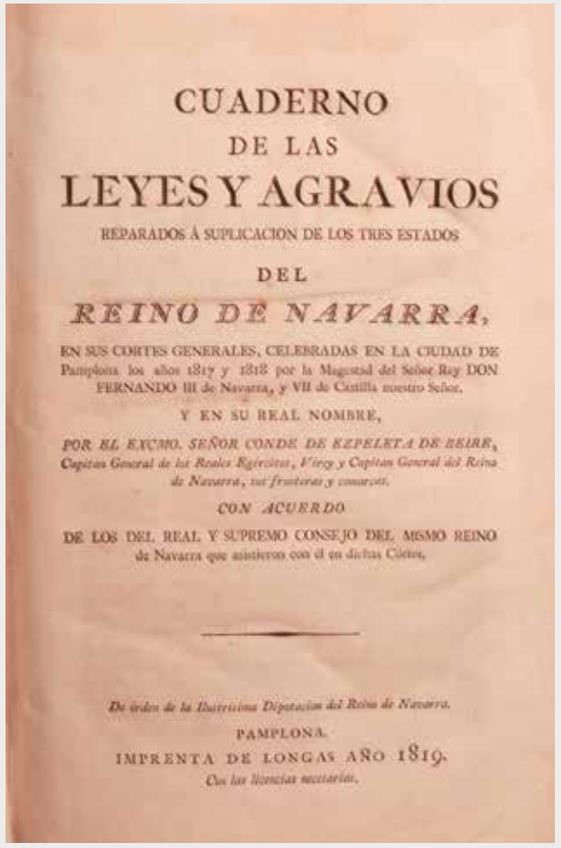

CUADERNO
DE LAS
LEYES Y AGRAVIOS
REPARADOS Á SUPLICACION DE LOS TRES ESTADOS
DEL
REINO DE NAVARRA,
EN SUS CORTES GENERALES, CELEBRADAS EN LA CIUDAD DE Pamplona los años 1817 y 1818 por la Magestad del Señor Rey DON FERNANDO III de Navarra, y VII de Castilla nuestro Señor.
Y EN SU REAL NOMBRE,
POR EL EXCMO. SEÑOR CONDE DE EZPELETA DE BEIRE, Capitan General de los Reales Egércitos, Virey y Capitan General del Reino de Navarra, sus fronteras y comarcas.
CON ACUERDO
DE LOS DEL REAL Y SUPREMO CONSEJO DEL MISMO REINO de Navarra que asistieron con él en dichas Cortes.
De órden de la Ilustrísima Diputacion del Reino de Navarra.
PAMPLONA.
IMPRENTA DE LONGAS AÑO 1819.
Con las licencias necesarias.

El recorregut previ a la instal·lació al poder dels liberals entre 1820 i 1823 clou amb unes peces de coure humils, destinades a la circulació general, que segueixen fent efectives les disposicions bàsiques de 1772, llevat de la presència –en una d'aquestes– dels llorers al cap, no previstos per Carles III de Borbó. La titulació reial apareix completa als anversos, sense esmentar les Índies: «FERDIN[ANDUS] · VII · D[EI] · G[RATIA] · HISP[ANIARUM] · REX». Els reversos inclouen un motiu que ja hem vist abans encunyat en temps del mateix Carles III: dos castells, dos lleons, tres flors de lis i una figura central en forma de creu *sui generis*, de braços barrocs flordelisats. Aquest últim element fou definit per la pragmàtica de 1772, com a «cruz llamada del Infante Don Pelayo» en una atribució dubtosa, atés que l'únic Pelai de renom considerat llavors havia de ser el rei asturià del segle VIII. En realitat, en la disposició legal no es parlava de l'escussó amb les flors de lis: «los dos castillos y dos leones de mis Armas». I a la vora del conjunt apareixia una corona de llorers –«rodeados de un laurel».

8 maravedisos de Ferran VII d'Espanya. Anversos
Xuvia (Galícia), 1813 i 1820
Coure, 10,60 i 9,94 g,
30 i 32 mm ø



8 maravedisos de Ferran VII d'Espanya. Reversos
Xuvia (Galícia), 1814 i 1820
Coure, 9,54 i 9,72 g,
30 i 31 mm ø
Autoria: *d'après* Tomás Francisco Prieto



Vegeu 1812-1814, UNA CONSTITUCIÓ D'ANADA I TORNADA (p.205-209)

4.2. El Trienni Liberal (1820-1823)

La mateixa peça humil que acabem de veure proclamar els principis de la legitimació divina del poder es transformarà –amb la introducció pel Trienni Liberal de referències a la Constitució de 1812 novament vigent– en un al·legat de l'ideari del liberalisme. Com a conseqüència d'un decret de les Corts de maig de 1821, el retrat del rei apareixerà sobre les monedes gens idealitzat, humà en definitiva (de fet, és conegut, popularment, com *el cabezón*): «2°. El anverso para toda clase de moneda será el Real busto de S.M. sin [corona de] laurel, según se usaba en la moneda de la Península en los anteriores reinados, como también sin paño ni otro objeto que pueda alterar el caracter del original». I a les monedes també s'indicarà que el regnat es fonamentava, teòricament, en una doble font de legitimitat: la tradicional, en tant que s'hi mantenia la referència a «la Gràcia de Déu» (la qual cosa fa que qualifiquem de moderats els plantejaments d'aquells liberals espanyols), i la legitimació que derivava d'haver jurat l'ordenament constitucional aprovat a Cadis durant la guerra contra els francesos (un text que se situava, val a dir, lluny de la radicalitat de continguts que li atribuïen els absolutistes). La nova llegenda era prolixa i, malgrat l'ús d'abreviatures, no cabia en l'anvers de les peces expressades en maravedisos: «FERNANDO 7° POR LA G[RACIA] · DE DIOS Y LA CONST[ITUCION] · / REY DE LAS ESPAÑAS» (amb l'ordinal reial en xifres aràbigues i no en romanes). Com a conseqüència de la invasió del revers pel final de la inscripció, els llorers previstos el 1772 es van eliminar («la orla», doncs, va desaparéixer): d'acord amb el decret esmentat, «6°. El del cobre permanecerá también según existe, con sólo la supresión de la orla, que es indispensable para la colocación de la nueva inscripción».



8 maravedisos de Ferran VII d'Espanya. Anvers i revers
Xuvia (Galícia), 1823 · Coure
Autoria: Félix Sagau i *d'après* Tomás Francisco Prieto
© Jesús Vico, S.A. (Madrid)

Cal ara detenir-se en les raons per les quals les llegendes d'aquestes monedes –i de totes les espanyoles posteriors al 1833– no estan escrites en llatí sinó en castellà. Començarem aclarint que mentre els liberals van governar per primera vegada a Espanya (1820-1823), la pràctica totalitat de les peces posades en circulació a Amèrica a nom de Ferran VII van ostentar els tipus de l'absolutisme i, amb aquests, la sola legitimació divina del poder i les llegendes en llatí. Però contràriament a aquesta praxi, les monedes encunyades amb tipus propis del Trienni Liberal, és a dir, on s'esmentava la doble legitimació, mostraven les inscripcions en castellà (també a les Filipines). Hi ha, però, dues excepcions a la norma: una encunyació feta a Navarra el 1823, que preservava la llengua llatina (com després veurem), i una peça de 2 reals de 1822, on es feia el mateix a San Juan de Pasto (a l'actual Colòmbia). Aquesta última moneda no incorpora el títol de les Índies –«FERD[I]N[AN]D[US] · 7 · D[EI] · G[RATIA] · ET · CONST[ITUTIONE]· / HISPANIAR[UM] · REX»– i és l'única emesa a tota l'Amèrica hispana amb la doble legitimació pròpia del Trienni Liberal; aquesta emissió de Pasto –amb marca de seca «P»– s'atribuïa tradicionalment a la seca de Popayán (també «P», i igualment a la Colòmbia dels nostres dies).



2 reals de Ferran VII d'Espanya (amb bust de Carles IV). Anvers i revers
San Juan de Pasto, 1822
Plata (Ag 0.895,833), t. 6,66 g , 28 mm ø
Autoria: *d'après* Pedro González de Sepúlveda

Com s'ha dit, a partir de 1833, la llengua castellana va ser l'única present als espècimens monetaris espanyols, tret de les poques peces del pretendent carlí Carles V: d'aquesta manera, Isabel II entronitzada amb el suport dels liberals i, posteriorment, monarca constitucional, només va emetre monedes amb llegendes en castellà. I aquesta tradició ha perdurat fins als nostres dies amb poquíssimes *sorpreses*, sempre localitzades sobre peces sense circulació real; com a contrast, cal recordar que al Regne Unit el llatí continua sent l'idioma en què s'expressen les titulacions reials a totes les monedes.

L'extinció del llatí –la llengua àulica tradicional a l'Occident europeu– en el numerari d'Espanya s'esdevingué, segons es desprén del que s'ha exposat, gràcies a l'afirmació en el poder del liberalisme i, indestriablement unit llavors, del nacionalisme espanyol i la seua opció per la castellana com a llengua nacional. Aquesta *ideació* del castellà com a idioma comú i alt –la seua condició d'«artefacte polític construït discursivament» i, en tot cas, la selecció com a única llengua amb què proclamar l'autoritat personal o col·lectiva a les encunyacions espanyoles– trobava el seu paral·lelisme a França: la França revolucionària havia anorreat el llatí de les monedes per sempre més, i el nacionalisme francés havia asseverat rotundament –si calia amb vehemència lingüicida envers els idiomes altres que el francés– que només la llengua francesa era la nacional al país que es volia indivisible.[6]



Aquest gravat formava part de l'edició de luxe de la Constitució de 1812 que el 1822 va ser impresa, farcida d'imatges, per José María de Santiago, «Grabador de Cámara y R[ea]l. Estampilla de S. M.». El recull iconogràfic contingut en aquesta composició és desbordant: Ferran VII fa honor a la seua titulació reial durant el Trienni Liberal i assenyala les dues fonts de legitimació del poder reial: Déu, representat pel triangle del qual emanen rajos, i la Constitució de 1812, depositada sobre un pilar amb les armes reials (coronades i entre columnes, però sense les flors de lis). Sobre el cap del rei, dos amorets alats es disposen a coronar-lo amb llorers i a obsequiar-lo amb flors. Com a testimoni de l'escena, un geni nu i alat –amb la flama a sobre del cap– sosté el text constitucional i mostra al monarca una mena de calze. A més, el geni posa el peu dret sobre el cap d'un exòtic guerrer caigut per terra, cofat amb turbant, armat amb espasa i ubicat a la vora d'un ceptre abandonat. El rei té al darrere el tron i al costat un lleó (figuració de l'Espanya peninsular), amb un globus terraqüi, i un cocodril (en representació de les Índies). Als peus del monarca trobem el caduceu (emblema del comerç vinculat a la figura del déu Hermes o Mercuri) i una cornucòpia o corn de l'abundància, elements en clara al·lusió al previsible benefici i progrés que ha de reportar la Constitució a la vida econòmica. La part inferior també inclou un missatge simbòlic de pes: fent virtut de les necessitats de la simetria, l'autor va incorporar en el disseny el dos castells i els dos lleons de les armories reials *resumides* (no així les flors de lis), les columnes amb el lema «Plus Ultra» i els dos globus o hemisferis, a més d'una mena de bodegó emblemàtic central: corona, llorers de la victòria, ceptre i balança de la justícia. La gran sorpresa la trobem sobre els pilars i els castells: sengles *fasces* o feixos de lictor, antic emblema de l'autoritat a la Roma clàssica, que en aquesta ocasió incorporen destrals. Els feixos van fer-se extraordinàriament populars durant la Revolució francesa (acompanyats generalment de piques i barrets frigis), però el fet que ací contemplem la versió amb destral indica –potser– una altra font possible.

6 La consideració del castellà com «a discursively constructed political artifact» s'ha extret de la p. 18 de l'assaig de José del Valle «Language, politics and history: an introductory essay», introducció a una obra col·lectiva editada pel mateix autor: *A Political History of Spanish. The Making of a Language* (Cambridge: Cambridge University Press, 2013, p. 3-20). Hi ha edició en castellà: José del Valle: «Lenguaje, política e historia. Ensayo introductorio», en José del Valle (ed.): *Historia política del español. La creación de una lengua*. Madrid: Aluvión, 2016, p. 3-23.

Heus ací un altre tipus monetari del Trienni Liberal –amb *cabezón* a l'anvers– que acredita l'ús pràcticament exclusiu del castellà sobre les encunyacions del moment. En aquest cas, a més, com que aquestes peces van ser el resultat d'encunyar de nou –de reaprofitar– monedes franceses de plata de mig escut, o tres lliures, calgué afegir sobre el revers informació complementària que també apareix escrita en castellà: l'expressió «RESELLADO».





10 reals *de vellón* –equivalents a 4 reals de *plata nacional*– de Ferran VII d'Espanya. Anvers i revers
Bilbao, 1821
Plata (Ag 0.916,666), 13,86 g, 34 mm ø
Autoria: Félix Sagau

El pròxim espècimen monetari és l'últim dels que, destinats a la circulació general i encunyats per les autoritats del Trienni, analitzarem en aquestes pàgines: en l'anvers de la peça apareix així mateix *el cabezón* de Ferran VII i en el revers es fa realitat una de les previsions del decret de maig de 1821: «1°. El tipo de la moneda será uniforme en la Península y Ultramar en el oro y la plata nacional. / 4°. El reverso [...] de la plata nacional de la Península se uniformará al que actualmente sirve en Ultramar, por lo cual se añadirán las columnas que se ven en aquel». Quan el decret parla de plata nacional s'està remetent a les monedes més grans d'argent: la peça de 20 reals *de vellón* (equivalents a 8 reals) i la de 10 reals *de vellón* (equivalents a 4 reals).



20 reals *de vellón* –equivalents a 8 reals de *plata nacional*– de Ferran VII d'Espanya. Anvers i revers
Madrid, 1826
Plata (Ag 0.895,833), 26,88 g (t. 27,064), 38 mm ø
Autoria: Félix Sagau

Aquestes peces són les primeres encunyades a la península Ibèrica on les columnes d'Hèracles apareixien acoblades a l'escut reial, és a dir, flanquejant-lo.

Vegem ara l'excepció navarresa a la quasi absoluta castellanització lingüística de les espècies monetàries constitucionalistes. La peça es va fabricar –amb metall procedent de canons– mentre Pamplona era assetjada pels absolutistes, i traduïa a la llengua llatina la inscripció –tota en l'anvers– impulsada pel govern liberal en les emissions generals: «FERDIN[ANDUS] · VII · D[EI] · G[RATIA] · ET C[ONSTITUTIONE]· HISP[ANIARUM] · REX». Però és el llatí, precisament, l'únic tret del numerari tradicional navarrés que no va ser esborrat pel Trienni Liberal en aquesta encunyació (per altra part tan poc acurada, amb una composició metal·lífera poc escaient):

–el monarca –encara que ornat amb llorers tradicionals– ja no s'intitulava rei de Navarra sinó d'Espanya. Els gestors de la Constitució de 1812 entenien invalidada la titulació anterior perquè, amb l'ordenament constitucional vigent, Navarra era un *antic* regne, no un regne; l'únic regne era –ja– Espanya, i el territori navarrés una província (amb privilegis, això sí);

–lògicament, llavors el rei no portava l'ordinal corresponent a la dignitat reial navarresa, el III, sinó el VII;

–s'hi afegia la referència a la Constitució (de 1812) com a font de legitimació del poder, enfront de l'anterior referència única a la Gràcia de Déu;

–ja no es tractava d'una peça amb valor facial privatiu navarrés, sinó d'una de 8 maravedisos, segons la disposició de 1772; i, finalment,

– el revers amb simbologia pròpia del Regne de Navarra, que s'havia mantingut fins al 1820 en les monedes emeses a Pamplona, es canviava pel previst el 1772 per a la circulació general (on es veuen els llorers i la suposada creu de l'infant Pelai, amb castells, lleons i flors de lis).





8 maravedisos de Ferran VII d'Espanya. Anvers i revers
Pamplona, 1823 · Metall de canons, 13,27 g, 30 mm ø

L'antepenúltim exemple de numerari del Trienni Liberal que aportem va ser encunyat per a la província de Barcelona («PROVINC[IA] · DE BARCELONA») el 1823, i van ser les armories de la província barcelonesa –creus de sant Jordi, «barres», corona i ratpenat, i branques de llorer– les que ornaren l'emissió en els reversos.





6 quartos de Ferran VII d'Espanya per a la província de Barcelona. Revers
Barcelona, 1823
Coure, 12,92 g, 32 mm ø

En aquestes monedes, un cas excepcional en tota la història monetària espanyola, la titulació del rei Ferran VII prescindia de la referència a «la Gràcia de Déu» però també al propi topònim: «FERNAN[DO] · 7º. REY CONSTITUCIONAL». Res més.



6 quartos de Ferran VII d'Espanya per a la província de Barcelona. Anvers
Barcelona, 1823
Coure, 12,92 g, 32 mm ø

Concloem la selecció de monedes del Trienni fent referència a una pràctica relacionada, parcialment, amb la present sobre la peça anterior. Es tracta de la incorporació, només fragmentària, de la titulació reial: atés que en determinades emissions el revers es trobava ocupat per un motiu específic, en l'anvers de la moneda només figurava la referència a Ferran 7é per la Gràcia de Déu i la Constitució, sense cap esment –doncs– a la seua condició de rei de les Espanyes. Això es va donar en dues ocasions; la primera, en una moneda posada en circulació a Palma de Mallorca el 1823, 5 pessetes de plata. En aquest cas, el revers l'ocupava el topònim de l'arxipèlag del qual forma part l'illa mallorquina, «YSLAS BALEARES», en dues línies i envoltat d'una corona

de llorer. A la *cara* de la peça podia llegir-se «FERN[ANDO]· 7º P[OR]· LA G[RACIA]· D[E]· DIOS Y LA CONST[ITUCION]·» (amb alguna varietat), i l'escut al voltant del qual gira la llegenda és el quarterat de Palma de Mallorca: les «quatre barres» i el castell sobre ones amb una palmera dalt.







5 pessetes –equivalents a 20 reals *de vellón* o a 8 de *plata nacional*– de Ferran VII d'Espanya per a les Illes Balears. Anvers i revers
Palma de Mallorca, 1823
Plata (Ag 0.888,885),
t. 26,98 g, 39 mm ø
Directors de l'encunyació: Basilio i Isidro Canut
© Gabinet Numismàtic de Catalunya / Museu Nacional d'Art de Catalunya · MNAC

Imatge ***d'après*** Heralder

La segona peça és molt més significativa políticament: és la moneda, probablement, més significativa de tot el període i no, justament, per comptar amb la llegenda escapçada de l'anvers on es retrata el poder.



4 reals *de vellón* –equivalents a 2 reals de *plata provincial*– de Ferran VII d'Espanya (durant el setge absolutista de València). Anvers
València, 1823 · Plata (Ag 0.806,3), 5,67 g, 25 mm ø
Autoria: *d'après* Manuel Peleguer

El gran interés polític de la moneda en qüestió es troba, realment, en el revers, on figura un emblema heràldic i una inscripció. Aquests elements no constitueixen la imatge del poder, que figura en la peça mitjançant el gravat del bust del rei i la seua titulació, sinó que conformen una mena de document *proclama* en metall.

Parlem d'una moneda obsidional, és a dir, d'una encunyació d'emergència –motivada per la manca de numerari– que es realitza al si d'un recinte urbà assetjat en el transcurs d'operacions militars. En el nostre cas, ens estem referint al setge de la ciutat de València pel aliats de les tropes franceses del duc d'Angulema, en el context de la invasió d'Espanya pels Cent Mil Fills de Sant Lluís, iniciativa promoguda per la Santa Aliança de potències absolutistes europees. El Trienni Liberal estava a punt de ser agranat del govern i les autoritats de la capital valenciana van oposar resistència als reaccionaris; de pas, deixaren un dels testimonis retòrics més impactants de la història monetària mundial. No és només que van acreditar fefaentment l'assetjament (cosa no gens extraordinària en aquest tipus d'emissions); la gran originalitat de la peça radica en la manera –propagandística, radicalment moderna des de la perspectiva ideològica i política– com van qualificar els assetjadors: «VAL[ENCIA]. SITIADA POR LOS ENEMIGOS DE LA LIBERTAD» (vegeu p. següent). Arran la victòria d'aquests últims en el seu recorregut per la Península, les inscripcions de les monedes es modificarien per tal d'acreditar públicament que el rei Ferran disposava d'un altre tipus de poder. Amb això, aquesta moneda valenciana es va convertir en obsoleta tant pel que fa al revers com, també, quant a l'anvers.

4 reals *de vellón* –equivalents a 2 reals de *plata provincial*– de Ferran VII d'Espanya (durant el setge absolutista de València). Revers
València, 1823
Plata (Ag 0.806,3), 5,41 g, 25 mm ø

Aquesta és l'última moneda encunyada a la ciutat de València





Imatge *d'après* HansenBCN

Al mig d'aquest revers memorable campegen les armories de la capital valenciana amb les històriques «quatre barres»: el cairó o quadrat posat en punta, carregat dels quatre pals rojos en camp groc (daurat), timbrat per corona i un ratpenat –en aquest cas menudíssim– i flanquejat per dues «L». Aquestes lletres van ser incorporades a l'emblema urbà durant l'edat moderna en memòria, i lògicament reivindicació, de fets de temps medievals: la resistència de València –urbs lleial al rei de la Corona d'Aragó Pere el Cerimoniós– a dos assetjaments de tropes castellanes. València, doncs, ciutat dues vegades lleial i, el 1823, lleial també a la llibertat, tal com l'entenien els defensors del Trienni Liberal. En castellà, com s'hi pot comprovar novament.



Lluís Antoni de França va rebre del seu oncle, Lluís XVI, el títol de duc d'Angulema. Era fill de qui va ser –entre el 1824 i el 1830– últim rei de França de la dinastia borbònica, l'ultrareaccionari Carles X, amb la qual cosa aquest militar esdevingué delfí de Franca durant aquells anys. El duc d'Angulema va tenir un protagonisme important en la història espanyola, perquè comandà les forces enviades –per la coalició de potències absolutistes– a *alliberar* Ferran VII de la seua condició de monarca constitucional. Així ho referia el beneficiari màxim d'aquella reeixida aventura militar francesa:

> Mi augusto y amado Primo el Duque de Angulema al frente de un ejército valiente, vencedor en todos mis dominios, me ha sacado de la esclavitud en que gemia, restituyéndome á mis amados vasallos, fieles y constantes.

Quan Lluís Antoni de França va morir, el 1836, els seus partidaris el reconeixien com a rei amb el nom de Lluís XIX, però a París regnava Lluís Felip d'Orleans, com a fruit de la revolució liberal, burgesa, de juliol de 1830.

Vegeu DURANT EL TRIENNI LIBERAL (p.211-215)

Manuel Sanchis Guarner: *La Ciutat de València. Síntesi d'Història i Geografia Urbana*. València: Ajuntament de València, 1989, 5ª edició, p. 425-428. [1ª ed. 1972.]

«La guerra civil existia ja en gran part d'Espanya, àmplies zones de la qual dominaven els absolutistes.

Ja l'any 1821 s'havien sublevat els absolutistes a Oriola, i durant prou de temps la serra de Crevillent fou la base d'operacions de Jaume Alfonso, anomenat "el Barbut", mític bandoler feroç i generós, convertit en guerriller reialista, que arribà a intitular-se "general de la Fe".

L'endemà de la mort d'Elío, arribà a València l'antic guerriller valencià i exfrare Ascensi Nebot amb tropes de la Milícia Nacional de Madrid, que foren rebudes triomfalment i hom posà llorers als seus fusells en record de la seua victòria el 7 de juliol contra la Guàrdia Reial. Nebot venia a combatre les partides faccioses de Rafael Sempere, natural d'Elx, i altres guerrillers del País, que des del juny del 1822 transitaven per les serres del Maestrat.

Amb els muntanyencs, sempre hostils al liberalisme d eles ciutats i viles del litoral, i amb altres elements rurals partidaris de la societat estamental i descontents de la política anticlerical dels constitucionalistes, reeixí Sempere a organitzar una potent guerrilla que posà a les ordres de la Regència absolutista establerta a la Seu d'Urgell el 15 d'agost d'aquell any.

Sempere que s'havia apoderat del castell de Morvedre, el qual se li lliurà per una traïció sense disparar un tret, pogué ja el 27 de març del 1823 assetjar la ciutat de València, diversos ravals de la qual ocupà. Hagué d'anar-se'm però, el 29 d'aquell mes, per l'arribada d'una columna de tropes liberals de Castelló i Tarragona.

Tanmateix, el 8 d'abril Sempere, proveït ja de molta artilleria, tornà a posar setge a València, la qual bombardejà durament. Malgrat la feblesa de la muralla, la ciutat resistí decididament, dirigida amb eficàcia pel general Baró d'Andilla. Com que faltaven diners, amb la plata replegada –dels convents, principalment– foren encunyades a la Seca del carrer del Mar, monedes obsidionals amb la inscripció "Valencia sitiada por los enemigos de la Libertad. 1823" envoltant les quatre barres de l'escut de la ciutat; a l 'altra cara hi havia el bust de Ferran VII. L'arribada del general López Ballesteros amb l'exèrcit d'Aragó, obligà Sempere a alçar el seu setge de València el 1 de maig.

La desballestada Espanya constitucional tenia l'hostilitat de la Santa Aliança de les monarquies europees antirevolucionàries, reorganitzades a la caiguda de Napoleó. En virtut de la decisió presa a Verona d'intervenir contra els constitucionalistes espanyols –el pertorbador exemple dels quals s'havia propagat a Nàpols i al Piemont–, el duc d'Angulema invadí Espanya el 7 d'abril de 1823 al cap d'un poderós exèrcit francés, "els 100.000 fills de Sant Lluís".

L'exèrcit regular espanyol no fou capaç de reaccionar, car els francesos eren rebuts, aquesta vegada, com alliberadors, per gran part de la població, hostil o desenganyada de l'experiència liberal. Ja el 23 de maig entrava el duc d'Angulema a Madrid, que preferia molt més l'ordenada ocupació dels francesos que no les violències de la dels guerrillers reialistes.

Les tropes espanyoles governamentals del general López Ballesteros, en retirada davant els francesos, assoliren provisions de la quasi exhausta València, gràcies a les gestions del regidor Lluís Lamarca. Els batallons dels voluntaris lliberals valencians de la Milícia Nacional, temorecs de la venjança dels absolutistes, preferiren incorporar-se a la desmoralitzada columna de l'Exèrcit regular, quan el general López Ballesteros evacuà la ciutat de València el dia 11 de juny, puix que seguia la tàctica d'evitar el contacte amb els francesos.

La dècada reaccionària

Durant el seu segon setge de València, Sempere, ja general absolutista, constituí el 25 d'abril a Burjassot, on tenia el seu lloc de comandament, una Junta Superior Governativa del Regne de València, amb militars, clergues i aristòcrates, fugitius de la ciutat.

Aquesta Junta es posà en contacte amb el duc d'Angulema, cap de les forces franceses d'ocupació d'Espanya. Una columna d'aquest exèrcit manada pel Comte de Molitor, després d'haver-se apoderat d'Aragó, s'endinsà pel Regne de València, on tampoc no trobà resistència, i a la capital del qual entrà el 13 de juny del susdit any 1823. Mentre que els francesos de Molitor penetraven a la ciutat per la porta dels Serrans, les tropes de Sempere ho feien pel portal Nou o de Sant Josep; les dues columnes foren aclamades com a alliberadores pels amants de l'orde públic. [...]

Amb Sempere arribà a València la Junta absolutista de Burjassot, que es féu càrrec de la ciutat. Fou anomenat un nou ajuntament amb el brigadier Ferran Pasqual com a corregidor, i foren constituïts els tribunals de Purificacions i de Seguretat pública, que emprengueren tot d'una la repressió a ultrança. [...]

Tot i amb això, la susdita Junta Superior Governativa hagué de dissoldre's el 29 de juliol, per tal com la Regència absolutista de Madrid envià a València perquè hi exercís l'autoritat, el brigadier Lluís Maria Andriani, el mateix que havia defensat el castell de Morvedre contra Suchet l'any 1813. Del comandament militar dels Regnes de València i Múrcia fou encarregat el general francés De Saint-Marc Dostel.

Els lliberals valencians de la Milícia Nacional que isqueren de la capital amb l'exèrcit regular de López Ballesteros, es distingiren en la defensa d'Alacant i de Cartagena contra els francesos, però a la fi retornaren vençuts i captius a la ciutat de València a mitjan novembre del 1823, davant la consternació del veïnat i els planys dels seus familiars. [...]».



4.3. La Dècada Ominosa (1823-1833)

La restauració de l'absolutisme el 1823 va tenir un efecte immediat, com era previsible, en les fórmules d'expressió del poder reial, amb el retorn de l'única legitimació del monarca per «la Gràcia de Déu» i, també, amb la represa de la utilització de la llengua llatina. Sobre això últim hi ha alguna excepció: parlem d'una peça de 5 pessetes emesa a Mallorca el 1823 –continuadora de l'esmentada més amunt amb el topònim «YSLAS BALEARES»– on la titulació es refereix a Ferran com a rei absolut («FERN[ANDO]. 7° P[OR]. L[A]. G[RACIA]. D[E]. DIOS REY D[E]. ESPAÑ[A]. E YND[IAS].», amb algunes variacions mínimes segons les peces).



Moneda de 5 pessetes –equivalent a 20 reals *de vellón* o a 8 de *plata nacional*–de Ferran VII d'Espanya per a les Illes Balears. Anvers
Palma de Mallorca, 1823 · Plata (Ag 0.888,885), t. 26,98 g, 39 mm ø
Directors de l'encunyació: Basilio i Isidro Canut
© Gabinet Numismàtic de Catalunya / Museu Nacional d'Art de Catalunya · MNAC



Afusellament de Torrijos i els seus companys a les platges de Màlaga (1888), d'Antoni Gisbert (Museo del Prado, Madrid). L'obra va ser encarregada, durant la regència de Maria Cristina d'Habsburg, per una administració liberal. El dramàtic episodi representat va tenir lloc l'11 de desembre de 1831, durant els últims anys de l'ominosa dècada ferrandina: el pronunciament liberal del general José Maria de Torrijos havia fracassat pocs dies abans a causa d'una traïció, i el militar i 48 insurrectes més van ser afusellats sense juí. L'absolutisme de Ferran VII va morir matant. L'obra és una de les més emblemàtiques, a Espanya, del gènere de la pintura d'història. I és innegable que té ressonàncies d'*Els afusellaments del tres de maig* (1814), de Francisco de Goya.

Contràriament a la peça que s'acaba de mostrar, les pròximes monedes acrediten el retorn generalitzat del llatí a les encunyacions durant la Dècada Ominosa. Es tracta de peces de coure on la titulació reial torna a aparéixer completa a l'anvers –«FERDIN[ANDUS] · VII · D[EI] · G[RATIA] · HISP[ANIARUM] · REX»; el revers d'aquests espècimens de 8 maravedisos torna a incloure-hi la corona de llorers encerclant els castells, els lleons i les flors de lis de la suposada creu de l'infant Pelai. Com es fa evident en mirar els anversos, el bust reial pogué conservar-se nu, sense llorers, a les encunyacions posteriors al Trienni Liberal, però entre 1823 i l'any de la mort del monarca, 1833, en les monedes va ser molt més habitual la presència de retrats llorejats i molt idealitzats, glorificadors del monarca (vegeu p. següent).

Dues peces de 8 maravedisos de Ferran VII d'Espanya. Anversos
Xuvia (Galícia), 1827 · Segòvia, 1827
Coure, 10,05 i 10,60 g, 28 i 29 mm ø
Autoria: Félix Sagau





Dues peces de 8 maravedisos de Ferran VII d'Espanya. Reversos
Xuvia (Galícia), 1827 · Segòvia, 1827
Coure, 10,05 i 10,60 g, 28 i 29 mm ø
Autoria: *d'après* Tomás Francisco Prieto



Farem ara referència a les possessions americanes durant el període final de Ferran VII: les últimes monedes ultramarines encunyades a nom del rei espanyol van portar els tipus tradicionals de l'absolutisme i les dates de 1824 (a Lima i a Cusco), 1825 (a Potosí) i -sembla- 1826 (a Callao, formalment Lima, en una peça de 2 reals).



8 reals de Ferran VII d'Espanya. Anvers i revers
Potosí, 1825
Plata (Ag 0.895,833), t. 27,064 g, 38 mm ø
Autoria: Félix Sagau i *d'après* Tomás Francisco Prieto

L'apartat de la Dècada Ominosa no es pot tancar sense tornar a Navarra: de quina manera es van transformar les encunyacions del vell regne en ser restaurat Ferran com a monarca absolut a Espanya? Les autoritats forals navarreses van procedir a encunyar novament d'acord amb la tipologia anterior al Trienni (on la inscripció del revers resava «CHRISTIANA RELIGIO») i, posteriorment, van crear un tipus nou, amb la titulació reial tradicional dividida entre *cara* i *creu*, amb abreviatures només pel que fa referència a «la Gràcia de Déu» («FERDINANDUS III · D[EI] · G[RATIA] · / NAVARRÆ · REX»). L'escut de les cadenes apareixia, coronat, en el revers de les que serien últimes monedes navarreses amb motius privatius.



Dues peces de 3 maravedisos, o mig gros, de Ferran III de Navarra. Anversos
Pamplona, 1826 i 1830
Coure, 5,89 i 5,58 g, 25 i 26 mm ø





Dues peces de 3 maravedisos, o mig gros, de Ferran III de Navarra. Reversos
Pamplona, 1826 i 1830
Coure, 5,89 i 5,58 g, 25 i 26 mm ø

Una darrera acotació: en les menudíssimes peces de mig maravedís de 1832 –quadrades– l'anvers només incorporava la titulació reial completa (en tres línies i mitjançant cinc abreviatures) mentre que el revers exhibia l'escut coronat. Així doncs, *cara* epigràfica, *creu* iconogràfica.

Vegeu DESPRÉS DEL TRIENNI LIBERAL (p.217-223)

Tres segles abans de l'abolició del règim foral



REAL DE PLATA DE MARTÍ L'HUMÀ, REI DE VALÈNCIA I DELS ALTRES DOMINIS DE LA CORONA D'ARAGÓ. CIUTAT DE VALÈNCIA, INICIS DEL SEGLE XV

«[...] pel febrer de 1407 Martí I arrendà als mercaders florentins Tomás de Galteri i Mateu Bonacursi l'encunyació del real de plata de València [espècie monetària esmentada per primera vegada en temps de Joan I el Caçador (1394)]. [...] En una de les condicions s'estipulà que l'encunyació s'havia de fer segons la forma acostumada "per los reyals d'argent de dita secca". També s'establí que solament s'encunyaria en el regne aquella moneda i que solament el real d'argent emés a València tindria curs legal, havent de circular per tot el país [...].
Els reals d'argent de Martí inclouen el nom del monarca en nominatiu (amb el signe d'*us*) i el seu títol de Rei d'Aragó, per la gràcia de Déu a l'anvers i en el revers es consignen els Regnes de València, Mallorca i Sardenya que amb aquell forma [*sic*: formen] el complement de la llegenda iniciada amb el nom personal del rei».

Rafael Arroyo Ilera: *Les monedes valencianes*. València: Universitat de València, 1984, p. 101.

Un segle després de l'abolició del règim foral



PEÇA DE 8 REALS DE PLATA DEL REI FERRAN VII DE BORBÓ, LLAVORS RETINGUT PER NAPOLEÓ A FRANÇA. CIUTAT DE VALÈNCIA (MARCA DE LA SECA "V"), 1811

«Hom tornà [a] batre moneda el 1811, aquest colp reals de vuit[, reals de quatre] i reals de dos. L'emissió fou més abundant que la precedent [de 1810]. Ho explica el que en aqueixes dates València i Cádiz eren les dues úniques ciutats de les que no s'havien emparat els francesos».

Rafael Arroyo Ilera: *Les monedes valencianes*. València: Universitat de València, 1984, p. 166.

«Todas estas monedas llevan como marca de ensayador las iniciales de G.S.[,] de Gregorio [Lázaro Labrandero, antic segon assajador de la seca de Cadis, traslladat a València l'11 de juny de 1811 com a primer assajador] y Sixto [Gisbert Polo, antic primer assajador de la seca de València, esdevingut segon], mientras que los cuños fueron abiertos por Manuel Peleguer [Tossar], como lo podemos ver en los duros de la Ceca de Valencia que llevan al pie del busto de Fernando VII las iniciales incusas M.P., correspondientes al nombre de grabador y jefe de la Ceca».

Emilio Llueca Úbeda: *El grabador Manuel Peleguer y su tiempo*. València: Fidel Pascual Tecles, 1982, p. 40-41.



8 maravedisos de Ferran VII d'Espanya. Revers
Xuvia (Galícia), 1823 · Coure
© Jesús Vico, S.A. (Madrid)



4 reals *de vellón* –equivalents a 2 reals de *plata provincial*– de Ferran VII d'Espanya. Revers
Sevilla, 1823 · Plata (Ag 0.806,3), 5,93 g (t. 5,97), 25 mm ø



20 reals *de vellón* –equivalents a 8 reals de *plata nacional*– de Ferran VII d'Espanya. Revers
Madrid, 1823 · Plata (Ag 0.895,833), 26,88 g (t. 27,064), 38 mm ø



320 reals *de vellón* equivalents a 8 escuts –unça– de Ferran VII d'Espanya. Revers
Madrid, 1822 · Or (Au 0.875), t. 27,064 g, 38 mm ø
© Jesús Vico, S.A. (Madrid)

4.1 BIS. EL CONTRAST TIMBROLÒGIC, 3: 1812-1814, UNA CONSTITUCIÓ D'ANADA I TORNADA

Com ja hem vist, no es coneix cap moneda encunyada, entre 1812 i 1814, a nom de Ferran VII que ostente la referència al text constitucional aprovat a Cadis en 1812. Però aquesta absència no es va produir en la producció de medalles: cal observar a l'efecte l'obra que reproduïm a continuació, versió en or de l'encunyació en plata –de Félix Sagau– que hem glossat abans. Exemplars auris com aquest «solamente se entregaron a los tres regentes del reino, al Ayuntamiento de Cádiz –"en señal de singular aprecio que el Pueblo de Cádiz merece a las Cortes por su adhesión a la Constitución política de la Monarquía española, y su fidelidad a su amado Rey"–, a las embajadas españolas y extranjeras, al duque de Ciudad Rodrigo y a los dos patrocinadores de la misma, don Ramón Roblejo Lozano y don Ciríaco González Carvajal» (Marina Cano Cuesta: *Catálogo de medallas españolas*. Madrid: Museo Nacional del Prado, 2015, p. 240b). En total, «De esta medalla se acuñaron finalmente dieciséis ejemplares en oro, cuatrocientos sesenta y dos en plata y otros cuatrocientos veinticuatro en cobre. [...]» (p. 240*b*).[1]

En el domini timbrològic, les coses van ser ben diferents a l'àmbit de les emissions monetàries i els plantejaments van superar de bon tros, pel que fa a la figuració de les controvèrsies polítiques, les realitzacions del terreny medallístic: en efecte, no solament va existir paper segellat on –com en la medalla anterior– la titulació reial arreplegava la vigència de la Carta Magna gaditana. Igualment trobem segells que mostren ratllades les paraules que fan referència a aquest text constitucional (també a Amèrica); este comportament seria equivalent al fet que, en les medalles emeses en 1812, es trobaren documentats exemplars en què contemporàniament s'haguera raspat, eliminat, la porció constitucionalista del gravat.

Els dos tipus de testimonis de paper timbrat, els incòlumes i els alterats, mostren perfectament aquella «lluita de legitimitats» en què van competir l'absolutisme monàrquic –i la seua aferrissada defensa que el poder reial solament podia ser





1 Devem la imatge a la cortesia de SINCONA · Swiss International Coin Auction AG (Zuric).

ostentat per «la Gràcia de Déu»– i els propòsits constitucionalistes –que encara que respectaven l'esment a la legitimació divina del poder, també incloïen la constitució com a la seu font. Amb l'objectiu d'observar el que s'ha dit, hi adjuntem imatges que mostren els corresponents segells, tots amb les llegendes escrites en llengua llatina, com en les monedes de Ferran VII coetànies.

Les primeres imatges mostren els segells reials de Ferran tal com apareixien en un paper segellat de tercera classe (amb preu de 136 maravedisos) per a 1809 –el primer any en què s'emet paper amb timbre circular a nom de Ferran VII– i en un altre de segona classe (272 maravedisos) de l'any 1812 (validat per a 1813). En els dos exemples se segueix la titulació tradicional, que incorporava exclusivament la referència a «la Gràcia de Déu» i, com en moltíssimes de les monedes produïdes en seques americanes (*vid.* baix), hi afegia la referència explícita a les Índies: «FERDIN[ANDUS]. VII. D[EI]. G[RATIA]. HISP[ANIARUM]. ET IND[IARUM]. REX».



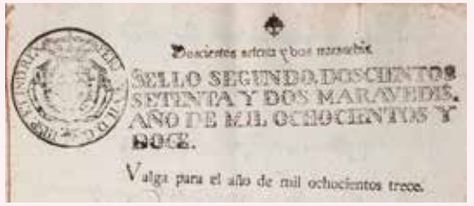



Per contra, les dues imatges següents arrepleguen documents amb segells que es refereixen a «la constitució de la monarquia» com a font del poder reial (al costat de la gràcia divina). En el primer dels espècimens es llig clarament «FERD[INANDUS]. VII. D[EI]. G[RATIA]. ET CONST[ITUTIONE]. MONARCH[IÆ]. HISP[ANIARUM]. REX»: és la versió en llatí del que hem pogut veure en la medalla de Sagau. La referència constitucional no apareixeria al paper timbrat d'Amèrica fins al bienni 1814-1815.



Però el segon d'aquests papers segellats mostra justament una *agressió* sobre la referència constitucionalista: parlem d'un text afegit amb la indicació «NO VALGA LO TACHADO».



Que no valga, doncs, que Ferran VII és rei per obra dels legisladors de Cadis: era el que es pretenia en el Reial Decret, de 4 de maig de 1814, que va establir la imprescindible conversió dels segells amb menció a la constitució en *altres* amb l'única referència a l'esfera sobrenatural. En qualsevol cas, aquest paper segellat va ser emés, com l'anterior, per a ser utilitzat originalment durant 1813, però, com pot es pot comprovar, incorpora la inscripció «Valga para el año de mil ochocientos catorce», amb la qual cosa, lògicament, es trobava habilitat –legalment vigent, utilitzable– en el moment de la intervenció transformadora.



La següent parella de papers també mostra, d'una banda, un segell amb la proclama de la vigència de la constitució de la monarquia espanyola i, de l'altra, l'esborrament de la referència a aqueix mateix text de 1812. En primer lloc, vegem el document inalterat.



Quan contemplem el paper segellat sotmés a la *damnatio memoriæ* parcial, comprovem que, en aquest cas, la censura no es va realitzar mitjançant una inscripció estampada sinó gràcies a una taca de tinta pura i simple, disposada al llarg de la fracció de llegenda que s'havia d'eliminar.

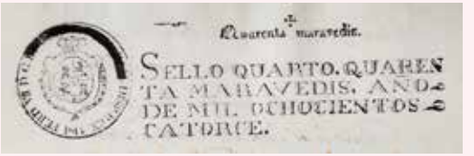



L'últim dels papers segellats que aportem en aquest apartat mostra la tornada de les aigües, en 1814 (bienni 1816-1817 a Amèrica), al seu curs preconstitucional: la llegenda del segell solament remetia a «la Gràcia de Déu» com a font del poder de Ferran, i el títol de les Índies ocupava novament el lloc anterior: «FERD[INANDUS]. VII. D[EI]. G[RATIA]. HISPANIARUM ET INDIAR[UM]. REX.».

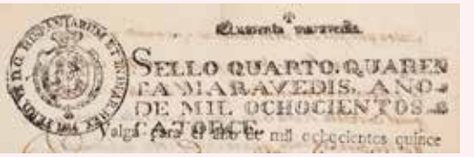

La transformació –ratllant-ho amb tinta, o fenthi una estampació– de segells constitucionalistes en absolutistes es perllongaria durant un temps atenent al fet que «la escasez del papel "oficial" para 1814 y 1815 hizo habilitar el ya existente de 1813 y 1814 (escudos con leyenda de la Constitución)».[2]

En 1819, poc abans dels esdeveniments que suposarien l'any següent la nova promulgació de la Constitució de 1812 i, en conseqüència, el començament de l'etapa coneguda com a Trienni Liberal, el paper timbrat seguia ostentant el discurs absolutista, encara que el signe menut de la creu cristiana –sobreposat a la part textual del segell des de 1637– havia aparegut per última vegada l'any anterior, 1818 (a América la creueta encara figuraria en paper del bienni 1820-1821).[3]

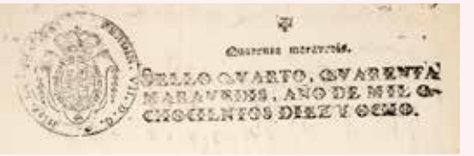



2 Eladio Naranjo Muñoz: «Papel sellado durante la invasión de los 100.000 hijos de San Luis»: <http://www.filateliadigital.com/papel-sellado-durante-la-invasion-de-los-100-000-hijos-de-san-luis>.

3 Eladio Naranjo Muñoz: «La cruz en el papel sellado»: <http://www.filateliadigital.com/la-cruz-en-el-papel-sellado>.


FERDIN. VII. D. G. HISP. ET IND. REX.


FERD. VII. D. G. ET CONST. MONARCH. HISP. REX


SELLO




FERD. VII. D. G. ET CONSTITUCIONALIS


FERD. VII. D. G. HISPAN. ET INDIAR. REX
1814


FERD. VII. D. G. HISP. REX


FERDIN. VII. D. G.

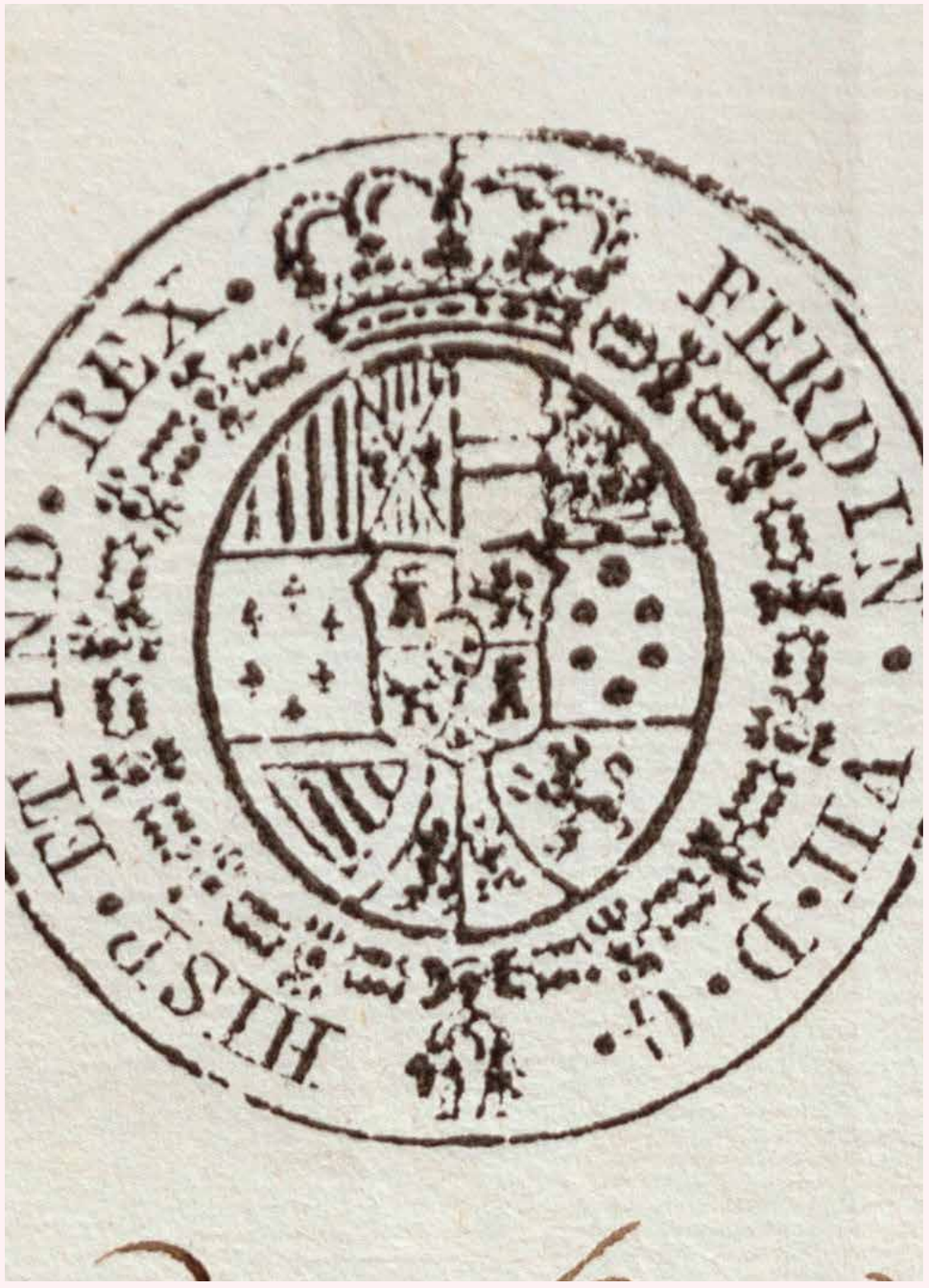
FERDIN. VII. D. G. HISP. ET IND. REX.

EN L'ANY 1820

Encara que les primeres monedes de la monarquia espanyola que van incloure la legitimació constitucional del poder reial daten de 1821, Ferran VII va acceptar la Constitució de 1812 un any abans, al març de 1820, en l'inici formal del Trienni Liberal. En qualsevol cas, i a diferència de les emissions monetàries, a la Península sí que és possible trobar referències a la Carta Magna en el paper segellat en el mateix any 1820; però, aquests documents mostren una executòria que no podia ser més que improvisada: el paper es va modificar, amb inscripcions manuscrites o estampades, per a arreplegar una referència explícita a la jura reial de l'articulat constitucional i, per deducció, per a fer-se ressò del consegüent canvi en la legitimació del poder del monarca: «Habilitado, jurada por el Rey la Constitucion [*sic*] en 9 de Marzo de 1820», «Habilitado, jurada por el REY la Constitucion [*sic*] en 9 de Marzo de 1820.», «Habilitado: jurada por el rey la Constitucion [*sic*] en 9 de Marzo de 1820». En les següents imatges poden observar-se algunes d'aquestes transformacions improvisades, que van conviure amb la titulació reial pròpia del sexenni absolutista (que era, amb caràcter general, definitòria de l'Antic Règim).









També es va arribar a afegir-hi una validació extremadament succinta des de la perspectiva retòrica: «POR LA CONSTITUCION», simplement.

En el camp medallístic, i com en 1812, el canvi de paràmetres polítics es va poder fer evident.



Encara que Ferran VII va fer efectiu el jurament de la Constitució de 1812 el 9 de març de 1820, va ser dos dies abans –el 7 de març– quan es va publicar el Reial Decret que anunciava al país la decisió del monarca de jurar el text constitucional: aquesta és la data que pot llegir-se en la imatge superior. Es tracta d'una medalla obra de dos artistes francesos: Jean-Jacques Barre va ser l'autor d'un revers que, com s'hi aprecia, té com a figura principal la de la deessa de la saviesa, Atenea o Minerva, dreta i mirant a l'esquerra, amb una olivera (l'arbre associat amb la deïtat) a l'esquena. La mà esquerra del personatge mitològic subjecta una pica així com una rodella carregada de l'emblema heràldic que va aparéixer en el revers de les monedes de 20 rals del Trienni (i havia figurat en encunyacions americanes des de temps de Carles III): l'escut *reduït* de castells,


Sello 4.º
40 mrs.
Año de
1820.


Sello 4.º
40 mrs.
Año de
1820.


Sello 4.º
40 mrs.
Año de
1820.
Habilitado jurada por el Rey la Constitucion en 9 de Marzo de 1820.


SELLO 2º
8 R.V.
AÑO DE
1820.
Havilitado: Jurada por el Rey la Constitucion en 9 de Marzo de 1820.

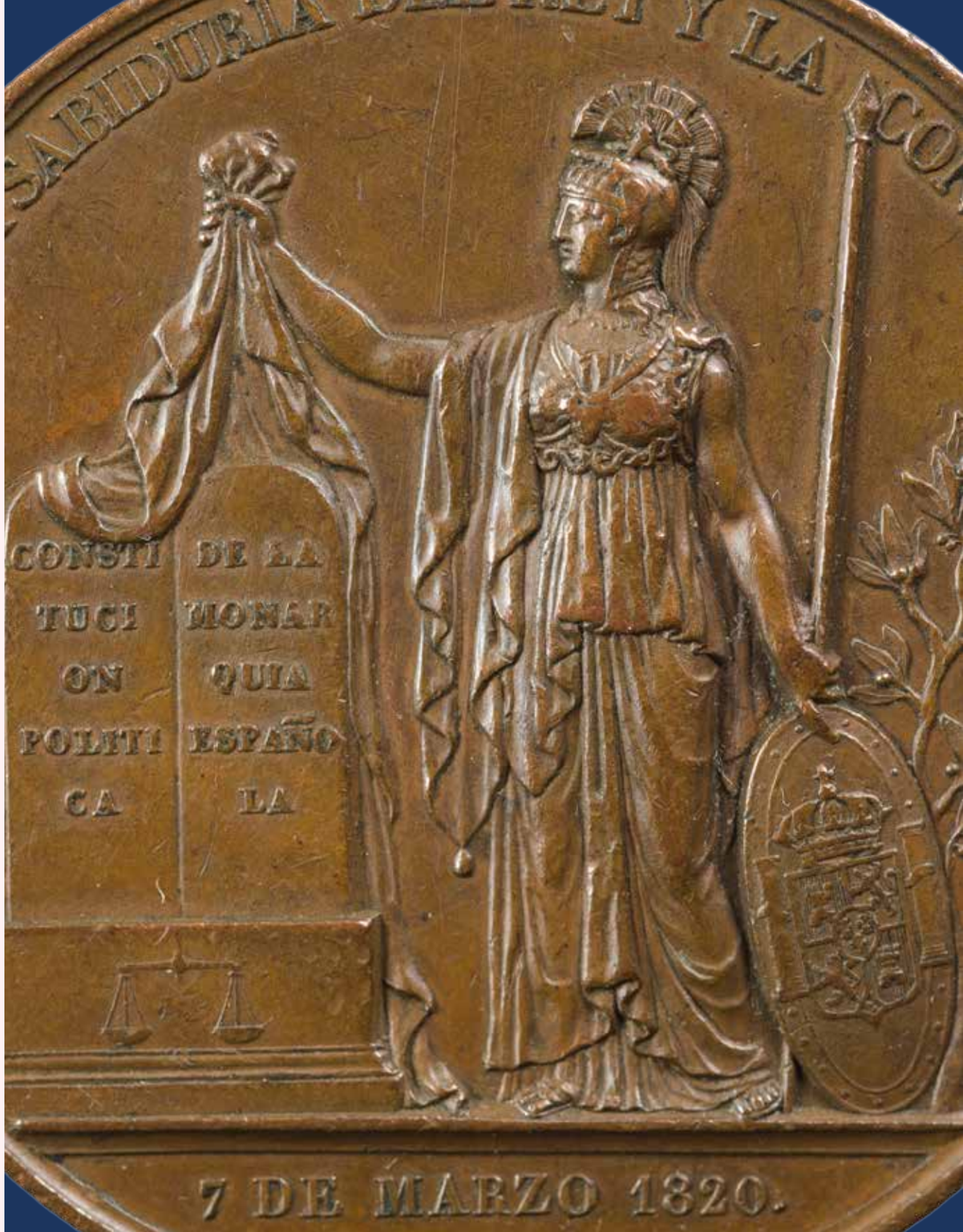
CONSTI
TUCI
ON
POLITI
CA
DE LA
MONAR
QUIA
ESPAÑO
LA
7 DE MARZO 1820.

lleons, flors de lis i magrana, coronat i amb les columnes del Plus Ultra acoblades, element que permetria establir la identificació entre Atenea o Minerva i la personificació d'Espanya. La mà dreta de la deessa alça un mantell, o vel, que cobria una làpida doble, amb la forma associada amb les bíbliques taules de la llei: en la part esquerra es llig en cinc línies, «DE LA / MONAR / QUIA / ESPAÑO / LA». En la part inferior de la làpida s'inclou la balança de la Justícia. La inscripció que rodeja l'escena permet confirmar el sentit dels símbols descrits: «RESTABLECIDA [LA CONSTITUCION DE 1812] POR LA SABIDURIA DEL REY [FERNANDO VII] Y LA CONSTANCIA DE LA NACION [ESPAÑOLA] / [REAL DECRETO DE] 7 DE MARZO 1820.». Si havia correspost a Jean-Jacques Barre el disseny del revers d'aquesta medalla commemorativa de la conversió –aparent– al constitucionalisme de Ferran VII, devem a Armand-Auguste Caqué ser l'artífex de l'anvers [↓]. Envoltant quasi completament el bust llorejat del fill de Carles IV, la inscripció reprén la fórmula *clàssica* espanyola de la doble legitimació del poder reial, establida en 1812: «FERNANDO VII POR LA G[RACIA]· DE DIOS Y LA CONST[ITUCION]· DE LA MON[ARQUIA]· REY DE LAS ESPAÑAS Y DE LAS YND[IA]s.» (en una altra variant, la llegenda acaba amb la paraula «españas»).



DE 1821 A 1823

A la Península va caldre esperar als exemplars de paper timbrat datats en 1821 (però a Amèrica només fins al bienni 1820-1821) per a contemplar un segell la llegenda del qual ja haguera sigut concebuda, ideada, d'acord amb els postulats liberals i en què es reprenguera la redacció en vigor durant el període 1812-1814. Novament, doncs, la desaparició del títol de les Índies i novament, també, la referència a la constitució de la monarquia. I el mateix en 1822: «FERD[INANDUS]· VII· D[EI]· G[RATIA]· ET CONST[ITUTIONE]· MONARC[HIÆ]· HISPAN[IARUM]· REX.» (versió llatina de l'escrit en l'anvers de la medalla que s'acaba de descriure i en la mateixa cara de la de Sagau).





La novetat aportada pel paper segellat que havia d'estar vigent en 1823 (bienni 1824-1825 a Amèrica) va ser la llengua de la titulació reial: per primera vegada des de temps de Josep Napoleó, i dos anys més tard que en les encunyacions monetàries del Trienni Liberal, el castellà va fer acte de presència en el paper segellat amb aquella comesa (i, com succeïa en les monedes, acompanyat tant de la supressió de la referència a la paraula *monarquía* com de l'ús dels numerals aràbics): «FER[NANDO]· 7º. POR LA GRA[CIA]· DE DIOS Y LA CONST[ITUCION]· REY DE LAS ESP[AÑAS].».











4.3 BIS. EL CONTRAST TIMBROLÒGIC, 5: DESPRÉS DEL TRIENNI LIBERAL

DES DE 1823

Amb l'entrada a la Península dels Cent Mil Fills de Sant Lluís, i la subsegüent derrota militar dels liberals i la restauració de Ferran VII com a rei absolut, el paper segellat va veure lògicament alterada –en sentit reaccionari– la seua aparença pel que fa a la llegenda que envoltava el segell reial i, igualment, les monedes també van tornar a ostentar les inscripcions tradicionals tan prompte com va ser possible. A més, i pel que fa específicament al domini timbrològic, es va assistir a la repetició, *mutatis mutandis*, de les censures peremptòries de documents que s'havien produït en 1814: una altra vegada es van aplicar les urgents inscripcions –més o menys exhaustives– i/o les ratllades fetes amb taques de tinta sobre els segells del paper que havia d'utilitzar-se en 1823. Hi adjuntem alguns exemples en què s'observen conductes diverses, amb frases tan políticament significatives –tan indubtablement absolutistes– com les que apareixen en les tres últimes imatges: «Habilitado en nombre del Rey nuestro Señor, quitada la Constitucion [*sic*] en 23 de mayo de 1823», «Habilitado por la feliz restauracion [*sic*] del Gobierno de S. M. el Sr. D. Fernando VII.» i «Habilitado por el Rey nuestro Señor en la plenitud de sus derechos Soberanos».













Una de les medalles posades en circulació en 1823 per a donar testimoni de la tornada a l'absolutisme de Ferran VII i enaltir aquest procés. Va ser encunyada a Sevilla, com acredita –a més de l'inici de la llegenda en l'anvers– la inscripció situada davall els escuts del revers: «NO8DO», el monograma associat amb la capital sevillana que es llig en castellà «no-madeja-do» ('no me ha dejado'), i que fa referència a un episodi baixmedieval: la fidelitat dels sevillans cap a Alfons X el Savi en l'enfrontament amb el seu fill Sanç, futur Sanç IV. La llegenda d'aquesta obra és –igual o més que en el cas de les medalles constitucionalistes– d'una gran beligerància política i abasta anvers i revers: «SEVILLA POR SU REY Y SEÑOR DON FERNANDO 7°. / EN LA REST[AURACION] · A LA PLENIT[UD] · DE SU SOVERANIA [*sic*] · AÑO DE [entrellaçades] 1823». Evident-


SELLO 4º
40. MRS.
AÑO DE
1823


SELLO 4º
40. MRS.
AÑO DE
1823
Tengase por no valido lo tachado.


SELLO 4º
40. MRS.
AÑO DE
1823
Habilitado en nombre del Rey nuestro Señor,
quitada la Constitucion en 23 de mayo de 1823


SELLO 1º
32 R.V.
AÑO DE
1823.
Habilitado por la feliz restauracion del Gobierno de S. M. el Sr. D. Fernando VII.


SELLO DE
OFICIO
4. MRS
AÑO 1823
Habilitado por el Rey nuestro Señor en la plenitud
de sus derechos Soberanos.

ment, cal relacionar aquest missatge amb l'esperit, i quasi amb tota la lletra, de l'última de les inscripcions presents en les habilitacions de paper segellat que acabem de citar: «Habilitado por el Rey nuestro Señor en la plenitud de sus derechos Soberanos», també de 1823. Finalment, és molt destacable el fet que, al costat de l'escut *reduït* dels castells, els lleons, les flors de lis i la magrana, no es troben les armories de la capital sevillana –com potser podria esperar-se– sinó l'escut borbònic: són les armories de la França de Lluís XVIII, la potència membre de la Santa Aliança que havia posat les seues tropes a la disposició de la causa absolutista de Ferran VII i que, amb el triomf de les seues armes, havia aconseguit restaurar-lo en «la plenitud de su soberanía».

Totes les afirmacions absolutistes que hem vist no haurien de sorprendre'ns gens ja que, no debades, la Reial Ordre d'11 de juny de 1823 havia deixat clar –meridianament– fins a quin punt es considerava important suprimir del discurs públic, eliminar de la mirada dels súbdits, les afirmacions constitucionalistes contingudes en el paper segellat:

> La Regencia del Reino se ha servido resolver que los Intendentes dispongan que inmediatamente se recoja todo el papel sellado que hubiese ecsistente [*sic*] en sus respectivas provincias, procedente del Gobierno revolucionario, y manden se tilden [se tachen] las palabras *y de la Constitución*, que se hallan dentro del sello, y que a continuación se imprima la nota siguiente: *téngase por no válido lo tachado*; que para evitar la venta fraudulenta y la suplantación del espresado [*sic*] papel se estampe al pie de dicha nota la rúbrica del respectivo intendente, a cuyo efecto se les autoriza a fin de que puedan usar de estampilla para solo este caso; que en las provincias que ya estuviese habilitado el papel sellado, aunque en diversa forma y con nota diferente, corra y continúe con la que se haya puesto, estampándose siempre la rúbrica del Intendente, y tildándose [tachándose] precisamente las palabras ya espresadas [*sic*] *y de la Constitución*, por no deber subsistir, como depresivas de la soberanía el REY nuestro Señor y de sus imprescriptibles derechos: que se prohíba absolutamente el uso del papel sellado sin estar rehabilitado; [...].[1]

No obstant això, i tal com va escriure Eladio Naranjo Muñoz,

> Es evidente que si bien la orden era clara y taxativa, hemos de tener en cuenta que el país se volvía a encontrar en un estado de guerra, por lo que no siempre se llegaba a cumplir en su totalidad y en todas las poblaciones las nuevas leyes, y de igual motivo hubo muchas concesiones «particulares» en las habilitaciones en algunas provincias: Podemos encontrarnos que en muchas Administraciones no se modificaba el papel sellado, o éste era intermitente, tanto en las «tachaduras» como en las habilitaciones. En esta ocasión, hubo mucha más disparidad de fórmulas de habilitaciones, más o menos elaboradas, y en algunas ocasiones conmemorativas de las efemèrides.[2]

Aquest autor –desaparegut prematurament– ha posat en relleu l'existència a Catalunya de tipus absolutistes específics, sorgits al recer de la restauració de 1823, l'ús i distribució dels quals

1 Citat en Natalia Pérez-Aínsua Méndez: *De sellos, heráldica y alegorías: el papel sellado en España*. Sevilla: Universidad de Sevilla, 2014, p. 68, pres al seu torn de Manuel Romero Tallafigo: *Historia del documento en la Edad Contemporánea. La comunicación y la representación del Poder Central*. Carmona: S & C, 2002, p. 537. Igualment recollit en: Eladio Naranjo Muñoz: «Papel sellado durante la invasión de los 100.000 hijos de San Luis»: <http://www.filateliadigital.com/papel-sellado-durante-la-invasion-de-los-100-000-hijos-de-san-luis>.

2 «Papel sellado durante la invasión de los 100.000 hijos de San Luis»: <http://www.filateliadigital.com/papel-sellado-durante-la-invasion-de-los-100-000-hijos-de-san-luis>.

«hubo de ser irregular, dependiendo del estado del conflicto» armat amb els liberals.[3] Aquests papers van aparéixer ornats amb totes les armories borbòniques possibles: l'escut *reduït*, el gran escut de Carles III i, contra tot pronòstic, el gran escut de Felip V, absent del paper segellat des de 1760 (com s'ha dit més amunt).

Eliminats tots els focus de resistència liberal, en 1824 l'absolutisme va regnar sense traves sobre les monedes i els documents timbrats (bienni 1826-1827 en els papers americans): en aquests instruments de comunicació de masses es tornava a llegir el títol de les Índies (excepte en les encunyacions peninsulars), l'exclusivitat de «la Gràcia de Déu» i la llengua llatina. I així, amb variants en les abreviatures utilitzades, va seguir fins la mort del rei en 1833: «FERD[INANDUS]· VII· D[EI]· G[RATIA]· HISP[ANIARUM]. ET IND[IARUM]· R[EX].».





LA NOVA AMÈRICA

A les Índies avantdites, a l'Amèrica governada des de Madrid, el procés d'independència dels diversos territoris respecte de la metròpoli –que, amb l'excepció de les Grans Antilles, es va concloure poc després de la fi del Trienni Liberal– va deixar testimonis francament interessants tant en el vessant numismàtic com en el timbrològic: parlem de les noves monedes, i dels nous papers segellats, que –ornats amb emblemes revolucionaris i de nous símbols nacionals– van proclamar l'existència del grapat de països que s'estenien entre el nord-oest i el centre d'Amèrica i el Con Sud.

Ací adjuntem la imatge d'un document que incorpora, conjuntament, símbols del règim que finia i d'un dels estats sobirans naixents.[4] Així, i en primer lloc, la monarquia d'Espanya el va emetre –amb les grans armories de la casa de Borbó– perquè s'usara a les Índies durant els anys 1822 i 1823: «FERDIN[ANDUS]· VII· D[EI]· G[RATIA]· HISP[ANIARUM]· ET IND[IARUM]· REX.» & «Habilitado, jurada por el Rey la Constitucion [*sic*] en 9 de Marzo de 1820». Amb posterioritat, el paper que contemplem va ser ressegellat per Mèxic (l'estat *successor* del poder espanyol en les latituds de la Nova Espanya) i, concretament, per la república que va posar fi a l'efímer *Imperi* independent d'Agustín Iturbide: «HABILITADO POR LA REPUBLICA MEXICANA PARA LOS AÑOS DE 1824 Y 25.». Finalment, el document es va habilitar manualment durant els anys 1826 i 1827.



En el segell mexicà, en la part inferior esquerra de la imatge, s'hi observa l'escena de l'àguila mexica que se sosté sobre un nopal –una figuera de pala– mentre mata una serp: es tracta de l'emblema nacional que ha arribat fins als nostres dies amb plena vigència com a escut d'armes dels Estats Units Mexicans.

3 *Idem*.

4 «The last papel sellado printed in Spain and shipped overseas for use by the viceroyalty of New Spain was this rectangular frame and royal seal design» (Donald O. Scott i Frank A. Sternad: *The Revenue Stamped Paper of Mexico 1821-1876. Handbook and Catalog. Second Edition*. Fulton, California, p. 185).


HISP·ET IND·R·
FER·VII·D·G·


HISP·ET IND·R·
FERD·VII·D·G·
1833

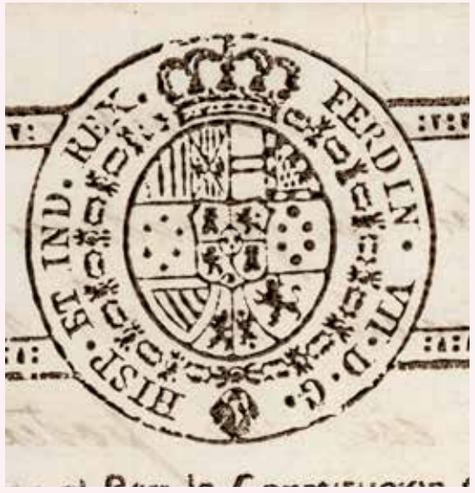
HISP·ET IND·REX
FERDIN·VII·D·G·


HABILITADO POR LA REPUBLICA MEXICANA PARA LOS AÑOS DE 1824 Y 25.

5 EL REGNAT FRACASSAT D'ISABEL II (1833-1868)





Ferran VII va morir, l'any 1833, com a rei absolut i convençut de posseir el tron per obra de la Gràcia de Déu. Llavors la seua única filla tenia tres anys i esdevingué reina amb el nom d'Isabel II (i el seu retrat va ornar les monedes); la vídua de Ferran i mare de la xiqueta, Maria Cristina de Borbó, es va convertir en regent o reina governadora. Però el germà del rei traspassat –Carles Maria Isidre, que els seus partidaris van conéixer com a Carles V, i que era encara més absolutista que Ferran VII– va protagonitzar una insurrecció armada amb la intenció d'aconseguir el poder i barrar el pas a les reformes liberals, amb la qual cosa va començar la primera guerra carlina.

En aquell context, els liberals –partidaris de la monarquia constitucional– van donar suport a Isabel i a la regent. Evidentment, l'absolutisme ferri de Carles Maria Isidre no podia ser abraçat en cap cas per la causa liberal, i davant la disjuntiva es va optar per la solució on s'albirava un terreny de joc més favorable (ja en l'etapa final del regnat ferrandí es va decretar una àmplia amnistia per a liberals exiliats).



La reina nena Isabel II d'Espanya (*ca.* 1835), de Carlos Luis de Ribera (Museo del Romanticismo, Madrid, en depòsit del Museo del Prado). El regnat d'Isabel II començava, amb tres anys d'edat, entre la paret d'una mare amb interessos de vegades inconfessables i l'espasa d'un home capaç de moure una guerra contra la seua pròpia nebodeta. Una xiqueta obligada, des de molt menuda, a ser la peça més decorativa de la representació del poder a Espanya.

5.1. Els tres primers anys d'una reina nena i una regent

Durant els tres primers anys del nou regnat no es va aprovar cap constitució per a Espanya ni es va aplicar la de 1812. Els vents de canvi liberal van aconseguir, això sí, la promulgació d'una «Carta atorgada», l'Estatut Reial de 1834. En absència de text constitucional en vigor, les monedes de l'etapa inicial del període isabelí mostren la titulació de caràcter tradicional. Així, en el coure, a cavall de l'anvers i del revers, es pot llegir: «ISABEL 2ª POR LA GRACIA DE DIOS / REYNA DE ESPAÑA Y DE LAS INDIAS».



8 maravedisos d'Isabel II d'Espanya. Anvers
Segòvia, 1835
Coure, 10,86 g, 29 mm ø
Autoria: Mariano González de Sepúlveda



8 maravedisos d'Isabel II d'Espanya. Revers
Xuvia (Galícia), 1836 ·
Coure, 10,56 g, 28 mm ø
Autoria: *d'après* Tomás Francisco Prieto

Segons tot el que ja s'ha dit pel que fa a la qüestió lingüística, el fet que les inscripcions d'aquestes peces estiguen en castellà i no en llatí hauria de veure's com un tret liberal, o de complicitat amb els plantejaments del liberalisme: no és cap fet intranscendent que, quan a les darreries de la Dècada Ominosa es va dulcificar l'actitud envers una part dels liberals, s'encunyara una peça de 20 reals (o «quinzets»), amb llegendes en llengua castellana: «FERNANDO 7º POR LA G[RACIA] · DE DIOS / REY DE ESPAÑA Y DE LAS INDIAS». Finalment, però, aquesta moneda «prototip» de 1833 –que prefigurava les inscripcions de la primera època isabelina i que introduïa el Toisó d'Or en les monedes de plata peninsulars– no va ser emesa per a la circulació ordinària. En el cantell d'aquesta peça, per cert, figurava el lema que apareixeria gravat en monedes preconstitucionals d'Isabel II: «DIOS ES EL REY DE LOS REYES» (vegeu p. 229).

20 reals *de vellón* –equivalents a 8 reals de *plata nacional*– de Ferran VII d'Espanya. Anvers i revers
Madrid, 1833 · Plata (Ag 0.895,833)
t. 27,064 g, 38 mm ø
Autoria: José Duro Garcés
UBS Gold & Numismatics, *Auction 84: Gold and Silver Coins*, Basel, 2009. Lot 2476.
http://www.coinfactswiki.com/wiki/ Spain_1833-M_DG_20_reales



20 reals *de vellón* –equivalents a 8 reals de *plata nacional*– d'Isabel II d'Espanya. Anvers i revers
Madrid, 1834 · Plata (Ag 0.895,833)
t. 27,064 g, 38 mm ø
Autoria: José Duro Garcés
© Jesús Vico, S.A. (Madrid)

5.2. Isabel II i la regent Maria Cristina sota la Constitució de 1812

En l'estiu de 1836 es van produir una sèrie d'insurreccions militars de caràcter liberal que culminaren en el conegut com a motí de La Granja, a Segòvia: aquest destacament de la guàrdia reial va obligar Maria Cristina de Borbó a restablir la vigència de la Constitució de 1812.



Maria Cristina de Borbó-Dues Sicílies (1830) de Vicente López (Museo del Prado). Reina consort de Ferran VII i regent d'Espanya entre el 1833 i el 1840, va morir en l'exili el 1878, mentre a Espanya regnava el seu nét, Alfons XII. Personatge enormement controvertit, intrigà per tal de dominar el regnat de sa filla i es veié immersa en molts negocis, entre els quals el del comerç d'esclaus.

Heus ací dues emissions realitzades per al principat de Catalunya en el context de l'èxit d'aquelles revoltes i de la instauració primerenca del règim liberal en temps de la nova reina. Les peces de coure –la popular *calderilla catalana*– es van encunyar fins al 1848; en els anversos s'ostentava la llegenda «ISABEL 2ª REYNA CONST[ITUCIONAL]. DE LAS E[SPAÑAS].» i en els reversos lluïen les «quatre barres» coronades envoltades de la inscripció «PRINCIP[ADO]. DE CATALUÑA», també en castellà.



6 quartos d'Isabel II d'Espanya per al principat de Catalunya. Anvers i revers
Barcelona, 1836 · Coure, 14,27 g, 32 mm ø

Sobre la presència del senyal heràldic tradicional català i el títol de principat de Catalunya en les monedes del segle XIX, Xavier Sanahuja i Anguera ha conjecturat, en «Les emissions locals d'emergència (1808-1809) i les de la Seca del Principat de Catalunya (1809-1814)» (p. 79),[1] que «[...] aquesta percepció quotidiana de la catalanitat que representaven les monedes dels anys 1810 al 1855, abans de la Renaixença literària, i molt abans del catalanisme polític, potser era, juntament amb [el conreu de] la llengua [al si de la societat], l'únic o un dels pocs referents de catalanitat del moment». Igualment, i alhora, l'ús en l'anvers d'aquestes peces de l'*escudo resumido* de la reialesa espanyola i la presència –des del 1836, en anvers i revers– de la llengua castellana, haurien contribuït a l'assentament de la consciència d'espanyolitat, nacional, que es construïa llavors a Catalunya i a tot Espanya amb l'influx inicial del liberalisme.

1 A Albert Estada-Rius (dir.): *Monedes en lluita. Catalunya a l'Europa napoleònica*. Barcelona: Museu Nacional d'Art de Catalunya · MNAC, 2008, p. 73-81.

Pel que fa a les peces de plata –efímeres: només s'encunyaren el 1836 i el 1837–, s'hi llegeix «ISABEL 2ª REYNA CONST[ITUCIONAL]. DE LAS ESP[AÑAS].». Com en temps del Trienni Liberal, els ordinals hi apareixen en xifres aràbigues i no en romanes.



1 pesseta –equivalent a 4 reals *de vellón* o a 2 reals de *plata provincial*– d'Isabel II d'Espanya per al principat de Catalunya. Anvers
Barcelona, 1837
Plata (Ag 0.806,3),
5,80 g (t. 5,96), 25 mm ø

El fet que aquesta encunyació fóra una peça metrològicament equivalent a les de circulació general, però amb valor facial privatiu i motius només catalans, hauria provocat cert malestar polític a la capital de l'estat, així com dificultats als responsables de l'emissió: sorprenentment, el títol de la monarca no hi anava acompanyat del seu retrat o de les armories *resumidas*, sinó d'un escut català amb les «quatre barres». Com a conseqüència de tot açò i per decisió superior, en les encunyacions de la ciutat comtal no es tornarien a veure signes d'autonomisme *avant la lettre*, i les peces d'aquest mòdul fabricades a Barcelona ja mostrarien –només– els dissenys que eren grats als dirigents radicats a Madrid, o siga, els tipus considerats «generals»: així, el valor de la moneda mai tornaria a expressar-se en pessetes sinó en la forma equivalent, 4 reals (*de vellón*), i la iconografia no s'allunyaria mai més dels motius i les llegendes que s'utilitzaven a les altres seques d'Espanya, és a dir, el consabut retrat de la reina en l'anvers i l'escut reial espanyol *resumido* –sense les «barres», doncs– al revers[2]. El mateix ocorreria amb les altres monedes barcelonines de plata, amb les de coure metrològicament no privatives i, igualment, amb les d'or (si bé ací es van utilitzar les segones grans armories borbòniques).

2 Marta Campo, Albert Estrada-Rius i Maria Clua i Mercadal: *Guia numismàtica*. Barcelona: Museu Nacional d'Art de Catalunya · MNAC, 2004, p. 188. En paraules quasi contemporànies als fets, «Pocas pesetas de estas se fabricaron, pues luego se sintió la necesidad de igualar este cuño con el de la Moneda Nacional á fin de no acuñar de dos clases en un mismo Estado: mucho mas cuando el valor, peso y ley son iguales. Asi lo observaron personas de elevada posicion, estrañando no ver estampado el busto de S. M. en ellas. Esto dió motivo á variar el grabado de las pesetas, tomándolo igual á las que se acuñan en las demas casas de moneda de España, y desde aquella época se ha seguido el tipo que representa el número siguiente con la sola diferencia del año» (Francisco Paradaltas y Pintó: *Tratado de monedas. Sistema monetario y proyectos para su reforma*. Barcelona: Imprenta de Tomás Gaspar, 1847, p. 114).

Siga com siga, aquestes monedes de plata *polèmiques* mostraven la paraula «PESETA» per segona vegada en la història (després de les emissions barcelonines de temps napoleònics), però a aquesta notorietat numismàtica cal afegir la històrica: com que es van utilitzar en molt bona part per tal de retribuir soldats enrolats en la defensa de la causa isabelina o cristina (que cobraven una pesseta al dia), els carlins batejaren el camp antagonista amb l'apel·latiu de *peseteros*, i d'ací deriva el caràcter pejoratiu de l'expressió.

1 pesseta –equivalent a 4 reals *de vellón* o a 2 reals de *plata provincial*– d'Isabel II d'Espanya per al principat de Catalunya. Revers
Barcelona, 1836
Plata (Ag 0.806,3),
t. 5,96 g, 25 mm ø
© Gabinet Numismàtic de Catalunya / Museu Nacional d'Art de Catalunya · MNAC



Igualment és molt interessant saber que amb posterioritat a aquestes monedes de coure i plata, en cap de les emissions dels –pocs– monarques espanyols sotmesos a una Constitució no s'ha tornat a afirmar que la magistratura corresponent és, clar i ras, la de «rei constitucional», sense cap referència a «la Gràcia de Déu» que complemente o matise l'asseveració.

5.3. Contra Isabel II (i el liberalisme): la primera guerra carlina (1833-1840)

Pel que fa al camp carlí, el germà del rei difunt va aconseguir encunyar moneda a Berga, Catalunya, entre 1838 i 1840, amb llegendes en llatí («CAROLUS V D[EI] · G[RATIA] · HISPANIÆ REX» en la peça més gran de coure). A més, durant només deu dies de 1837, es van emetre peces carlines a Segòvia, en ocasió d'una incursió militar

realitzada amb èxit. Els insurrectes modificaren tant el retrat de Ferran VII dels 8 maravedisos, afegint-li el bigot característic del pretendent, com la inscripció de l'anvers: «CAROLUS · V D[EI] · G[RATIA] · HISP[ANIARUM] · REX». El revers de la peça es mantingué anepigràfic, com es preveia el 1772.



8 maravedisos del pretendent Carles V d'Espanya. Anvers i revers
Segòvia, 1837 · Coure
Autoria: *d'après* Félix Sagau i *d'après* Tomás Francisco Prieto

Aquest exemplar va estar en la col·lecció del filantrop Archer M. Huntington– reunida a la Hispanic Society of America, a Nova York– fins a la venda en subhasta l'any 2012.

Glenn S. Murray, en *La historia del Real Ingenio de la Moneda de Segovia y el proyecto para su rehabilitación*,[3] recorda que la transformació del retrat reial i la inclusió de la llegenda corresponent al pretendent va ser «fruto de haber forzado la colaboración del grabador jubilado de la fábrica, en su casa particular». El mateix autor conclou la glossa d'aquesta peça amb les aportacions següents:

> En otras dos ocasiones ante el inminente regreso de las tropas, y para evitar otra emisión carlista, los operarios desmontaron los volantes y los llevaron a Madrid con los cuños. Según explicó el superintendente respecto a los carlistas: el «único aliciente que les podría atraer a Segovia» es el «gusto y gloria que tendrían en ver circular, como ya intentaron, la moneda de su supuesto rey».

3 Segòvia: Fundación Real Ingenio de la Moneda de Segovia, 2006, p. 37.



Carles Maria Isidre de Borbó (s/d), de Vicente López (Real Academia de Bellas Artes de San Fernando, Madrid). El mestratge pictòric de López ens va deixar el testimoni de com va ser un dels personatges més significatius de la vida política espanyola del segle XIX: la querella carlina va migpartir la dinastia borbònica a Espanya i va ser la protagonista de tres conflictes bèl·lics, el primer dels quals sota la direcció del personatge retratat.

5.4. Isabel II sota les constitucions de 1837 i 1845: del final de la regència de Maria Cristina al destronament

Al cap de poc dels fets revolucionaris de 1836, la proposada reforma de la Constitució de 1812 va conduir a la promulgació de la Constitució de 1837, de to més moderat. I el 1845 va entrar en vigor una Carta Magna més moderada encara (la Constitució de 1856 –d'orientació més progressista que l'anterior– va ser aprovada però mai promulgada).

A partir de l'any 1836, en les encunyacions generals isabelines s'aprecia un canvi de llegenda per tal d'acollir-hi referències a l'ordenament constitucional, fóra aquest el de 1812, el de 1837 o el de 1845: «ISABEL 2ª POR LA G[RACIA] · DE DIOS Y LA CONST[ITUCION] · / REYNA

DE LAS ESPAÑAS». Amb això, les monedes donaven compte de com –per inspiració liberal– s'havia transformat la legitimació del poder de la monarca (declarada major d'edat als 13 anys, el 1843, després de tres anys de regència del general Baldomero Espartero).



8 maravedisos d'Isabel II d'Espanya. Anvers i revers
Xuvia (Galícia), 1843 · Coure, 9,34 g, 29 mm ø
Autoria: Mariano González de Sepúlveda i *d'après* Tomás Francisco Prieto

En les monedes de 20 (i 10) reals de plata, a partir de 1837 (i 1840), la llegenda del cantell fou «LEY PATRIA REY», en substitució de l'anterior «DIOS ES EL REY DE LOS REYES»: la nova inscripció recordava molt la present en els reversos de les monedes de Lluís XVI com a monarca (constitucional) dels francesos: «LA NATION LA LOI LE ROI». El lema «Ley Patria Rey» es va perpetuar en els cantells de diverses monedes isabelines fins a l'expulsió del tron el 1868.

Pel que fa a Navarra, 1837 va ser l'any de l'última emissió realitzada a Pamplona, encara que sense cap tret específic navarrés (ni tan sols el manteniment de la llengua llatina). Es tracta de 8 maravedisos que segueixen el model dels realitzats a la resta de seques espanyoles actives: amb el corresponent signe identificatiu de la casa de la moneda i la inscripció en llengua castellana (a cavall d'anvers i revers); això donava compliment a l'ordre d'octubre de 1836, que establia la uniformització dels tipus monetaris a tot Espanya.



Imatge *d'après* Host09



8 maravedisos d'Isabel II d'Espanya. Anvers i revers
Pamplona, 1837 · Metall, 12,83 g, 30 mm ø

En el cas de les peces pamploneses de 1837 –fabricades per les autoritats isabelines assetjades pels carlins– la tècnica no fou l'encunyació sinó la fosa, i els resultats se'ns apareixen amb una descurança enorme. La forja definitiva de l'estat liberal condemnava a l'oblit el numerari navarrés, certament, però a més ho feia amb una emissió lletja sense remei i, de vegades, quasi il·legible. Pel que fa a les llegendes d'aquest cant del cigne de la seca de Pamplona, trobem dos tipus: «ISABEL 2ª POR LA G[RACIA]. DE DIOS Y LA CONST[ITUCION]. / REYNA DE ESPAÑA Y DE LAS INDIAS» (amb la llegenda del revers que ornava les peces «preconstitucionals»), i «ISABEL 2ª POR LA G[RACIA]. DE DIOS Y LA CONST[ITUCION]. / REYNA DE LAS ESPAÑAS» (ja amb el revers usual aleshores).

La reina Isabel II –encara una xiqueta que no arribava a set anys– assenyala en aquesta escena la Constitució de 1837, depositada sobre una columna on es troba la corona reial, el ceptre i el collar de l'orde del Toisó d'Or. El lleó d'Espanya custodia l'altar constitucional i monàrquic, mentre un simi ho contempla tot amb un posat pesarós. La figura alada de la Fama fa sonar les seues trompetes. Aquest gravat va ser inclòs en l'edició de la Constitució de 1837 editada a Madrid, el mateix any, per la Imprenta Nacional. Als peus de l'oval decorat figurava aquesta llegenda: «PROMULGADA EN 18 DE JUNIO DE 1837, / SIENDO GOBERNADORA DEL REINO, / EN NOMBRE DE ISABEL II., / su augusta madre / DOÑA MARIA CRISTINA DE BORBON / RESTAURADORA DE LA LIBERTAD ESPAÑOLA.». La imatge la devem a la gentilesa de Susana Bardón (de la firma Delirium Books, de Madrid).



Pel que fa al vessant heràldic de les encunyacions monetàries isabelines s'ha de recordar, en primer lloc, el manteniment –durant la major part del regnat– de les grans armories de Carles III de Borbó en les encunyacions d'or. Aquesta característica no és gens sorprenent perquè, excepció feta de les menudes peces de 1/2 escut, les monedes àuries de Carles IV i Ferran VII també exhibiren l'esmentat gran escut.





80 reals *de vellón* d'Isabel II d'Espanya. Anvers i revers
Madrid, 1845 · Or (Au 0.875), 6,77 g (t.6,77), 21 mm ø
Autoria: Mariano González de Sepúlveda



100 reals *de vellón* d'Isabel II d'Espanya. Anvers i revers
Barcelona, 1855 · Or (Au 0.900), 8,38 g (t.8,38), 22 mm ø
Autoria: Remigio Vega





En segon lloc, cal dir que les peces de plata més grans van mostrar escuts *resumidos* envoltats del Toisó d'Or fins al 1850 (d'acord amb el «prototip» dels últims 20 reals de Ferran VII), i que el mateix any les columnes d'Hèracles van tornar a figurar sobre emissions peninsulars (després d'un parèntesi de 27 anys). Era la segona vegada que aquesta executòria es donava en la història del numerari hispà.









Dues peces de 20 reals *de vellón* –equivalents a 8 reals de *plata nacional*– d'Isabel II d'Espanya. Revers i revers
Madrid, 1850 i 1864 · Plata (Ag 0.900), 26,18 g (t. 26,10) i 25,83 g (t. 25,964), 37 mm i 37 mm ø
Autoria: Remigio Vega (1850) / Luis Marchionni (1864)



La reina Isabel II d'Espanya i sa filla Isabel (1852), de Franz Xaver Winterhalter (Palau Reial de Madrid). En la tradició de la representació barroca o neobarroca del poder, l'aparença i l'opulència ho eren tot. Però davall dels velluts, les sedes i les pedres precioses s'amagava, de vegades, un matrimoni de conveniència amb una persona odiada que, a més, no se sentia atreta sexualment per qui ocupava el tron. Darrere la figuració de la majestat reial hi havia subjacents, sovint, les poques dots per a regnar, així com les camarilles de la cort interessades –de manera espúria– a influir sobre el destí de la monarquia. Més enllà de les columnes marmòries que pretenien acreditar la solidesa de la institució, o amagats darrere els pesants cortinatges de colors i textures de luxe, també podrien descobrir-s'hi fills il·legítims –des de l'òptica conservadora i catòlica tradicional– que, per raó d'estat, arribarien a regnar. Tot això, és clar, sempre per «la Gràcia de Déu» i, en ocasions, per la Constitució.



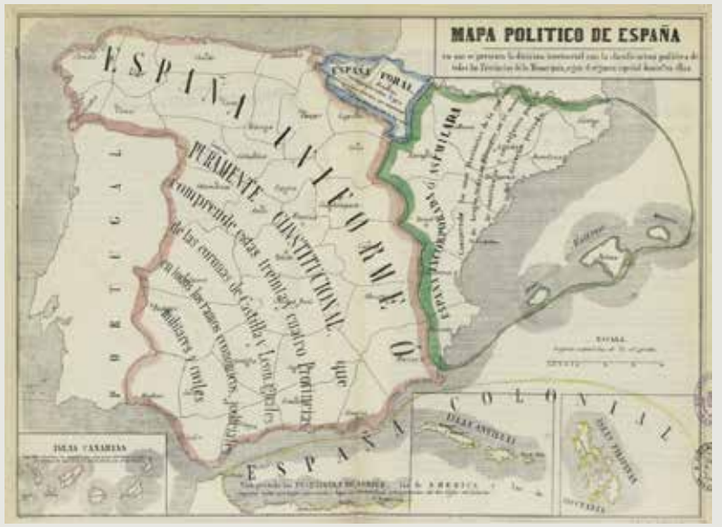

«MAPA POLITICO DE ESPAÑA en que se presenta la division territorial con la clasificacion política de todas las Provincias de la Monarquia, segun el régimen especial domin[an]te en ellas.», present en el primer volum de *Cartografia hispano-científica, o sea, Los mapas españoles, en que se representa á España bajo todas sus diferentes fases*, de Francisco Jorge Torres Villegas (Madrid: Imprenta de D. José María Alonso, 1a ed., i Imprenta de D. Ramón Ballone, 2a ed.; 1852, 1a ed., i 1857, 2a ed.). La imatge procedeix de l'exemplar de la segona edició conservat en la Biblioteca Regional de Madrid. Heus ací els comentaris afegits per l'autor als diversos grups de províncies o possessions:
«ESPAÑA UNIFORME Ó PURAMENTE CONSTITUCIONAL, que comprende estas treinta y cuatro Provincias de las coronas de Castilla y Leon iguales en todos los ramos economicos, judiciales, militares y civiles.
ESPAÑA FORAL, comprende estas 4 provincias esentas o forales que conservan su regimen especial diferente del de las demas.
ESPAÑA INCORPORADA Ó ASIMILADA. Comprende las once Provincias de la corona de Aragon, todavia diferentes en el modo de contribuir y en algunos puntos del derecho privado.
ESPAÑA COLONIAL. Comprende posesiones de AFRICA, las de AMERICA y las de OCEANIA regidas todas por leyes especiales bajo la autoridad omnimoda de los Gefes militares.
ISLAS CANARIAS. Las Islas Canarias son consideradas como parte del reino con todas las ventajas de las provincias peninsulares y no como colonia.».

Poc abans de la revolta de la flota –a Cadis– que inicià la Revolució Gloriosa de 1868, Espanya havia canviat la seua unitat monetària per l'escut (vegeu p. següents), però les encunyacions d'Isabel seguien parlant de les mateixes coses, amb les mateixes fórmules retòriques, que dècades abans: per la Gràcia de Déu i la Constitució (finalment la de 1845). Al cap de poc, la vida de la monarca va patir un sotrac: l'esperava l'exili i el record punyent de la cort i del país, on les lluites entre liberals moderats, liberals progressistes i carlins havien marcat, de vegades de manera sangonosa, l'existència de milions de persones. La reina «dels tristos destins» va morir a París.

10 escuts –equivalents a 100 reals *de vellón*–
d'Isabel II d'Espanya, «dobló d'Isabel». Anvers i revers
Madrid, 1867 · Or (Au 0.900), 8,36 g (t. 8,387), 22 mm ø
Autoria: Luis Marchionni





2 escuts –equivalents a 20 reals *de vellón*–
d'Isabel II d'Espanya. Anvers i revers
Madrid, 1867 · Plata (Ag 0.900),
25,95 g (t. 25,960), 37 mm ø
Autoria: Luis Marchionni





40 cèntims d'escut d'Isabel II d'Espanya. Anvers i revers
Madrid, 1866 · Plata (Ag 0.810), 5,14 g (t. 5,192), 23 mm ø
Autoria: Luis Marchionni





5 cèntims d'escut d'Isabel II d'Espanya. Anvers i revers
Sevilla (sengles estreles de set puntes en l'anvers, a banda i banda de la data):
Oeschger, Mesdach & Cía (OM entrellaçades al revers davall de l'escut),
1868 · Bronze, 12,89 g, 32 mm ø
Autoria: Atanasio Carrasco





Vegeu ISABEL II, DE REINA SENSE CONSTITUCIÓ A MONARCA CONSTITUCIONAL (p.251-257) /
ELS SEGELLS EN SEC (p.259-267) / LA PERPETUACIÓ DE LES GRANS ARMORIES DE CARLES III (p.269-271)

1



SEXENNI ABSOLUTISTA

2



TRIENNI LIBERAL
(MONARQUIA CONSTITUCIONAL)

3A



DÈCADA OMINOSA
(MONARQUIA ABSOLUTA)

3B



DÈCADA OMINOSA
(MONARQUIA ABSOLUTA)

4



ANY FINAL DE LA
DÈCADA OMINOSA

5



MONARQUIA NO
CONSTITUCIONAL

6



PRETENDENT CARLES VII
(MONARQUIA ABSOLUTA)

7



MONARQUIA
CONSTITUCIONAL

1



SEXENNI ABSOLUTISTA

2



TRIENNI LIBERAL
(MONARQUIA CONSTITUCIONAL)

3



DÈCADA OMINOSA
(MONARQUIA ABSOLUTA)

4



ANYS FINALS DE LA
DÈCADA OMINOSA

5



MONARQUIA
CONSTITUCIONAL

5.4 BIS. EL CONTRAST TIMBROLÒGIC, 6: ISABEL II, DE REINA SENSE CONSTITUCIÓ A MONARCA CONSTITUCIONAL

DE 1833 A 1835

En aquest apartat cal observar, en primer lloc, que el paper segellat per a 1834 (bienni 1834-1835 pel que fa als papers que s'utilitzarien a Amèrica) havia sigut dissenyat amb la previsió que, aquell any, seguiria regnant Ferran VII, el pare d'Isabel II. És per això que figura encara la titulació de Ferran i que, davant el prematur òbit, el 29 de setembre de 1833, va caldre incorporar-hi una inscripció que (re)validara el paper ja imprés a nom del difunt. Això es va fer mitjançant la referència –manuscrita o estampada– al regnat de la nova monarca.



També cal parar atenció immediatament al fet que, des de 1835 (bienni 1836-1837 a Amèrica), la titulació reial va aparéixer en castellà (com havia ocorregut amb Josep Bonaparte i en l'últim any del Trienni Liberal). La novetat obeïa a certs *aires* liberals que, *nolens volens*, s'havien infiltrat en les esferes oficials a pesar de l'oposició inicial a instaurar un règim constitucional després de la mort de Ferran: «ISABEL II P[OR]· L[A]· G[RACIA]· D[E]· DIOS REINA DE ESP[AÑA]· Y DE IND[IAS]·» o «Y DE LAS IND[IAS]·», aquesta segona redacció coincideix amb la de les monedes.










HISP. ET IND. R. FERD. VII. D. G.

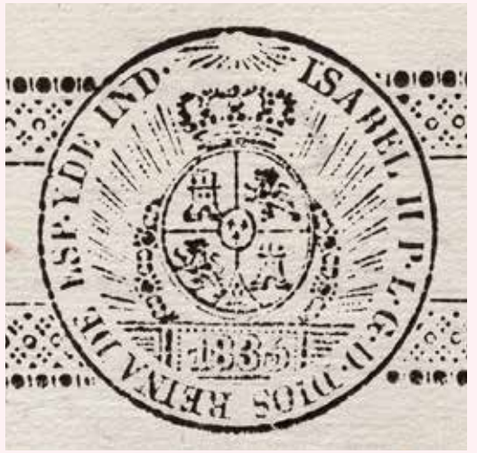
ISABEL II P. L. G. D. DIOS REINA DE ESP. Y DE IND.
1836


ISABEL II P. L. G. D. DIOS REINA DE ESP. Y DE LAS IND.
1836


ISABEL II P. L. G. D. DIOS REINA DE ESP. Y DE LAS IND.
1836

1836 i 1837

A propòsit de liberals i constitucionalistes en temps isabelins, hem vist com, en 1836, poc després de l'adveniment d'Isabel II, i després d'una rebel·lió armada, va entrar novament en vigor la Constitució de 1812. I també com, poc després d'aquest últim fet, es va promulgar la Constitució de 1837 (més moderada que la gaditana); sabem igualment que aquestes vicissituds polítiques van aparèixer reflectides en les inscripcions de les monedes des de 1836.

En el paper segellat, i per a deixar constància de la metamorfosi política, es va recórrer inicialment a inscripcions manuscrites o estampades, que van donar fe de la publicació, el 15 d'agost de 1836, de la Carta Magna de 1812. Aquestes inscripcions es trobaven davall els encapçalaments d'espècimens datats en els anys 1836 i 1837: «HABILITADO, publicada la Constitucion [*sic*] en 15 de Agosto de 1836».













DES DE 1838

Va ser amb motiu del disseny del paper segellat que havia d'estar vigent durant l'any 1838 (bienni 1840-1841 a Amèrica) quan, finalment, la legitimació constitucional del poder de la reina –cal entendre la Constitució de 1837– es va incorporar a la llegenda que circumda l'escut entintat: «ISABEL 2ª. P[OR]· L[A]· G[RACIA]· D[E]· DIOS Y LA CONST[ITUCION]· REYNA DE LAS ESPAÑAS».



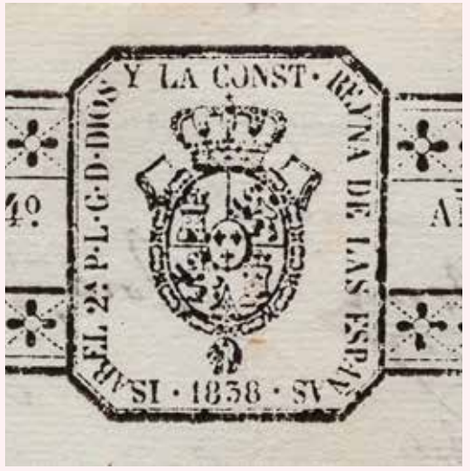



En 1845 el canvi de constitució –de caràcter més moderat encara que la de 1837– no va alterar la titulació reial isabelina ni en el paper segellat, en els segells en sec per a ser precisos, ni en les encunyacions monetàries (que, com hem vist, romandrien amb les llegendes inalterades fins a la Revolució Gloriosa i el destronament de la monarca en 1868).

Ni cal dir que el paper segellat emés –entre 1836 i 1840– a nom del pretendent carlí Carles V va fer seguidisme, quant a l'apartat simbòlic, d'allò que va constituir norma durant els dos períodes absolutistes del seu germà difunt, Ferran VII. No ha de sorprendre, doncs, trobar la llegenda en llatí, la legitimació divina en exclusiva i, igualment, la inclusió del títol de les Índies: «CAROLUS V. DEI GRATIA HISP[ANIARUM]. ET INDIAR[UM]. REX».[1]





1 Vegeu Ángel Allende: *Timbres españoles*. Barcelona: Documentos Antiguos, 1969, p. 147-149 (d'aquesta última procedeix la imatge), i Ricardo Pardo Camacho: *El papel timbrado en España · 1637-2009*. Castelló de la Plana: Castalia Iuris / Ministerio de Defensa. Subdelegació de Defensa a Castelló de la Plana / Aula Militar «Bermúdez de Castro», 2009: <http://www.aulamilitar.com/timbrologia.pdf>.

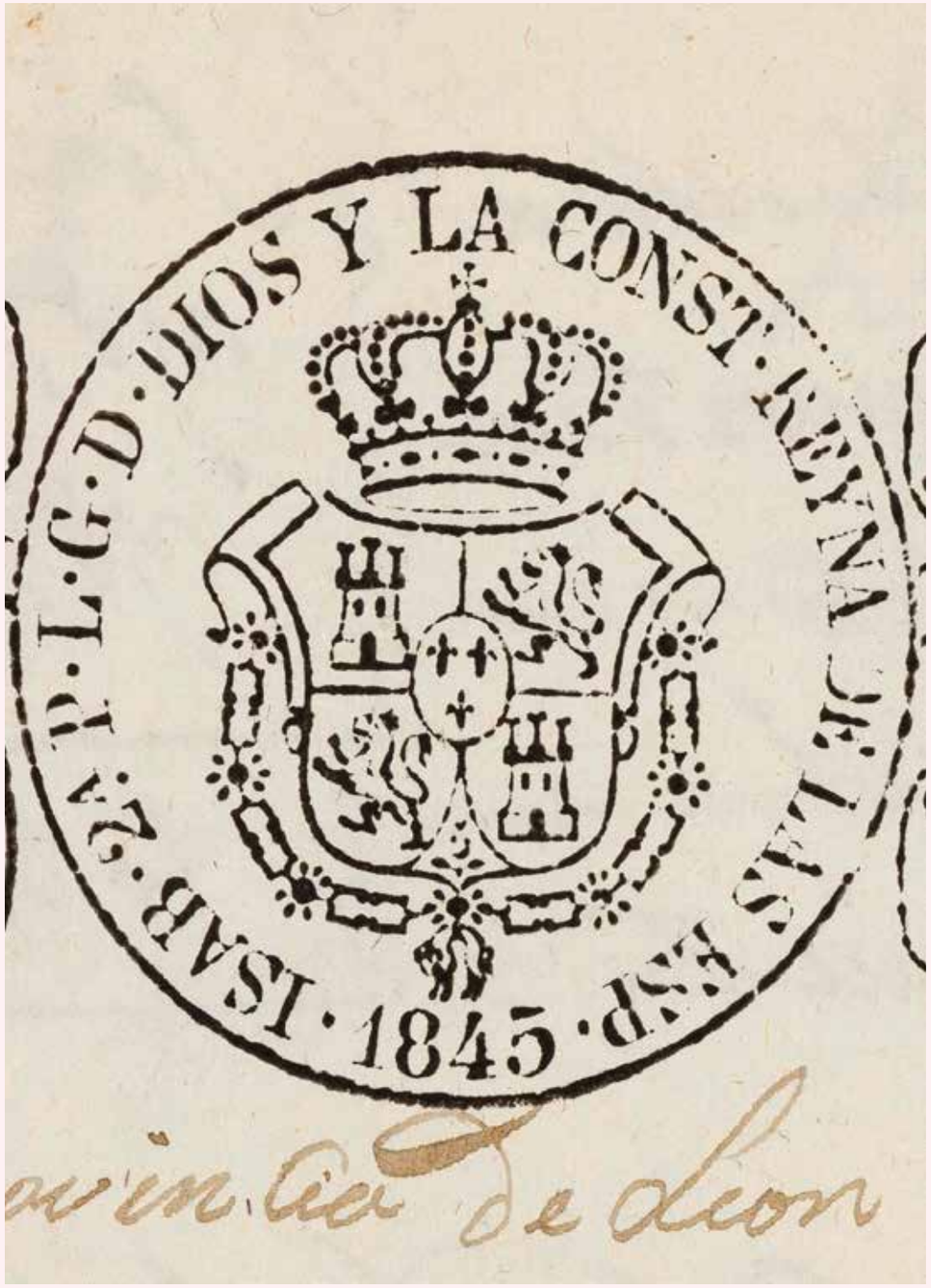

El que s'ha tractat fins ara ha tingut majoritàriament relació amb el segell heràldic entintat, visible fàcilment en els papers timbrats, però hauria de ser també d'aplicació als segells en sec, en relleu o gofrats, acromàtics –als quals hem fet referència de passada– que van formar part del disseny de molts d'aquells documents i que incorporaven en relleu l'escut o el retrat reials o les dues coses alhora i, envoltant-los, la titulació del monarca si feia al cas. La inclusió dels segells en sec en el paper timbrat de la monarquia espanyola data de 1819, però cal recordar igualment que –en el context de la Guerra del Francés– el Govern napoleònic de Catalunya ja havia començat a incorporar aquesta tècnica en els seus documents,[1] o en els papers borbònics validats pels francesos (cas de la següent imatge).



Acompanyant les armories de l'emperador Napoleó, situades al centre, la part inferior de la corona circular d'aquest segell en sec conté l'expressió «GOVERN DE CATALUNYA».



Tenint en compte la mateixa naturalesa de la impressió en relleu, és obvi que aquests segells *no saltaven a la vista* tant com els entintats i que, per aquesta raó, mereixerien menor atenció per part de l'observador del paper (per més que la seua presència fóra, com a mínim, detectada al tacte o en col·locar el paper a llum rasant). En qualsevol cas, es feia necessària, a més a més, la presència dels segells en sec en aquests apartats dedicats al contrast timbrològic: les autoritats l'hi van incorporar, inicialment, amb el propòsit de «familiarizar entre los vasallos el retrato de su rey», com succeïa en les monedes hispanes amb continuïtat –i poques excepcions– des de 1772.[2] En 1827, huit anys més tard de la incorporació del bust del monarca en relleu, s'hi va introduir l'escut reial amb aquesta mateixa tècnica.

1 Ricardo Pardo Camacho: *El papel timbrado en España · 1637-2009*. Castelló de la Plana: Castalia Iuris / Ministerio de Defensa. Subdelegación de Defensa en Castellón de la Plana / Aula Militar «Bermúdez de Castro», 2009: <http://www.aulamilitar.com/timbrologia.pdf>.

2 La inclusió del retrat reial com a segell en sec del paper timbrat es deu a l'art. 2n d'una disposició de 1818: la circular de la Direcció General de Rendes de 28 de setembre. La citació prové del llibre de Natalia Pérez-Aínsua Méndez, *El papel sellado en el antiguo y el nuevo régimen. Heráldica y alegorías en el sello* (Sevilla: Universidad de Sevilla / Ayuntamiento de Écija, 2007, p. 112).

A continuació, hi adjuntem diferents imatges que poden fer justícia a aquest altre component del paper segellat espanyol, datades entre la seua aparició general en 1819, en ple sexenni absolutista de Ferran VII, i 1868, l'any del final del regnat d'Isabel II. Els exemples triats apareixen ordenats cronològicament, amb la indicació dels anys corresponents i les dades políticament més rellevants. A més dels fragments de les llegendes que fan referència a la legitimació del poder, de la llengua de les inscripcions i dels components heràldics, també mereixen una atenció especial les característiques dels retrats de Ferran VII i de la seua filla, susceptibles de ser acarats –òbviament– amb els utilitzats en les monedes contemporànies. Així, per exemple, sobre la figuració de Ferran VII present en el segell de 1823 s'ha pogut escriure això:

> La gran diferencia con los ejemplos anteriores es bien patente en la efigie real, la cual es despojada de todo tipo de indumentaria, mostrando su cuello y parte de su pecho desnudo y carente de insignias. [...] La austeridad manifestada en este retrato contrasta con las [figuraciones] utilizadas en los años anteriores y posteriores, con esa ausencia de elementos que pueden denotar la suprema autoridad del rey [y] lo humanizan, como reflejo del liberalismo y el cambio producido por la Constitución de 1812.[3]

Evidentement, parlem d'un retrat real que coincideix, en els aspectes essencials, amb l'anomenat tipus *cabezón* que hem vist en les monedes encunyades durant el Trienni Liberal.



3 Natalia Pérez-Aínsua Méndez: *De sellos, heráldica y alegorías: el papel sellado en España*. Sevilla: Universidad de Sevilla, 2014, p. 102.

FERRAN VII, REI ABSOLUT (SEGELL EN LLATÍ)
1819 · 1820 (els dos quasi idèntics)





FERRAN VII, REI CONSTITUCIONAL (SEGELL EN LLATÍ)
1821 · 1822 (els dos quasi idèntics)





FERRAN VII, REI CONSTITUCIONAL
(SEGELL EN CASTELLÀ)
1823





FERRAN VII, REI ABSOLUT
(SEGELL ALTERAT AMB RATLLADA)
1823 · 1823 (dues densitats de tinta diferents)





FERRAN VII, REI ABSOLUT
(SEGELL EN LLATÍ)
1824 · 1827 (els dos idèntics)





1828 · 1833 (els dos idèntics)





ISABEL II, REINA NO CONSTITUCIONAL, AMB RETRAT DE FERRAN VII, REI ABSOLUT
1834 (idèntic als de 1828 i 1833)



ISABEL II, REINA NO CONSTITUCIONAL (SEGELL EN CASTELLÀ)
1835 (ISABEL II REINA DE ESPAÑA Y DE IND.)



1836 · 1837 (els dos quasi idèntics)



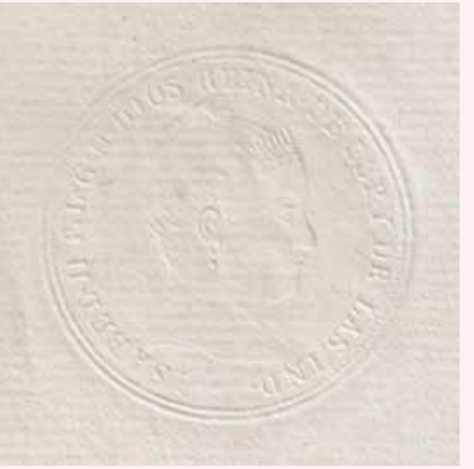

ISABEL II, REINA CONSTITUCIONAL (SEGELL EN CASTELLÀ)
1838 · 1843





FERRAN VII,
ESCUT REIAL *ABREUJAT*
1828



ISABEL II,
ESCUT REIAL *ABREUJAT*
1835 · 1842





1853 · 1868





ISABEL II,
ESCUT REIAL COMPLET
1863



5.4 QUATER. EL CONTRAST TIMBROLÒGIC, 8: LA PERPETUACIÓ DE LES GRANS ARMORIES DE CARLES III

Aquest últim apartat dedicat al contrast timbrològic inclou exemples de la presència, sobre diversos papers fiscals peninsulars i paper timbrat americà, i en format entintat, del gran escut que es va conformar en temps de Carles III de Borbó i que, com s'ha dit, es va perpetuar fins a la fi del regnat d'Alfons XIII. Ací parem atenció a tres espècimens emesos en un arc cronològic de quasi huitanta anys: en el primer, l'escut s'envolta de la titulació reial de Carles III encara que, tenint en compte la data manuscrita de 1790, l'escrit va tenir efecte ja en temps de Carles IV. El segon document correspon al bienni 1860-1861 i, d'acord amb això, va ser emés perquè s'utilitzara als territoris americans encara en poder d'Espanya: específicament, Cuba.[1] L'últim dels espècimens es data en 1867, l'any anterior al destronament d'Isabel II i últim que la reina va passar complet a la Península.



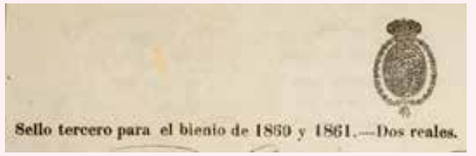



Els exemples segon i tercer tenen relació amb la presència, fins que el regnat va estar molt avançat, del gran escut borbònic en les encunyacions àuries d'Isabel II, extrem que s'ha vist en l'apartat corresponent.



1 «Papel Sellado impreso en La Habana [...] / Papel sellado impreso para el bienio en curso. Lleva rúbrica de los funcionarios a cargo y de Wall» (Adolfo Sarrias Enríquez: *Catálogo de papel sellado de colonias españolas usado en Cuba. Tomo I (1640-1868)*. Arenys de Mar: www.filateliadelahabana.es, 2013, p. 176).


CAROLUS·III·D·G·HISPANIARUM·ET·IND·REX·



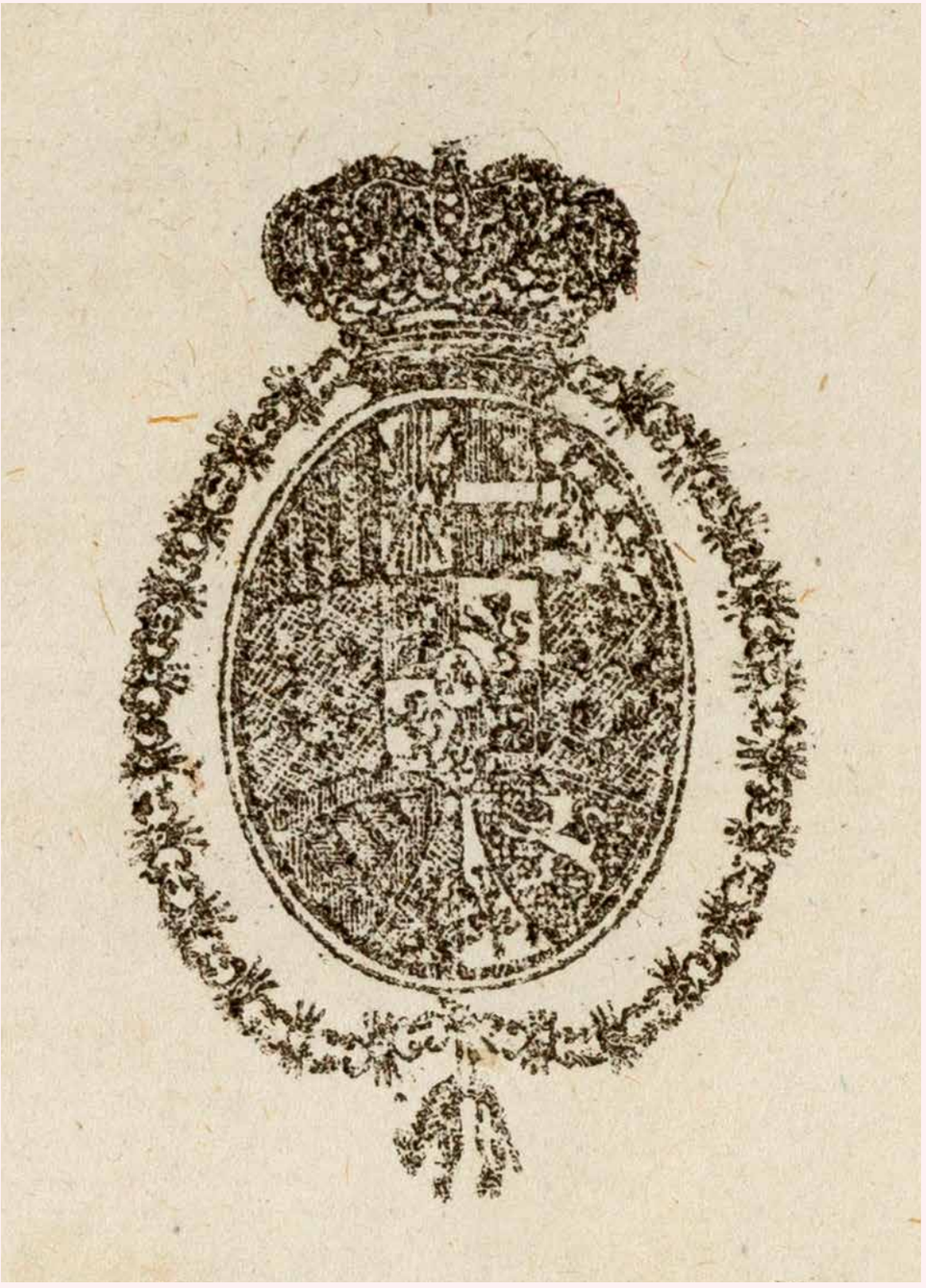

PART III

IMATGES DEL PODER PERSONAL I COL·LECTIU EN LES MONEDES ESPANYOLES

Del Sexenni Revolucionari a l'euro





Cal assenyalar que entre l'últim any del regnat d'Isabel II, 1868, i 1982, la gran majoria de les monedes espanyoles va portar la data d'encunyació, de la fabricació efectiva, a l'interior d'unes estreles menudes de sis puntes –«✶»– situades en qualsevol lloc de l'anvers o del revers de la peça i, més generalment, al costat de l'any directament visible.

El fet que el nombre de puntes de les estreles siga sis ens diu que la radicació de la seca –o casa de la moneda– on s'ha procedit a l'encunyació és la ciutat de Madrid (encara que, en alguna ocasió, la fàbrica monetària de la capital d'Espanya ha constat només a efectes formals i, doncs, l'emissió ha sigut encarregada realment a una altra seca).



De vegades, la data present a les estreles no canviava malgrat haver arribat un nou any, i això s'ha de tenir en compte en algunes emissions. En qualsevol cas, dit tot això, ens queda formular una pregunta: en aquestes monedes amb estreles menudes, què volen dir les xifres grans i més visibles? La resposta exigeix alguns matisos: en ocasions –a l'inici de la fabricació– poden coincidir les dues dates i, doncs, la gran també pot indicar l'any d'encunyació. En tot cas, l'any escrit en xifres més visibles remetria a la data de publicació de la disposició legal que empara l'emissió.



Pel que fa a la doble datació de les monedes espanyoles, Manuel Vilaplana –en *Historia del real de a ocho* (p. 296-297)–[1] afirmava que «No se ha encontrado documento que explique esta innovación. Quizá se pretendía dificultar la falsificación. Ahora bien, creemos que esa repetición [de la data] debió sugerir la idea de mantener la fecha del anverso como indicativa de la emisión y de variar las de las estrellas de acuerdo con la fecha de acuñación. Los hechos parecen demostrarlo así».



1 Múrcia: Universidad de Murcia, 1997.

1 EL SEXENNI REVOLUCIONARI (1868-1874)





1.1. El Govern Provisional i el Poder Executiu (1868-1870)

La primera encunyació monetària de la Revolució Gloriosa –realitzada l'octubre de 1868, probablement– semblava més una medalleta per al record que no una peça destinada a la circulació, i això malgrat la presència del valor facial (25 mil·lèsimes d'escut). L'única imatge continguda en aquesta moneda commemorativa era una visió –envoltada d'una garlanda circular de llorer, amb cercles menuts– de l'emblema heràldic de la ciutat de Segòvia: una porció de l'aqüeducte a l'altura de la plaça de l'Azoguejo i, damunt, un menut cap humà que podria fer referència a l'expressió «cabeza de Extremadura», lligada a aquesta capital castellana. Així doncs, el motiu de la peça no tenia cap significació revolucionària, sinó que només parlava del lloc de fabricació: la seca segoviana, la casa de moneda que va ser tancada poc després d'aquesta emissió. Les llegendes de la moneda sí que eren polítiques: per una cara, «SOBERANIA NACIONAL»; per l'altra, «ESPAÑA LIBRE» i, dins d'una corona de roure i en tres línies, «29 DE / SETIEMBRE / 1868», data de la victòria de l'alçament a Madrid (l'endemà de la batalla del pont d'Alcolea, resolta favorablement per als revolucionaris).



25 mil·lèsimes d'escut [del Govern Provisional] d'Espanya. Anvers i revers
Segòvia, 1868 · Coure, t. 6-6,5 g, 25 mm ø
© Jesús Vico, S.A. (Madrid)



Dalt: fotografia de la reina Isabel II d'Espanya el 1860. Possible obra de Jean Laurent. Baix: *Joan Prim i Prats, marqués de Los Castillejos* (1870), de Luis de Madrazo (Palau del Senat, Madrid). El text següent està extret de la proclama de la Revolució Gloriosa, redactada per Adelardo Pérez de Ayala la nit del 19 de setembre de 1868 i signada pels principals militars insurrectes, incloent-hi Prim, qui va afegir el crit final:
«Que cada uno repase en su memoria, y todos acudiréis a las armas. / Hollada la ley fundamental, convertida siempre antes en celada que en defensa del ciudadano; corrompido el sufragio por la amenaza de soborno; dependiente la seguridad individual, no del derecho propio, sino de la irresponsable voluntad de cualquiera de las autoridades; [...] pasto la Administración y la Hacienda de la inmoralidad y del agio [l'especulació]; tiranizada la enseñanza; muda la prensa; y solo interrumpido el universal silencio por las frecuentes noticias de las nuevas fortunas improvisadas, del nuevo negocio, de la nueva real orden dada encaminada a defraudar al Tesoro público; [...] tal es la España de hoy. Españoles, ¿quién la aborrece tanto que se atreva a exclamar: "Así ha de ser siempre"? / No, no será. Ya basta de escándalos. [...] ¡Viva España con honra!».



Continuem amb un espècimen on es representa amb una habilitat extrema –des de la perspectiva artística però també ideològica– la comunitat imaginada nacional espanyola (incloent-hi la pulsió irredemptista que hi ha en el si d'aquesta). Quan el disseny d'aquesta peça de 5 pessetes o duro de plata –i de la resta de valors argentins que ostenten els anys 1869 i 1870 en xifres grans– va nàixer en el cap del seu artífex, Luis Marchionni, s'esdevenia l'inici de l'exili d'Isabel II, destronada el setembre de 1868. El Govern Provisional havia convocat per aquells temps un concurs per al disseny de les monedes espanyoles, que va quedar desert en el cas de la plata, però encara no s'havia forjat la Constitució de 1869 i, doncs, no se sabia si el règim futur seria monàrquic o republicà. Aquesta va ser una de les raons per les quals la figura femenina d'aquesta moneda –Espanya– porta una corona mural, emblema políticament neutral (malgrat que la previsió de les autoritats havia sigut que en portara «diadema en la cabeza»). L'altra raó de la presencia d'aquest element seria la tradició de figurar-lo sobre el cap d'Espanya en algunes representacions artístiques.



5 pessetes (o «duro») –equivalents aprox. a 20 reals *de vellón*– a nom [del Govern Provisional del Regne] d'Espanya. Anvers
Madrid, 1870 · Plata (Ag 0.900), 24,86 g (t. 25), 37 mm ø
Autoria: Luis Marchionni



La corona mural s'havia escollit prèviament com a cim del nou escut nacional i, consegüentment, va aparéixer als reversos –de caràcter exclusivament heràldic– de les encunyacions d'argent del Govern Provisional: 1, 2 i 5 pessetes, 50 cèntims i, igualment, la peça de 20 cèntims destinada a col·leccionistes. La corona conformada per torres i murs havia sigut avalada per un informe de l'Academia de la Historia enllestit el 1868. El mateix document havia establit –de manera lògica si pensem que a Espanya es vivia llavors un moment revolucionari contrari a la dinastia borbònica– que les armories nacionals no reproduirien cap escut personal i, per tant, se circumscriurien a la fusió de cinc símbols considerats territorials: el de Castella, el de Lleó, el dels països de la Corona d'Aragó, el de Navarra i el de Granada, amb el conjunt flanquejat per les columnes d'Hèracles.

5 pessetes a nom [del Govern Provisional del Regne] d'Espanya. Revers
Madrid, 1870
Plata (Ag 0.900), 24,86 g (t. 25), 37 mm ø
Autoria: Luis Marchionni





Passats uns mesos des que Marchionni va elaborar aquests dissenys del revers i de l'anvers, en el moment en què la moneda va ser posada en circulació el 1870, els dirigents i el poble ja sabien que la més alta magistratura de l'Estat seria ocupada per un rei, però el nou monarca seria elegit pel parlament. En qualsevol cas, mai fins llavors no s'havia encunyat a Espanya una moneda on l'absència del retrat reial anara acompanyada del protagonisme del col·lectiu de ciutadans. És a dir: fins llavors, a Espanya no hi havia hagut una moneda tan *nacional* ni, igualment, tan nacionalista. Com es deia en el decret d'aprovació de la pesseta com a nova unitat monetària, el 19 d'octubre de 1868,

> [...] no habiendo hoy en España más poder que la Nación, ni otro origen de Autoridad que la voluntad nacional, la moneda sólo debe ofrecer a la vista la figura de la patria, y el escudo de las armas de España, que simbolizan nuestra gloriosa historia hasta el momento de constituirse la unidad política bajo los Reyes Católicos; borrando para siempre de ese escudo las lises borbónicas y cualquier otro signo o emblema de carácter patrimonial o de persona determinada.

No pot sorprendre, doncs, que el cantell d'aquesta moneda exhibira el lema «SOBERANIA NACIONAL».

D'acord amb el contingut iconogràfic de l'anvers, o *cara*, la peça es coneixia popularment a València com «el duro de la mà al cul», i a l'Espanya castellanoparlant també va ser identificada amb expressions de tipus irònic, com ara *el tío sentao* o la mateixa d'*el duro de la mano en el culo*. Però el disseny distava molt de ser anecdòtic en algun grau: seguia, en allò fonamental, les directrius de l'*Informe dado al gobierno provisional sobre el escudo de armas y atribu-*



Revers d'un denari romà encunyat entre els anys 133 i 138 dC, en temps –doncs– de l'emperador d'origen hispà Adrià. La peça mostra l'al·legoria d'Hispània, el territori llavors conformat per dues províncies imperials, la Tarraconense i la Lusitània, i una senatorial, la Bètica.
© Jesús Vico, S.A. (Madrid)

tos de la moneda, redactat per l'Academia de la Historia –en concret, per Aureliano Fernández-Guerra y Orbe, Cayetano Rosell, Eduardo Saavedra i Salustiano de Olózaga– i datat a Madrid el 6 de novembre de 1868. Com ja hem avançat i sembla prou evident gràcies a la presència de la paraula «ESPAÑA» –topònim que apareixia llavors per primera vegada, sol i en singular, en un disc monetari–, la figura femenina és l'encarnació de tot Espanya, representada com una matrona amb una branca d'olivera a la mà dreta, en tant que emblema de pau. El motiu està inspirat en l'al·legoria d'Hispània, que va aparéixer sobre algunes monedes de l'emperador romà Adrià: en auris que, com el seu nom indica, estaven fets d'or, en denaris d'argent i en sestercis i asos de bronze.

Com s'esdevenia en les encunyacions del segle II, la figura de Marchionni apareix recolzada en roques, que hem d'identificar com els Pirineus; la gran novetat respecte dels temps romans és que als peus de la matrona es troba una visió realista del penyal de Gibraltar vist des de la badia d'Algesires (en direcció nord-sud), la qual cosa implica que la part més prominent del rocam queda, en la moneda, a l'esquerra de l'espectador.



Com és sabut, la recuperació de la Roca de mans britàniques ha sigut i és un punt central en l'ideari del nacionalisme espanyol. I és en aquest context ideològic que s'ha d'interpretar el fet que, al gener de 1869, les autoritats de la direcció general del Tresor públic demanaren que a l'anvers de les monedes de plata apareguera l'àrea de l'estret: «"España", representada por una matrona recostada en los Pirineos, rodeada del Océano, con los pies en el Estrecho de Gibraltar [...]».

Segons tot això, ens trobaríem davant una síntesi entre, d'una part, la fidelitat a l'herència cultural de l'antic món romà –també atés l'estil neoclàssic que empelta la realització– i, de l'altra l'explícita reivindicació nacionalista, irredemptista espanyola, contemporània i plenament política.



Plànol de Gibraltar (1799), de Jean-Denis Barbié du Bocage (Bibliothèque nationale de France, París).

El tipus de la matrona recolzada en els Pirineus és –potser– el cim de les aportacions, en el camp de la numismàtica, de l'Espanya de la contemporaneïtat (i, igualment, una fita de l'art monetari en general). Siga com siga, en els anys del règim successor d'Isabel II van veure la llum dos dissenys més dins del nou sistema de la pesseta. Els podem qualificar de *germans* i mediatitzats per la voluntat de representació de l'àrea de l'Estret: d'una part el que figurava en l'anvers de la moneda de 100 pessetes d'or de 1870, una emissió que, finalment, no va ser posada en circulació; de l'altra, el corresponent a les monedes de bronze. En aquest últim cas, la matrona es representaria asseguda, i es tractaria d'una composició que sí apareixeria sobre peces encunyades massivament: sobre emissions d'1, 2, 5 i 10 cèntims.



10 cèntims –«xavo»– [del Govern Provisional del Regne] d'Espanya. Anvers
Barcelona (sengles estreles de huit puntes –«✸»– al revers): Oeschger, Mesdach & Cía (OM entrellaçades al revers davall el motiu), 1870 (emeses fins al 1876, amb data 1870) · Bronze, 10, 44 g (t. 10), 30 mm ø
Autoria: *d'après* Lluís Plañiol, Luis Marchionni

Les peces de 10 cèntims com la de la imatge –i com les que es van succeir a Espanya a nom del rei Alfons XII, les quals tractarem després– van ser conegudes a València amb el nom de «xavos», o «xavos negres». En castellà van rebre la denominació de *perra gorda* per la presència, només en el revers d'aquestes monedes del Govern Provisional, d'un lleó d'aparença no massa convencional –alçat sobre les potes de darrere i amb el cap girat envers l'es-

quena– susceptible d'arribar a ser caricaturitzat com una gossa (o confós amb aquest animal quan la peça es desgastava per l'ús). El lleó en qüestió –símbol hispà– subjectava un escut d'Espanya, també força original: oval i sense cap mena de timbre.



10 cèntims del Govern Provisional [del Regne] d'Espanya. Revers
Barcelona (sengles estreles de huit puntes –«✱»– al revers): Oeschger, Mesdach & Cía (OM entrellaçades al revers davall el motiu), 1870 (emeses fins al 1876, amb data 1870)
Bronze, 10, 44 g (t. 10), 30 mm ø
Autoria: *d'après* Lluís Plañiol, Luis Marchionni

Tornem a l'anvers d'aquests 10 cèntims: a diferència de les 5 pessetes de plata i de la resta de valors en aquell metall del Govern Provisional, la matrona asseguda no porta al cap una corona mural sinó una diadema: és només en aquest aspecte on el disseny s'acosta més al model romà de l'emperador Adrià.

Evidentment, hem de concloure que la figura –que mostra una elaboradíssima vestimenta clàssica, farcida de plecs grecoromans– s'asseu sobre els Pirineus, però el paisatge natural és del tot diferent al figurat en la plata i no rememora en res el penyal de Gibraltar: a la dreta de les muntanyes es divisa una porció de litoral i un far que, potser, hauríem d'interpretar com el situat al cap de Creus, la fita marítima de separació entre Catalunya i la «Catalunya del Nord», o entre els estats espanyol i francés; aquest far fou inaugurat el 1853.



+Info

Per a més informació sobre l'anvers amb la matrona recolzada, vegeu l'apèndix II, on s'inclouen referències al conill menut que –absent de la moneda de 5 pessetes i de la majoria de les altres peces en plata del govern provisional– va figurar sobre l'anvers de la pesseta de 1869 que no incorporava el topònim d'Espanya. Per a informacions complementàries sobre els anversos de les 100 pessetes de 1870 i de les encunyacions de bronze amb aquesta data, vegeu l'apèndix III

S'ha de conèixer que en la proposta de Lluís Plañiol –l'artista que va guanyar el concurs convocat a l'efecte però que, finalment, va veure com el seu projecte era retocat moltíssim per Luis Marchionni– la matrona asseguda mirava a l'esquerra i la perspectiva escollida permetia ubicar amb naturalitat el penyal de Gibraltar (parlem sempre d'imatges *comprimides*, resum en grau màxim de la geografia ibèrica).

Una última observació sobre la peça de 10 cèntims, però no menor: a la part superior de l'anvers la inscripció ens informa que la moneda pesa «DIEZ GRAMOS», però no veiem ni el topònim de l'estat emissor –cap referència a Espanya, doncs– ni el nom de l'autoritat a nom de la qual es fa l'encunyació. Al revers les llegendes tampoc no aporten res en aquest aspecte: «CIEN PIEZAS EN KILOG ·» i «DIEZ CENTIMOS». Es tracta d'una anomalia absoluta, inexplicable, aparentment sense precedents en les encunyacions de la mateixa classe a Europa o a Amèrica: les monedes serveixen, entre altres coses, per a presentar governants i països davant el món, per a donar compte al planeta –o a l'entorn territorial– del poder que exerceixen les autoritats i de l'existència de la corresponent comunitat humana, i això des de fa segles i segles.

1 pesseta –equivalent aprox. a 4 reals *de vellón*– a nom del Govern Provisional [d'Espanya]. Anvers
Madrid, 1869
Plata (Ag 0.835), 4,90 g (t. 5), 33 mm ø
Autoria: Luis Marchionni



Però l'anterior no és una anomalia única en el context de l'Espanya posterior a la Revolució Gloriosa de 1868: sobre l'anvers de la primera moneda d'1 pesseta emesa pel Govern Provisional, el 1869, la llegenda que acompanya la matrona recolzada de Marchionni diu només «GOBIERNO PROVISIONAL», inscripció que demana a crits la pregunta «govern provisional, d'on?» Un fet tan *desaconsellable* no s'havia donat a Itàlia una vintena d'anys abans, el 1848, quan –en ple *Risorgimento*– les autoritats llombardes partidàries de la unificació mostraren sobre les monedes de plata i d'or la inscripció «GOVERNO PROVVISORIO DI LOMBARDIA». *Qui habet aures audiendi, audiat*.



5 lires emeses a la capital de Llombardia després de l'alçament armat conegut com *le cinque giornate di Milano,* del 18 al 22 de març de 1848: la victòria d'aquells dies contra els austríacs va permetre tant la instauració d'un govern insurrecte, partidari de la unitat d'Itàlia, com l'inici de la «primera guerra de la independència italiana», amb la participació dels piemontesos en suport dels llombards. Aquest episodi del Risorgimento va cloure el 5 d'agost de 1848, quan els Habsburg recuperaren el domini de Milà.

1.2. Amadeu I (1870-1873)

Amb posterioritat a la Revolució Gloriosa de 1868, que va aconseguir el destronament d'Isabel II de Borbó, els nous governants promulgaren la Constitució de 1869. En aquest text s'establia que Espanya era una monarquia, però el primer rei havia de ser escollit per les Corts. El general Joan Prim va ser finalment el gran valedor per tal que Amadeu de Savoia, fill de Víctor Manuel II d'Itàlia, esdevinguera el 1871 nou rei constitucional, però el militar va ser assassinat abans que el sobirà arribara a Madrid.



El general Prim a la guerra d'Àfrica (1865), de Francesc Sans i Cabot (Museu Nacional d'Art de Catalunya · MNAC, Barcelona).

El magnicidi de Prim i les adversitats que ompliren el nou regnat –inestabilitat política, oposició de les elits econòmiques, animositat dels nobles i de l'Església catòlica (en aquest últim cas a causa de l'annexió de Roma per part del regne d'Itàlia), absència de suport popular, agitacions borbòniques i republicanes, insurrecció dels carlistes, guerra a Cuba, etc.– van suposar finalment l'abdicació d'Amadeu i la subsegüent proclamació de la I República el 1873.



5 pessetes d'Amadeu I d'Espanya. Anvers
Madrid, 1871
Plata (Ag 0.900), 24,95 g (t. 25), 37 mm ø
Autoria: Luis Marchionni

Malgrat el caràcter constitucional de la monarquia instaurada el 1869, aquest extrem no es va posar mai en relleu sobre les encunyacions d'Amadeu, on tampoc apareixia el títol reial complet, «Amadeu I, per la Gràcia de Déu i la Voluntat Nacional, Rei d'Espanya», coincident –pel que fa a la fórmula de legitimació– amb la titulació imperial que havia fet servir Napoleó III de França.[1] Així doncs, en aquelles monedes només es llegiria «AMADEO I REY DE ESPAÑA» encerclant el retrat reial de l'anvers, motiu que tornava a les encunyacions després del parèntesi del Govern Provisional. Al cantell dels duros d'Amadeu podia llegir-se «JUSTICIA Y LIBERTAD».

Per cert, aquelles monedes eren les primeres que van lluir la titulació de «REY DE ESPAÑA» en singular, en castellà i sense l'afegit «Y DE LAS INDIAS» o «E YND[IAS].», des de les emissions de monedes de 5 pessetes realitzades el 1809 a Girona i a Lleida, a nom de Ferran VII, en el context de la lluita contra Napoleó.

José María de Francisco Olmos ha posat en relleu –pel que fa al títol ostentat per Amadeu– com,

> Sorprende que el monarca mantenga el tradicional título de Rey de España, y no el de rey de los españoles, que hubiera sido más acorde con los principios de la Revolución [Gloriosa de 1868] y hubiera seguido el modelo de lo ya comentado en otras monarquías democráticas cuyo monarca había sido elegido por el pueblo, tales como el de rey de los franceses, rey de los belgas, emperador de los franceses, rey de los helenos, zar de los búlgaros.[2]

1 José María de Francisco Olmos: «La Monarquía Democrática en España: Amadeo I de Saboya», en José María de Francisco Olmos, María Jesús Cava Mesa i Amadeo-Martín Rey y Cabieses, *Amadeo de Saboya. Homenaje a un rey desconocido*. Madrid: Real Academia Matritense de Heráldica y Genealogía, 2012, p. 11-236; citació en la p. 99 i nota 81.
2 *Ibid*., p. 108 nota 84.

L'únic motiu iconogràfic present en el revers dels duros d'Amadeu va ser un emblema heràldic: l'escut de les monedes del Govern Provisional però timbrat amb corona reial i on s'havia afegit, al mig, l'escussó dels Savoia (una creu blanca en fons roig).



5 pessetes d'Amadeu I d'Espanya. Revers
Madrid, 1871
Plata (Ag 0.900), 24,95 g (t. 25), 37 mm ø
Autoria: Luis Marchionni

1.3. Els enemics borbònics d'Amadeu I



5 pessetes d'Amadeu I d'Espanya. Anvers (amb una contramarca política)
Madrid, 1871
Plata (Ag 0.900), 24,96 g (t. 25), 37 mm ø
Autoria de la moneda: Luis Marchionni

La llegenda del següent anvers d'una moneda de 5 pessetes (o duro) de plata de l'efímer regnat d'Amadeu I incorpora una contramarca política, propagandística a la contra i de caràcter insultant, després del terme «rey»: «AMADEO I REY MEMO DE ESPAÑA».

Entre els múltiples enemics polítics d'Amadeu, la responsabilitat d'aquesta manipulació –que s'hauria realitzat coetàniament al regnat, entre el 1871 i el 1873– correspondria als alfonsins o partidaris de l'entronització d'Alfons de Borbó, fill d'Isabel II i futur Alfons XII. Com ha explicat Javier de Santiago Fernández en un llibre absolutament fonamental, *La peseta. 130 años de la historia de España*,[3] «Este tipo de piezas muestran perfectamente el modo de actuar de los alfonsinos, grupo con recursos económicos, según permite entrever la cuidada ejecución del resello, pero que inicialmente actuó en la sombra; no en vano su candidato tenía tan solo 14 años por lo que les interesaba ir minando poco a poco el régimen [d'Amadeu], fomentando el descontento, en espera de tener a Don Alfonso perfectamente preparado para ocupar el Trono».

3 Madrid: Castellum, 2000, p. 41.



«L'entusiasme, immens; la multitud, indescriptible», caricatura del rei Amadeu I per José Luis Pellicer en la revista satírica *Gil Blas* (4-VIII-1872).

L'ús de les contramarques de caràcter polític sobre les monedes no és excepcional, i per bé que les utilitzades contra Amadeu I van ser cruelment irròniques i irrespectuoses amb la figura del monarca, en molts altres casos –realitzats amb anterioritat i amb posterioritat al regnat del de Savoia– en trobem missatges sense aquesta mena de to tan feridor: a tall d'exemple, «F° / 7», en defensa de Ferran VII d'Espanya i contra la presència en el tron de Josep Bonaparte, «MAURA / NO», contra el polític espanyol d'aquest cognom, «OBRERO / NO / VOTES» o «C. N. T. / OBREROS / NO VOTAR / F. A. I.», tots quatre a Espanya; «SEDAN», sobre les peces de Napoleó III de França, en remembrança de la desfeta militar homònima; «VOTES / FOR / WOMEN», en defensa del sufragi femení, o «R[EAL] I[RISH] R[EPUBLICAN] A[RMY]», a latituds britàniques; «U[LSTER] V[OLUNTEER] F[ORCE]», sobre monedes irlandeses, etc.





1.4. La Primera República Espanyola i la Revolució Cantonal (1873-1874)

La Primera República –proclamada arran de l'abdicació d'Amadeu I– no va arribar a emetre monedes amb tipus específics: durant aquells dos anys van continuar encunyant-se peces amb els motius d'Amadeu I, del Govern Provisional (vegeu p. següent) i, fins i tot, d'Isabel II.

Encara que l'Academia de la Historia i l'Academia de Bellas Artes van elaborar un informe conjunt on van proposar un nou numerari per a Espanya, la poca durada del règim republicà n'hauria evitat la implementació. Pel que fa a l'anvers de les noves monedes, la proposta era la següent:



© Museo Arqueológico Nacional · MAN (Madrid), nº inv. 2013/101/4

La otra federación, la federación política, no puede significarse sino en la imagen de la Nación, que como dueña de sí misma, ocupa en el anverso el sitio destinado antes al busto del príncipe. Para la moneda de 1868 se había propuesto ya una figura de la España, de cuerpo entero, en actitud reposada, como convenía á un tiempo de tregua, ó suspensión en la marcha política del país. Razones varias obligan hoy á mudar ese tipo, y entre ellas es la principal la necesidad de que el cambio de tiempo se refleje en el cambio de alegorías. Tan inútil como inventar un nuevo escudo sería querer producir con el buril una imagen de España fuera de todo antecedente histórico ó consuetudinario, pues sin un libreto que la explicara, es seguro que nadie entendería el pensamiento del artista. Un modelo apropiado sólo puede buscarse donde el primero, en la Numismática antigua, y si de allí se sacó el de España próspera y civilizada del tiempo de Adriano, podremos sacar tambien el de la Nación, que ya unificada en sus naturales límites, es la primera que se alza indignada y potente contra la tiranía insensata del último Cesar, y merece después del triunfo ver perpetuada su memoria en los bronces[, en los denarios] y en los áureos de Galba, aclamado como libertador del mundo romano. La cabeza de la Hispania aparece en esos cuños dotada de juvenil atractivo, tocada airosamente con una corona de sus propios cabellos retorcidos y una sencilla laurea, acompañada por un lado de dos dardos y un escudo, por otro de dos granadas espigas. Más rígidamente clásica se podría buscar otra cabeza en griegos modelos; no más graciosa ni directamente alusiva á las circunstancias.





2 pessetes (o *pesetón* republicà) a nom [del Govern Provisional] d'Espanya, encunyades en l'any 1873. Anvers i revers
Madrid, 1873: en l'exerg, 1870; en les estreles, 18 i 73 · Plata (Ag 0.835), 10,04 g (t. 10), 27 mm ø
Autoria: Luis Marchionni
La Primera República fou proclamada l'11 de febrer de 1873 i esdevingué federal el dia 8 de juny. El projecte de constitució federal presentat el 17 de juliol mai va entrar en vigor.



2 pessetes (o *pesetón* republicà) a nom [del Govern Provisional] d'Espanya, encunyades en l'any 1874. Anvers i revers
Madrid, 1874: en l'exerg, 1870; en les estreles, 18 i 74 · Plata (Ag 0.835), 9,95 g (t. 10), 27 mm ø
Autoria: Luis Marchionni
Després del colp d'estat de Manuel Pavía, el 3 de gener de 1874, la Primera República esdevingué unitària i a Espanya va instaurar-se la dictadura de Francisco Serrano.











En els segells de correus del règim republicà sí que va aparéixer una al·legoria femenina nacional pròpia: matrona sedent acompanyada d'un escut oval d'Espanya, amb una branca d'olivera a la mà dreta i un alt ceptre a l'esquerra, i al cap uns llorers a la manera de diadema (no una corona mural). Aquesta figura era una modificació de l'al·legoria que va ornar el segell primer del paper timbrat entre els anys 1844 a 1854.[4]

A més, en els efectes postals prepagats coneguts com a *enteros postales* el règim republicà va incorporar bustos femenins amb barret frigi (vegeu p. següent), originalment un símbol de la llibertat esdevingut emblema republicà que, el 1873, havia sigut desaconsellat explícitament en l'informe de les acadèmies:

> Por otra parte, aunque no existiera ese error, propagado por los jacobinos de París al aceptar como enseña el birrete de los presidiarios amnistiados de 1790, un Gobierno que desee conducir á la República por las vías de la justicia, del orden y del progreso, debe apartar de sus sellos un símbolo que despierta tristes memorias de terror y de luto, y puede alentar esperanzas de desorden y de total extravío. Aun en su forma apropiada y clásica, como en siniestro vaticinio, aparece el gorro del liberto en las medallas de Bruto en medio de dos puñales y con la fecha cruenta de los Idus de Marzo debajo. Y finalmente, ¿es acaso la libertad romana la que aclaman y defienden los pueblos modernos? ¿Es la libertad concedida por generoso patrono que regala al siervo los arreos del ciudadano, ó la del hombre libre que reconoce su derecho y su deber por un acto de su voluntad propia? Debe, pues, ser proscrita esa insignia, falsa si á lo antiguo se mira, inconveniente si se atiende á lo moderno.

Pel que fa a les previsions del pronunciament conjunt de l'Academia



4 «[...] una dama sedente que gira hacia su izquierda, apoya su brazo sobre una media columna y sostiene un cetro que se remata con una flor de lis en su mano izquierda, mientras en la diestra levanta una corona de laurel. El cabello suelto en su parte inferior, recogido en la superior, se halla separado por una corona con remates triangulares. En un segundo plano, se ubica un león, del que sólo separecia la cabeza. // Cetro, laurel, corona y león son los atributos que integran esta iconografía. El cetro y la corona se corresponden con algunas representaciones de la diosa Hera o Juno, [...]»: Natalia Pérez-Aínsua Méndez: *De sellos, heráldica y alegorías: el papel sellado en España*. Sevilla: Universidad de Sevilla, 2014, p. 109.



de la Historia i de l'Academia de Bellas Artes quant als reversos de les encunyacions monetàries, heus ací com hauria d'haver sigut l'escut destinat a ornar-los, és a dir, les armories republicanes d'Espanya:



> Lo que debe variarse en el reverso es el timbre [de l'escut de Castella, Lleó, la Corona d'Aragó, Navarra i Granada]. No existiendo ya el inconveniente que expuso la Academia de la Historia, ninguno mejor que la corona cívica, que lejos de denotar dominación ni desigualdad de ningún género, ni traer con sus hojas dolorosos recuerdos de sangrientas batallas ó desesperados asaltos, representa de una manera translaticia la conservación de la República y la salvación del Estado, significada frecuentemente en los romanos troqueles con la leyenda *ob cives servatos*, que dentro de su círculo ostentaba. Algo difícil podrá ser acomodarla armónicamente en el sitio que la vista del vulgo está habituada á ver ocupado por real diadema; pero el obstáculo no es de gran monta, y sabrá sin duda vencerlo el artista que se encargue de la obra.

En ocasió de la Revolució Cantonal subsegüent a la proclamació de la república democràtica federal sí que van encunyar-se monedes, però aquestes no estaven ornades amb cap imatge; tampoc feien referència al poder federal al qual els insurrectes deien servir, ni a l'organisme concret que va prendre la decisió de posar-les en circulació: va ocórrer a la ciutat i base naval de Cartagena amb motiu de la proclamació unilateral del cantó murcià, durant la prolongada

resistència al setge mantingut per les autoritats radicades a Madrid.[5] A més del valor facial, en aquelles peces obsidionals es llegia «REVOLUCION - CANTONAL» i «CARTAGENA SITIADA POR LOS CENTRALISTAS» / «SETIEMBRE - 1873».



5 pessetes de la Revolució Cantonal (Cantó murcià, a Cartagena). Anvers i revers
Cartagena (Múrcia), 1873
Plata (Ag 0.900), 29,35 g, 37 mm ø

La revolució s'estengué per molts dels territoris espanyols, incloent-hi una munió de municipis valencians (que abraçaren les temptatives d'Oriola, Torrevella, Alacant, Alcoi, València i Castelló), però amb tota seguretat el cantonalisme va tenir a Cartagena l'episodi més dramàtic i, evidentment, més conegut. En qualsevol cas, aquell moviment no incloïa –malgrat algunes acusacions interessades i el que poguera semblar ateses determinades actuacions– cap veritable temptació separatista: es pretenia organitzar la naixent república *des de baix*, mitjançant la federació de cantons d'abast territorial igual o inferior al de les províncies.

5 «Los cartageneros, dirigidos por Antoñete Gálvez, [...] como parte de su estrategia decidieron acuñar moneda propia, para ello utilizaron la maquinaria de los talleres de calderería de la Maestranza de Artillería del Arsenal de la Marina, y se amnistió a todos los falsarios que cumplían condena en su penal con la condición de cooperar en la elaboración de los cuños y la fabricación de las piezas. // Este dato lo recoge Benito Pérez Galdós en sus *Episodios Nacionales*, en concreto en las primeras páginas del titulado "De Cartagena a Sagunto", donde informa que los cantonales habían acuñado unos duros cuya ley superaba en una peseta a la de los duros del Gobierno central, y elogiaba la perfección de su cuño diciendo que "lo habían hecho los buenos chicos que en presidio sufrían condena por monederos falsos, [...] que tales artífices fueron maestros antes de ser delincuentes, que en la prisión afinaron su ingenio, y que la Libertad les habilitó para servir a la República con diligente honradez", y también añade que antes de la emisión de estas monedas se pagaban los servicios con cachos de plata que luego se canjearon por los flamantes y bien pronto acreditados duros de Cartagena» (José María de Francisco Olmos: «La peseta: nueva unidad monetaria y medio de propaganda política (1868-1936)» a Juan Carlos Galende Díaz i Javier de Santiago Fernández (dirs.): *VII Jornadas Científicas sobre Documentación Contemporánea (1868-2008)*. Madrid: Departamento de Ciencias y Técnicas Historiográficas de la Universidad Complutense de Madrid, 2008, p. 121-192; citació en les p.147-148 // nota 26 de la p. 148).



MIRAR CAP A L'ESQUERRA...

Per tal de facilitar als usuaris la distinció entre les monedes d'or, de plata i, si escau, de coure/bronze –o entre encunyacions de metalls no nobles *grocs, blancs i vermells*– s'ha disposat sovint que el rostre de governant mire cap a l'esquerra o cap a la dreta segons la composició metàl·lica de les peces. Aquesta executòria va aplicar-se, per exemple, en el cas de les emissions amb la cara d'Amadeu I de Savoia: les monedes de 5 pessetes fabricades amb el nom d'aquest monarca –coetàniament al seu regnat o amb posterioritat– van aparèixer amb el retrat orientat cap a l'esquerra.

5 pessetes d'Amadeu I d'Espanya. Anvers
Madrid, 1871
Plata (Ag 0.900), 24,95 g (t. 25), 37 mm ø
Autoria: Luis Marchionni



...I MIRAR CAP A LA DRETA

Contràriament, la cara del rei mirava cap a la dreta en les poques peces d'or (de 25 i 100 pessetes, en cap cas destinades a la circulació) que –també mentre Amadeu ocupava el tron o més tard– van emetre's amb la seua efígie.

100 pessetes a nom d'Amadeu I d'Espanya. Anvers
Madrid, data: 1871
Or (Au 0.900), t. 32,25 g, 35 mm ø
Autoria: Luis Marchionni
© Museo Arqueológico Nacional · MAN (Madrid)
nº inv. 104.773



LA GARANTIA DE QUALITAT DE L'ENCUNYACIÓ. ELS ASSAJADORS...

ASSAJADORS
J·R· José Vargas y Flor i Raimundo de Yturriaga



8 reals de Carles III de Borbó, rei d'Espanya. Revers
Potosí, 1774
Plata (Ag 0.902,777),
26,91 g (t. 27,064 g), 40 mm ø
Autoria: Tomás Francisco Prieto

Marques de les seques de Potosí (monograma amb les lletres «PTS» entrellaçades) i de Madrid («M» coronada)



ASSAJADORS
G·J· Gregorio Lázaro Labrandero i José Sánchez Delgado

8 reals de Ferran VII d'Espanya. Revers
Madrid, 1815 · Plata (Ag 0.895,833),
26,97 g (t. 27,064), 40 mm ø
Autoria: *d'après* Tomás Francisco Prieto

...I EL JUTGE DE BALANÇA

La tradició de fer constar en cada moneda –d'or o de plata– la identitat dels garants de la qualitat de l'encunyació no va conrear-se a Espanya entre els anys 1851 i 1868, però l'esmentada pràctica va entrar-hi novament en vigor amb posterioritat a la reforma monetària de la pesseta. En la pàgina anterior incorporem exemples de la presència de les inicials dels noms propis dels assajadors –encarregats de supervisar la bona llei dels metalls preciosos i, doncs, l'exactitud de l'aliatge– en una emissió ultramarina i en altra metropolitana de dos monarques de la casa de Borbó (Carles III i Ferran VII, respectivament), i en aquesta pàgina il·lustrem la disposició de la inicial del segon cognom del primer assajador, i de les inicials del primer cognom del segon assajador i del jutge de balança (responsable aquest últim de la precisió del pes), en l'única encunyació massiva realitzada durant el regnat d'Amadeu I.

5 pessetes d'Amadeu I d'Espanya. Revers
Madrid, 1871 · Plata (Ag 0.900),
24,95 g (t. 25), 37 mm ø
Autoria: Luis Marchionni



ASSAJADORS
S·D· Donato Álvarez Santullano i Eduardo Díaz Pimienta

JUTGE DE BALANÇA
·M· Ángel Mendoza Ordóñez

2 LA RESTAURACIÓ BORBÒNICA, LA CONSTITUCIÓ DE 1876 I LA DICTADURA DE PRIMO DE RIVERA (1874-1931)







A l'esquerra, el rei Alfons XII quan era príncep, amb el seu mentor José Osorio y Silva, duc d'Alburquerque i de Sesto, marqués d'Alcañices i de Cuéllar.

2.1. Alfons XII abans de la Constitució de 1876

A les darreries de desembre de 1874, el general Arsenio Martínez Campos encapçalava un *pronunciamiento* militar, d'orientació conservadora, a Sagunt. Com a conseqüència de l'èxit d'aquest colp d'estat –un dels nombrosos, de tot signe, que omplin el segle XIX hispà– la dinastia dels Borbó tornava al tron d'Espanya i el príncep Alfons –fill de la reina foragitada feia uns anys, Isabel II– esdevenia monarca amb el nom d'Alfons XII. S'obria així la Restauració borbònica i es tancava el període conegut com a Sexenni Revolucionari, començat el 1868 amb la Revolució Gloriosa, l'exili de la reina esmentada i la instauració d'un Govern Provisional.

En aquest anvers d'una moneda de 5 pessetes de plata, o duro, encunyada el 1876, l'única titulació que hi apareix és la de «ALFONSO XII REY DE ESPAÑA», de manera equivalent a la inscripció present en les emissions del 1871 d'Amadeu de Savoia, el rei finalment escollit segons les previsions de la Constitució de 1869. Quan aquesta peça alfonsina va encunyar-se encara no s'havia promulgat la constitució del règim. En el cantell de la moneda es va mantenir el lema present sobre els duros d'Amadeu: «JUSTICIA Y LIBERTAD».

5 pessetes d'Alfons XII d'Espanya. Anvers
Madrid, 1876 · Plata (Ag 0.900), 24,88 g (t. 25), 37 mm ø
Autoria: Gregorio Sellán





Però l'absència de constitució no va impedir que, immediatament després de prendre el poder a Madrid, els alfonsins retornaren les armories borbòniques a l'oficialitat:

5 pessetes d'Alfons XII d'Espanya. Revers
Madrid, 1876
Plata (Ag 0.900), 24,88 g (t. 25), 37 mm ø
Autoria: Gregorio Sellán



> La Restauración política de la Monarquía en la figura del hijo de la reina Isabel tenía necesariamente que recuperar símbolos del pasado. La importancia de los signos a la hora de difundir el nuevo orden entre la población se manifiesta en la rapidez con la que se toman decisiones al respecto. Así, un Real Decreto de 6 de enero de 1875 establece que «la corona real y el escudo de armas de la monarquía española, en la forma y con los emblemas –incluido el escusón con las flores de lis de la Casa de Borbón– que tuvo hasta el 29 de septiembre de 1868, se restablecerán desde la fecha del presente decreto en las banderas y estandartes del Ejército y la Armada, así como en la moneda, en los sellos y documentos oficiales y en todos los casos anteriormente sancionados por ley o costumbre» (Javier de Santiago Fernández: *La peseta. 130 años de la historia de España*, p. 49).



Falsificació de 5 pessetes d'Alfons XII de 1875. Revers
(?), 1875 (?)
Calamina o hemimorfita, 18,52 g, 37 mm ø



Falsificació de 5 pessetes d'Alfons XII de 1876. Revers
(?), 1876 (?) · Plata, 24,19 g, 37 mm ø

Les dues peces que veiem en aquesta pàgina mostren igualment l'escut *reducido* que la Restauració borbònica va tornar a la vida pública amb notorietat. Però les hem incorporades en aquest recull perquè ens permeten introduir, amb imatges de referència, un fenomen molt important en la història monetària: la falsificació, activitat que amenaçaria –i esperonaria de retruc– l'ordre econòmic legalment instituït.[1] En primer lloc, hem de fer referència a l'activitat dels delinqüents individuals o agrupats en bandes o màfies –la falsificació més coneguda de tothom–, realitzada amb l'únic objectiu d'extraure beneficis en aconseguir enganyar els usuaris i, també, les autoritats monetàries i econòmiques. Però hem de referir-nos igualment a una altra mena de falsificadors:

> [...] no es pot amagar que, al llarg de la història, alguns titulars del poder públic, o els seus agents en matèria monetària, han abusat i han pervertit la seva posició de garants del sistema i han intervingut de diverses maneres en la manipulació il·legal i fraudulenta de la moneda pròpia o forana (Albert Estrada-Rius: «Els reis falsaris medievals i la fabricació de moneda fraudulenta», p. 50).[2]

1 Particularment aclaridora sobre això és la «Introducció» d'Albert Estrada-Rius a *La moneda falsa de l'antiguitat a l'euro*. Barcelona: Museu Nacional d'Art de Catalunya · MNAC, 2010, p. 8-11.

2 A Albert Estarda-Rius (dir.): *La moneda falsa. De l'antiguitat a l'euro*. Barcelona: Museu Nacional d'Art de Catalunya · MNAC, 2010, p. 50-55.

Quan els poders públics falsifiquen la moneda de la seua competència solament persegueixen un benefici econòmic fraudulent; quan la moneda falsificada és d'altri també poden intervenir en l'afer causes polítiques, en un context bèl·lic o no. Siga com siga, l'èxit social d'una falsificació de moneda no ha estat en funció de si la iniciativa ha sigut privada o pública, sinó de la versemblança de la còpia respecte de l'original, del grau de credibilitat de la imitació en ser contrastada amb l'aparença de les peces encunyades –o, en el cas dels bitllets, impresos– oficialment amb totes les garanties.

Malgrat les amenaces de severes penes de presó o de condemnes a mort, des dels inicis del numerari s'ha falsificat tot i en tots els llocs, i així en diversos països i moments històrics aquesta activitat fraudulenta ha pogut afectar, fins i tot, peces metàl·liques i bitllets de molt poc de valor i de circulació geogràficament molt limitada. Contràriament, altres malfactors preferirien els facials alts (i si fóra factible, de les monedes més internacionals i/o cobejades), que els assegurarien més beneficis amb un menor nombre d'espècimens posats en circulació i, en conseqüència, un risc més reduït i una menor inversió en temps i despeses de fabricació.[3]

Pel que fa a la Restauració borbònica (amb els regnats constitucionals d'Alfons XII i Alfons XIII com a corol·lari), disposem de referències històriques –i de molts exemplars accessibles als negocis de numismàtica i als museus i col·leccions privades– que ens parlen de l'enorme magnitud del fenomen falsificador durant aquelles dècades: com que el preu de la plata com a metall va arribar a ser mot inferior al valor facial, o de curs legal ressenyat sobre les monedes, no només van utilitzar-se metalls no nobles en les falsificacions de les peces i, particularment, dels duros –dits popularment *alicantinos*, com en les 5 pessetes fetes amb calamina ací reproduïdes–, sinó que van aparéixer al torrent circulatori monedes fabricades amb plata (com l'altra de les monedes fotografiades ací): parlem en aquests últims casos dels duros *sevillanos*, que –finalment– van arribar a ser permutats oficialment per monedes originals sense descompte per als posseïdors.[4]

Per a concloure aquest punt, cal dir que en les dues fotografies s'observen colps al cantell de les peces: atesa la gran quantitat de falsificacions –en tot tipus de metalls– de les monedes de 5 pessetes i d'altres valors, va ser costum habitual fer-les botar sobre

3 Ha sigut el cas, durant les últimes dècades, de la falsificació dels bitllets de 100 dòlars dels Estats Units, una de les activitats il·legals esteses pel planeta.

4 Una síntesi recent sobre els duros *alicantinos* i els duros *sevillanos* a les p. 96-97 de l'article de Julio Torres Lázaro «La falsificació de la moneda metàl·lica a l'edat contemporània», en Albert Estarda-Rius (dir.): *La moneda falsa. De l'antiguitat a l'euro*. Barcelona: Museu Nacional d'Art de Catalunya · MNAC, 2010, p. 94-101.

els mostradors de les botigues, contra el terra o en altra mena de superfícies, i això amb l'objectiu que dringaren i, doncs, distingir pel so quines encunyacions eren de plata i quines no. El reiterat exercici de fer botar els duros va provocar, lògicament, l'existència de molts colps als cantells, a més dels esdevinguts com a conseqüència de les caigudes accidentals. En altres casos, sobre les monedes sospitoses de ser falses s'observen empremtes de les proves realitzades per tal de comprovar-ne l'autenticitat: colps amb punxons o semblants, talls amb cisalla, retallades, llimadures, etc. Finalment, quan la moneda falsa era retirada de la circulació podia ser alterada, per part dels servidors de les autoritats monetàries, mitjançant la laminació o la incorporació de signes delators de la condició de prova de crim: grans creus incises, contramarques amb la indicació de la falsedat, forats, papers adherits, etc.



Segell de correus de mig real emés l'1 de setembre de 1874 a nom de Carles VII a la localitat valenciana de Vistabella del Maestrat (gravat per Juan Vilás, en té unes dimensions de 25 × 21 mm). S'hi observa l'estilització de la flor de lis a dreta i a esquerra del retrat. El lema dels reis carlins era «Dios Patria Rey», expressió que evidentment no és la mateixa que es trobava present en el cantell de monedes constitucionals d'Isabel II: «Ley Patria Rey», una formulació pròpia de l'ideari liberal (moderat).

2.2. Contra Alfons XII (i els règims anteriors): el pretendent Carles VII

Les guerres carlines foren insurreccions protagonitzades per pretendents borbònics absolutistes, així doncs, enfrontats al liberalisme, entre els anys 1833-1840, 1846-1849 i 1872-1876. Arribat el cas, els autoproclamats reis carlins senyorejarien nombrosos territoris d'Espanya, incloent-hi algunes contrades valencianes: el 20 d'agost de 1874 Carles VII va arribar a crear la Real Diputación del Reino de Valencia (i a l'ombra d'aquest ens administratiu es va emetre un segell de correus privatiu).

El programa polític del pretendent Carles VII incloïa la defensa dels furs a Àlaba, Biscaia, Guipúscoa i Navarra, i –segons s'ha vist pel que fa la institució d'una diputació per al regne valencià i, també, a la creació de sengles diputacions per al principat català i el regne aragonés (totes tres vigents entre 1874 i 1875)– el monarca mantenia una voluntat descentralitzadora i respectuosa de les fronteres tradicionals dels territoris de la Corona d'Aragó. A més, la retòrica del pretendent –afalagadora i paternalista– pretenia *reparar* els efectes de les desavinences de catalans, aragonesos i valencians amb la dinastia borbònica a principi del segle XVIII; com a exemple del que s'acaba de dir heus ací un extracte del *Manifiesto a los pueblos de la Corona de Aragón* del 16 de juliol de 1872:

> [...] Amante de la descentralización, según consigné en mi Carta-Manifiesto de 30 de junio de 1869, hoy os digo pública y solemnemente:

> Intrépidos catalanes, aragoneses y valencianos: Hace un siglo y medio que mi ilustre abuelo Felipe V creyó deber borrar vuestros fueros del libro de las Franquicias de la Patria.
>
> Lo que él os quitó como Rey, yo como Rey os lo devuelvo; que si fuisteis hostiles al fundador de mi dinastía, baluarte sois ahora de su legítimo descendiente.
>
> Yo os devuelvo vuestros fueros, porque soy el mantenedor de todas las justicias, y para hacerlo, los años no transcurren en vano, os llamaré, y de común acuerdo podremos adaptarlos a las exigencias de nuestros tiempos.
>
> Y España sabrá, una vez más, que en la bandera donde está inscrito Dios, Patria y Rey están escritas todas las legítimas libertades.

L'oposició armada carlina va acabar el 1876, amb la derrota. A més de segells de correus (el ja esmentat valencià i d'altres), el domini de Carles VII sobre part de l'Estat també deixà per al record peces monetàries.



El pretendent Carles VII (al mig, amb barba però sense boina) entre oficials i tropa de l'exèrcit carlí. La fotografia s'hauria pres, potser, prop de Tolosa entre 1873 i 1875, durant l'última conflagració carlina. L'autor de la instantània podria ser Félix Tournachon (Nadar), i la imatge s'hauria utilitzat posteriorment en postals de propaganda.



10 cèntims del pretendent Carles VII d'Espanya. Anvers
Oñati (?), 1875 · Coure, 10 g, 30 mm ø Autoria: O. T. (?)

La imatge d'aquesta moneda és políticament molt significativa. Una de les primeres coses que ha de cridar-nos l'atenció en aquest anvers és que la llegenda –que encercla totalment el retrat barbat del pretendent, «CARLOS VII P[OR]. L[A]. GRACIA DE DIOS REY DE LAS ESPAÑAS»– és molt antitètica a la dels anteriors duros d'Amadeu I i d'Alfons XII, i això perquè el rei Carles hi apareix legitimat per la «Gràcia de Déu», pel designi diví, com un monarca de l'Antic Règim. La flor de lis de la part inferior indica el llinatge borbònic del retratat i, a més, el topònim del país hi apareix en plural: una traducció al castellà de les titulacions en llatí utilitzades anteriorment pels monarques de les cases d'Habsburg i Borbó, «HISPANIARUM REX», ben lluny de la parca denominació de l'Estat-nació, «ESPAÑA».

Com és fàcilment observable en aquesta moneda carlina, a diferència dels retrats d'Amadeu I i d'Alfons XII en les 5 pessetes de 1871 i 1875-1876, respectivament, el retrat de Carles VII està *coronat*: certament no porta una corona reial, ni una cinta a la manera de diadema, però exhibeix una corona de llorer –símbol associat amb la noció de victòria– al voltant del cap. El cap llorejat havia estat present en les monedes de molts governants de l'antiguitat clàssica i de segles posteriors, també a la monarquia hispànica: de fet, la mare d'Alfons XII –Isabel II– va lluir corona de llorer en una part no precisament menor de les seues peces monetàries.

+info

Per a més informació sobre els elements fets servir per a coronar caps en les monedes, vegeu l'apèndix IV, i sobre la controvèrsia existent quant al lloc de fabricació de la peça que tractem –i de la germana de 5 cèntims– vegeu l'apèndix V

En una obra de referència dirigida per Rafael Feria[5] s'insisteix sobre l'alta qualitat del retrat, i el possible origen d'aquesta perfecció formal: «Ciertamente parece que el "estilo" del retrato del pretendiente [...], así como el escudo del reverso, se aproximan mucho a los que aparecen en las monedas del rey Leopoldo II de los belgas, acuñadas, evidentemente, en la Real Casa de la Moneda de Bruselas».

En el revers trobem l'escut dinàstic, borbònic, del quarterat de Castella i Lleó, Granada i Borbó, coronat i sobre llorers, és a dir, el cèlebre *resumido* que ací esdevé un senyal de la pretesa legitimitat de l'aspirant al tron. També hi tornem a trobar la flor de lis separada, i dos monogrames amb les «C» i els «7» del seu títol reial en fusió sota una corona reial, com també una margarida, aquesta última una al·lusió a Margarida de Borbó-Parma, la bonhomiosa muller de Carles en aquells temps. Una galanesa inèdita en les encunyacions monetàries.[6]



10 cèntims del pretendent Carles VII d'Espanya. Revers
Oñati (?), 1875 · Coure, 10 g (t. 10), 30 mm ø
Autoria: O · T (?)



5 *La peseta. Historia de una época*. Madrid: Expansión (Grupo Recoletos), 2002, p. 64.
6 Amb l'apel·latiu de *margaritas* van ser conegudes les dones que formaven part del sector carlí, o requeté, del bàndol revoltat de la Guerra Civil espanyola.

2.3. Alfons XII sota la Constitució de 1876

Amb posterioritat a la promulgació de la Constitució de juny de 1876 –inspirada per Antonio Cánovas del Castillo– les monedes d'Alfons XII van canviar el títol reial: a partir d'una Reial Ordre d'agost de 1876, en l'anvers de les peces figuraria la llegenda «ALFONSO XII POR LA G[RACIA]· DE DIOS» i al revers (o *creu*) «REY CONST[ITUCIONA] L. DE ESPAÑA».



10 cèntims d'Alfons XII d'Espanya. Anvers i revers
Barcelona (sengles estreles de huit puntes –«✸»– a l'anvers, a l'un costat i a l'altre de la data): Oeschger, Mesdach & Cía (OM entrellaçades al revers davall de l'escut), 1878 · Bronze, 9,90 g (t. 10), 30 mm ø
Autoria: Gregorio Sellán*

8 Els llorers d'aquest revers –situats a vora i vora de l'escut– potser feien referència directa a l'aleshores recent victòria sobre els carlins; siga com siga, Carles VII també havia afegit unes branques de llorer davall l'escut del revers en les peces de 5 i 10 cèntims, així com Isabel II a bona part del numerari de coure.

La referència a la «Gràcia de Déu» –com a font de legitimació del poder– vinculava les monedes alfonsines amb les de les monarquies de dret diví de tot Europa (i del pretendent carlí que va emetre la peça present en el punt anterior), però en aquestes peces encunyades a Madrid la fórmula tradicional es feia compatible amb l'afirmació explícita del caràcter constitucional del règim. Miguel Martorell, en *Historia de la peseta. La España contemporánea a través de su moneda*,[7] ho ha sintetitzat molt ajustadament amb la frase «[...] las leyendas de la moneda proclamaron la doble naturaleza de la monarquía restaurada».

Com s'ha vist en la segona part d'aquest treball, el procedir alfonsí tenia precedents pareguts en les monedes d'Espanya: durant el Trienni Liberal, i al llarg de la major part del regnat d'Isabel II, les encunyacions havien mostrat fórmules equivalents –de redacció més clara, fins i tot– per a recollir la doble legitimació del poder: «FERNANDO 7º POR LA GRACIA DE DIOS Y LA CONSTITUCION / REY DE LAS ESPAÑAS» i «ISABEL 2ª POR LA GRACIA DE DIOS Y LA CONSTITUCION / REINA DE LAS ESPAÑAS», amb les abreviatures corresponents quan feia al cas.

Per a entendre el significat polític de la presència de la doble legitimitat en les monedes alfonsines –d'Alfons XII des de 1876 i d'Alfons XIII fins a la dictadura de Primo de Rivera– podem consultar un text de Javier de Santiago Fernández, contingut en el llibre *La peseta. 130 años de la historia de España* (p. 50):

> La leyenda es significativa respecto al nuevo orden político sobre el que se iba a apoyar el edificio de la Restauración. El poder del Rey proviene de la gracia de Dios y de la Constitución [de l'any 1876]. Combina de esta manera la tradición monárquica, la herencia borbónica que le permite asumir el Trono, y la regulación de su poder por el texto legislativo redactado por Cánovas. Son el Rey y las Cortes las dos instituciones fundamentales del sistema. En la Constitución se especifica que la soberanía es compartida: la potestad de hacer las leyes reside en las Cortes con el Rey, y es éste quien ordena formar gobierno, con independencia de las mayorías parlamentarias. Es una leyenda que exalta la figura del Monarca y muestra bien a las claras que la esencia de su poder no procede de decisión parlamentaria. La Corona es contemplada como una de las claves del sistema, como una «institución de fe», según la definió el mismo Cánovas. Es la monarquía constitucional prometida por Alfonso XII en [el manifest de] Sandhurst.

+info

Per a accedir a informació sobre els inicis a França de la doble legitimitat del poder reial, vegeu l'apèndix VI

7 Barcelona: Planeta, 2001, p. 92.

Unes informacions més sobre les encunyacions d'Alfons XII. En primer lloc, sobre els més que notoris canvis en els retrats com en el cas de sa mare: en efecte, la cara del monarca aniria transformant-se en els anversos de les monedes al compàs de les emissions: des de la primera, conformada solament pel duro dels anys 1875 i 1876, que mostra un rei molt jove (moneda ja reproduïda en aquest treball), fins a l'inici de les últimes encunyacions, el 1881 (1880 en el cas de les encunyacions per a les illes Filipines), quan el personatge apareix amb unes patilles molt poblades que pràcticament enllacen amb el bigot (a la moda de l'època, com una mena de barba afaitada per la barbeta i pel coll.



25 pessetes –«dobleta»– d'Alfons XII d'Espanya. Anvers i revers
Madrid, 1881 · Or (Au 0.900), 8,06 g (t. 8,06), 24 mm ø
Autoria: Gregorio Sellán

Les monedes de 25 pessetes datades entre 1876 i 1881 tenen un percentatge d'or fi –entre 0.895 i 0.896,8– menor del mínim tolerat per la llei.







5 pessetes d'Alfons XII d'Espanya. Anvers i revers
Madrid, 1883 · Plata (Ag 0.900), 24,91 g (t. 25), 37 mm ø
Autoria: Gregorio Sellán





Pel que fa al revers de la peça anterior, l'escut ha de resultar familiar, per força, a les persones que habiten al territori del Regne d'Espanya: fou instituït el 1875 i, amb algunes diferències menors (en particular l'absència de sengles corones sobre les columnes d'Hèracles, i d'aigües sota aquestes), es tracta bàsicament del mateix emblema que a hores d'ara és l'escut oficial de l'Estat (establit l'any 1981).





Esquerra: segell de devolució –previst per a l'ús intern en l'administració de correus i no per al franqueig habitual– emès el 25 de setembre de 1875. Gabino Rodríguez fou l'autor del disseny d'aquest espècimen.
Dreta: versió oficial de l'escut actual d'Espanya.

Una simple ullada ens permet distingir que l'escut estricte està dividit en quatre parts principals, a més de comptar amb un element apuntat a la part inferior i un altre d'oval al centre. Les quatre parts més grans contenen els emblemes històrics següents:

— dalt, a l'esquerra de l'espectador, un castell groc (daurat) sobre fons roig, senyal del regne de Castella;
— dalt també, però a la dreta, un lleó de porpra (entre rosa i morat) sobre fons blanc (plata), emblema del regne de Lleó;
— baix, a l'esquerra, quatre pals rojos en fons grog (daurat), originalment el senyal propi dels monarques de la Corona d'Aragó i, amb el temps, el blasó comú de diversos territoris: el regne aragonés, el regne de València, el regne de Mallorca i el comtat de Barcelona, aquest últim esdevingut el principat de Catalunya;
— baix a la dreta, unes cadenes grogues (daurades) sobre fons roig, carregades al mig amb una maragda (verda, lògicament), en representació del regne de Navarra o, més exactament, de les cinc *merindades* de l'Alta Navarra.

L'element situat a la punta és una magrana, en els seus colors naturals: com que en castellà el nom d'aquesta fruita és *granada*, es tracta d'un «blasó parlant» en referència a l'antic regne homònim: Granada.



Per últim, l'element el·líptic central representa la dinastia borbònica, arrelada a Espanya des dels inicis del segle XVIII: la presència d'aquest emblema en l'escut reial espanyol es deu a l'obstinació de Lluís XIV de França, que –ja s'ha dit en la part anterior– va imposar aquesta condició en el transcurs de les deliberacions que conduïren a l'entronització de Felip V.

En la moneda només figuren tres flors de lis grogues (daurades), disposades dues dalt i una baix i sobre fons blau. Però aquest blasó és, veritablement, el de França: com que a la Península no va venir a regnar un rei francés sinó un personatge de la família reial gàl·lica –Felip, duc d'Anjou, nét de Lluís XIV– en aquest duro d'Alfons XIII hauria d'haver-hi hagut una bordura de color roig encerclant les flors de lis. Amb això –que en termes heràldics es coneix com a brisura– s'informaria que l'escussó (o escudet oval) representa algú que és «de la sang de França», *issu de France:* concretament de la branca coneguda com a Borbó-Anjou.

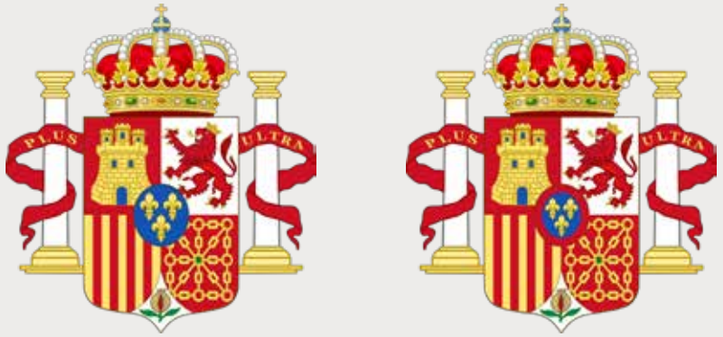

Esquerra: versió en les monedes de l'escut usat al regne d'Espanya entre el 1875 i el 1931.
Dreta: versió completament correcta del mateix escut, amb la bordura roja de l'escussó central.
En el model oficial de l'escut actual d'Espanya podem observar la bordura roja esmentada.

La penúltima informació que aportarem en aquest punt és la relativa al cantell de les monedes: en les grans peces de plata encunyades a nom d'Alfons XII des de 1877 es va substituir la llegenda política del cantell –«JUSTICIA Y LIBERTAD» en els duros de 1875 i 1876– per una successió de 27 flors de lis separades en tres grups de nou. Evidentment, el fet d'incorporar-hi el senyal dinàstic per antonomàsia del rei és, també, una opció política. En qualsevol cas, en el cantell de les monedes de 50 centaus de peso encunyades a Madrid –datades entre el 1880 i el 1885, però fabricades fins al 1889– i destinades a circular per les illes Filipines, ens espera la sorpresa: allà apareixen tres flors de lis i el lema «LEY PATRIA REY», exactament el mateix que, també als cantells, havia ornat encunyacions d'Isabel II com a monarca constitucional entre 1837 i 1868.

+info

Per a més consideracions sobre l'escut vigent en l'actualitat, vegeu l'apèndix VII

Però aquestes peces –i altres valors de la mateixa sèrie– contenen una altra característica excepcional en el marc de les encunyacions

constitucionals alfonsines: la presència en el revers de la moneda de l'escut quarterat sense les «barres» de la Corona d'Aragó ni les cadenes navarreses. Com durant tot el regnat d'Isabel II –a Espanya i a les Filipines– i sobre les monedes de 5 pessetes de 1875 i 1876.

50 centaus de peso d'Alfons XII d'Espanya per a les illes Filipines. Revers
Madrid, 1885
Plata (Ag 0,835), 12,98 g (t.12,5), 30 mm ø
Autoria: Gregorio Sellán

Les estreles de 5 puntes són la marca de seca de les emissions ultramarines produïdes a Madrid







Alfons XII visitant els malalts de còlera d'Aranjuez (1887), de José Bermudo Mateos (Museo de Historia de Madrid). La pintura recrea un dels fets d'Alfons XII més apreciats per la població: el desplaçament del rei –el 1885 i sense el consentiment d'Antonio Cánovas del Castillo– cap a Aranjuez, a l'efecte de visitar les víctimes d'una gravíssima epidèmia de còlera i posar instal·lacions del palau reial de la localitat a disposició dels malalts.

2.4. Alfons XIII sota la Constitució de 1876

Fins que Alfons XIII no va jurar la Constitució, l'any 1902, la regència d'Espanya va ser exercida per sa mare, Maria Cristina d'Habsburg, però aquest extrem no es va veure reflectit en les encunyacions monetàries: en l'anvers de les peces només va aparéixer el fill pòstum d'Alfons XII, rei des del mateix moment del seu naixement el 1886.

El retrat del rei-xiquet va anar canviant en les monedes a mesura que es feia major; s'ha rememorat amb un bon aparell fotogràfic en l'obra dirigida per Rafael Feria *La peseta. Historia de una época* (p. 65-68):[8] va ser figurat com a nadó amb cabells molt apegats al crani (el tipus *pelón*), com a xiquet amb cabells arrissats (el tipus *bucles*) o amb un tupé (el tipus justament conegut en castellà com a *tupé*), a més de la variant d'aquest últim tipus per a les emissions destinades a Puerto Rico i les Filipines, o tipus *rizos*, i potser el tipus propi de la moneda de 100 pessetes en or de 1897, «en la qual Alfonso XIII parece tener algo más de edad» (p. 66). Acabada la regència de sa mare, el retrat monetari d'Alfons XIII va continuar metamorfosejant-se segons que el rei entrava en l'edat adulta: el tipus *cadete* (amb el coll adornat de l'uniforme de capità general), el tipus *prusiano* o posterior al casament (amb el mateix coll militar) i, finalment, el retrat *adulto* enllestit durant la Dictadura primoriverista.

Les tres primeres monedes reproduïdes a continuació recullen el retrat inicial d'Alfons XIII sobre les encunyacions, el tipus *pelón*: per bé que la representació de reis-xiquets no ha faltat en la història de les encunyacions monetàries, sí que és excepcional que el monarca figurat sobre les peces siga un nadó tan i tan menut. Pel que fa a les imatges, cal advertir que mentre que la superior (1) correspon a una moneda autèntica, de 900 mil·lèsimes de plata, l'espècimen 1FA és una bona falsificació també realitzada en metall noble i, doncs, adscrita al grup de còpies fraudulentes que van ser conegudes com a duros *sevillanos*. La peça 1FB també és fraudulenta i de plata: en aquest cas la falsificació és fàcilment detectable perquè la moneda inclou una franja de color rogenc fosc que delata un batiment irregular dels metalls presents en la fosa –plata i coure, com a mínim– realitzada pels falsaris. L'exemplar 2 és una prova no adoptada que mostra en l'anvers un retrat de transició entre el *pelón* i el *bucles* (3).

8 Madrid: Expansión (Grupo Recoletos), 2002.

5 pessetes d'Alfons XIII d'Espanya (1 i 3), dues falsificacions de monedes de 5 pessetes (1FA i 1FB), i una prova no adoptada de 5 pessetes (2). Anversos

1: Madrid, 1891· Plata (Ag 0.900), 25,20 g (t. 25), 37 mm ø
Autoria: Gregorio Sellán

1FA: (?), 1891 (?) · Plata, 24,30 g, 37 mm ø
Autoria: (?) *d'après* Gregorio Sellán

1FB: (?), 1891 (?) · Plata, 24,24 g, 37 mm ø
Autoria: (?) *d'après* Gregorio Sellán

2: Madrid, 1891· Plata (Ag 0.900), (t. 25), 37 mm ø
Autoria: Gregorio Sellán

3: Madrid, 1894· Plata (Ag 0.900), 25,09 g (t. 25), 37 mm ø
Autoria: Gregorio Sellán











© Museo Arqueológico Nacional · MAN (Madrid).
Nº inv. 2008/167/16

La preocupació institucional i del gran públic era coincident: la falsificació de la principal peça de plata del sistema monetari espanyol –el duro de 5 pessetes– havia adquirit proporcions enormes: el 1908 va començar la recollida dels duros *sevillanos* (fabricats en moltes ciutats espanyoles), però els terminis per a procedir al canvi de les monedes falses per les legals van haver de ser ampliats: més enllà de desembre de 1909, data prevista en inici per a la cloenda de l'operació. Com remarca Javier de Santiago Fernández en *La peseta. 130 años en la historia de España* (p. 62), «Para facilitar la labor de los funcionarios del Banco se realizó y difundió un detallado informe dando los datos necesarios para distinguir el numerario falso del auténtico». Aquesta portada de la revista *Nuevo Mundo* d'agost de 1908 acredita la importància –social i econòmica– de l'esmentada iniciativa de permuta; en l'interior de la publicació, «El canje de los duros sevillanos» desgranava aspectes de l'operació.

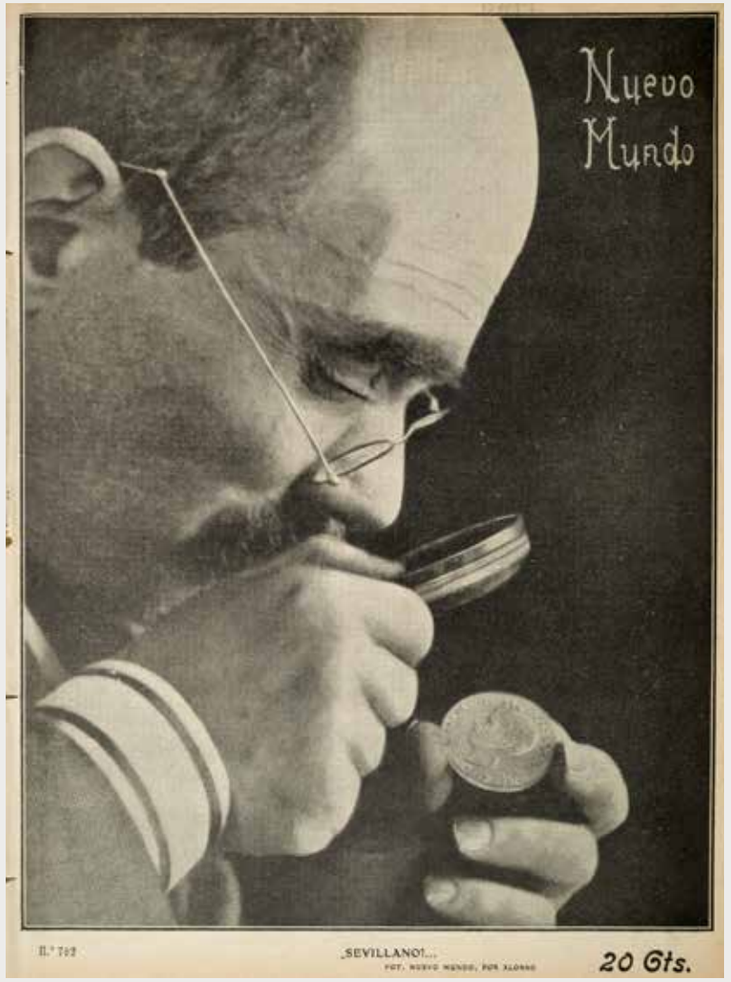

Fóra producte de la falsificació monetària a cavall dels segles XIX i XX, fóra conseqüència de l'encunyació governamental, el torrent circulatori estava inundat de retrats reials: sobre això hi havia una previsió de la Constitució de 1876, la que va jurar Alfons XIII als 16 anys. En efecte, a l'article 54é del text s'establia que «Corresponde además, al Rey: [...] Sexto. Cuidar de la acuñación de la moneda, en la que se pondrá su busto y nombre». Aquesta disposició feia del tot seguidisme de la recollida en l'article 171 de la Constitució de 1812, on ja es preveia que «Además de la prerrogativa que compete al Rey de sancionar las leyes y promulgarlas, le corresponden como principales las facultades siguientes: / Undécima. Cuidar de la fabricación de la moneda, en la

que se pondrá su busto y su nombre». Però la constitució gaditana no va inspirar només la de 1876: la previsió que sobre les monedes apareixeria el nom i el bust del monarca havia figurat igualment en l'article 47.7 de la Constitució de 1837, en el 45.7 de la Constitució de 1845, en el 52.6 de la Constitució no promulgada de 1856 i, com a últim exemple abans de la Restauració, en l'article 73.6 de la Constitució de 1869 –la que va conduir a l'entronització d'Amadeu de Savoia.

Alfons XIII i na Maria Cristina, reina regent (1898), de Luis Álvarez Catalá (Palau del Senat, Madrid): «Recrea un espacio palaciego ilusorio, donde no falta ninguno de los símbolos más característicos del retrato de corte, del retrato áulico, herencia todavía del "retrato de aparato" barroco: trono, cortinón-dosel, escudo regio, corona, cetro y los elementos arquitectónicos como la columna y la balaustrada. Delante dispone las dos figuras regias en pie [...], acertando a captar la timidez del niño agobiado por su responsabilidad, mientras Doña María Cristina, reflejando todavía la tristeza de su situación, le protege con un gesto de madre y Regente a la vez» (Jesús Gutiérrez Burón, a *El arte en el Senado*. Madrid, 1999, p. 208).



El retrat present en aquesta moneda de 5 pessetes de plata, o duro, datada el 1899, en correspon al tipus *tupé*. La peça ostenta la mateixa titulació reial que va fer servir Alfons XII, com a monarca constitucional, amb el lògic canvi de l'ordinal: «ALFONSO XIII POR LA G[RACIA]· DE DIOS» en l'anvers, i per darrere «REY CONST[ITUCIONA]L. DE ESPAÑA». En el cantell no pareixia cap llegenda: només 27 flors de lis, com en els duros d'Alfons XII des de 1877 i en els anteriors a nom d'Alfons XIII.







5 pessetes d'Alfons XIII d'Espanya. Anvers i revers
Madrid, 1899 · Plata (Ag 0.900), 24,90 g (t. 25), 37 mm ø
Autoria: Bartolomé Maura

Unes breus paraules sobre les dues peces d'un peso que –amb les característiques metrològiques de les monedes de 5 pessetes d'Alfons XIII i amb el mateix escut que ornava aquestes– s'encunyaren a Madrid per a Puerto Rico (amb data del 1895) i per a les illes Filipines (amb data del 1897): com que en el revers d'aquestes mo-





1 peso d'Alfons XIII d'Espanya per a les Illes Filipines. Anvers
Madrid, 1897 · Plata (Ag 0.900), 25,10 g (t. 25), 37 mm ø
Autoria: Bartolomé Maura

Les estreles de 5 puntes són la marca de seca de les emissions ultramarines produïdes a Madrid

nedes apareixen les denominacions dels respectius territoris, a l'anvers s'utilitzaven sis abreviatures per tal de poder encabir completament el títol reial al voltant del retrat del monarca (com s'ha dit, del tipus *rizos*): «ALFONSO XIII P[OR]. L[A]. G[RACIA]. D[E]. D[IOS]. REY C[ONSTITUCIONAL]. DE ESPAÑA».

Les últimes encunyacions d'Alfons XIII que lluïren el títol de monarca constitucional van aparéixer datades entre 1910 i 1913: les monedes posteriors d'aquest regnat ja corresponen al període de la dictadura del general Miguel Primo de Rivera.



2 cèntims d'Alfons XIII d'Espanya. Anvers i revers
Madrid, 1911 · Bronze, 1,97 g (t. 2), 20 mm ø
Autoria: Bartolomé Maura





No volem acabar aquest punt sense recordar l'existència d'unes targetes postals editades a Alemanya entre l'any 1904 i els anys trenta del segle XX: estaven gofrades –és a dir, estampades en relleu, en sec– i recollien el numerari de diferents països amb representacions cobertes de tinta daurada, platejada o bronzejada (d'acord, és clar, amb la composició metàl·lica de les monedes reproduïdes). Aquestes targetes incloïen, a més, les banderes estatals i informació financera que agradava molt els turistes: el tipus de canvi entre monedes. Vegem a tall d'exemple una de les versions de la targeta dedicada al regne d'Espanya, en què s'incloïa la bandera mercant d'aquells temps –o més bé una *aproximació*– així com les equivalències dels valors monetaris espanyols amb les espècies de les potències econòmiques del moment: a) el marc de l'Alemanya imperial; b) la corona de la monarquia d'Àustria i d'Hongria; c) la lliura esterlina del Regne Unit de la Gran Bretanya i Irlanda; d) les monedes de la Unió Monetària Llatina –el franc de França, la lira d'Itàlia, el franc de Bèlgica, el franc de Suïssa, la dracma de Grècia i, per extensió, les monedes d'altres països que, sense ser membres de l'organització, en seguien les directrius monetàries–; e) el florí, o *gulden*, del regne dels Països Baixos; f) el ruble de la Rússia tsarista; g) les monedes de la Unió Monetària Escandinava –la corona de Dinamarca, la de Suècia i la de Noruega–, i h) el dòlar dels Estats Units d'Amèrica.



Aquestes taules de canvis entre encunyacions no van figurar en alguns tiratges de les targetes que descrivim (ni en altres produccions de postals gofrades «amb monedes» de la darreria del segle XIX o dels inicis del XX), però hi van fer acte de presència amb escreix, com ve acreditat pel gran contingent d'exemplars conservats amb

aquesta característica.[9] Els elements vexil·lològics no van perdurar en les versions posteriors d'aquesta mena de postals, però s'hi va incrementar la reproducció de peces metàl·liques i s'hi van mantenir pràcticament fins al final les taules de canvi, considerades aquestes últimes –en el cas de les monedes d'or, si més no– una aportació ben útil (a més d'atractiva per als viatgers). Siga com siga, aquestes targetes van contribuir a la difusió per tot arreu dels tipus monetaris de molts territoris del planeta, amb la qual cosa els retrats dels monarques, els escuts d'armes i d'altres motius van fornir els usuaris d'informació a l'entorn de qui tenia el poder a les latituds corresponents.

Pel que fa a les versions idiomàtiques, l'autoria alemanya d'aquell projecte no va impedir de cap de les maneres el plurilingüisme: les targetes van aparèixer inicialment amb les llegendes en alemany (com en el cas de l'espècimen reproduït ací), en francés o en anglés, i, amb el temps, també en neerlandés, en rus o en txec. Posteriorment, les postals van incloure les denominacions dels països emissors en diverses llengües, incloent-hi el castellà i, en el seu cas, el corresponent idioma estatal quan era diferent dels esmentats.[10]

9 En determinades edicions, l'espai destinat a les taules d'equivalències monetàries o bé es va deixar en blanc, o bé s'hi va incorporar un text de salutació o d'altra mena, o bé –fins i tot– s'hi va incloure una fotografia d'algun indret del país o el retrat del monarca.

10 En parlar de les dates concretes i les editorials s'ha de dir que la iniciativa que ens ocupa va començar a Magdeburg (a la província prussiana de Saxònia), de la mà d'Hugo Semmler el 1904 (com abans s'ha dit). Després, es van posar en circulació àlbums –inicialment conformats cap al 1910– on es recollien les «col·leccions» de les postals. Amb posterioritat a Semmler, cap al 1912, va ser Max Heimbrecht, a Schöneberg (Berlín), l'encarregat d'editar les targetes; poc després, aquest impressor va traslladar el negoci a Oranienburg-Eden, també a Berlín. Després de Max Heimbrecht –cap a mitjans dels anys vint– agafaria la responsabilitat Walter Erhard, de Waiblingen (a prop d'Stuttgart, a Württemberg), qui acabaria traslladant l'editorial –*ca.* 1930– a Altensteig (també a Württemberg) i, el 1932, ben a prop d'aquesta última localitat, a Wildberg. Una part dels tiratges d'Erhard se'ns apareix com a més «ombrívola» en atenció a l'ús de tons menys brillants en –fonamentalment– els relleus daurats i, també, a l'absència de les banderes (un tret que ja es documenta als últims tiratges de Max Heimbrecht). La pràctica totalitat de les dades sobre les targetes alemanyes amb banderes, peces monetàries i taules d'equivalències procedeixen de dos articles de David Gladfelter: «Coinage on Postcards: The Cambist's Glorious Last Hurrah» [Part 1], *The Asylum. Quarterly Journal of the Numismatic Bibliomania Society*, vol. XXIII, núm. 2. Numismatic Bibliomania Society (NBS), 2005, p. 80-85, i «Coinage on Postcards: The Cambist's Glorious Last Hurrah» [Part 2], *The Asylum. Quarterly Journal of the Numismatic Bibliomania Society*, vol. XXIV, núm. 1. Numismatic Bibliomania Society (NBS), 2006, p. 17-24.



2.5. Alfons XIII durant la Dictadura primoriverista i la «Dictablanda» (1923-1931)

El *pronunciamiento* del general Miguel Primo de Rivera va obtenir l'aquiescència del rei Alfons XIII, i, en conseqüència, a Espanya es va instaurar una dictadura militar el setembre de 1923: malgrat els intents inicials d'acomodar retòricament la nova situació, des de llavors la Constitució de 1876 va deixar d'estar vigent al territori espanyol. En aquesta moneda de 50 cèntims (o 2 «quinzets») de plata, de 1926, la llegenda utilitzada va ser «ALFONSO XIII REY DE ESPAÑA», lògicament sense referències al caràcter constitucional de la monarquia i, igualment, sense cap menció de la pretesa legitimació divina (com en temps d'Amadeu I i del primer període d'Alfons XII).

50 cèntims d'Alfons XIII d'Espanya. Anvers i revers
Madrid, 1926
Plata (Ag 0.835),
2,46 g (t. 2,5), 18 mm ø
Autoria: Enrique Vaquer





Aquest retrat fou l'últim dels d'Alfons XIII que va aparéixer sobre una moneda, i va ser realitzat «con un estilo modernista muy "velado"», com afirma José María Aledón en *Historia de la peseta*.[11] Les altres dues peces encunyades durant la Dictadura (de 25 cèntims, o un «quinzet», de 1925 –amb un galió– i 1927 –amb martell, flors i espigues) no van utilitzar cap bust reial: al cap i a la fi, si la Constitució de 1876 no regia llavors, tampoc no estava vigent a Espanya l'article 54é del text jurat pel rei, on es preveia la figuració del monarca sobre tots els discos monetaris.[12]

11 Madrid / València: Real Casa de la Moneda · Fábrica Nacional de Moneda y Timbre / Dobler Difusiones, 2002, p. 58.

12 Pel que fa a la corona que timbrava l'escut del revers d'aquesta moneda i apareixia, igualment, en el revers de la peça de 25 cèntims de 1925 i en l'anvers del mateix valor de 1927, s'ha de considerar que l'aspecte que presenta és, només, conseqüència de la llibertat creativa dels artistes, que hi van mostrar tres florons i no els cinc de rigor, i hi van posar dues diademes en compte de les huit corresponents a la corona reial (visibles cinc). Com en temps dels Habsburg.



El rei Alfons XIII –a l'esquerra– i l'exdictador Miguel Primo de Rivera el març de 1930. El general –diabètic– havia abandonat el poder el 30 de gener anterior, i va morir el 16 de març. Llunyans quedaven llavors els temps en què, en la proclama del colp d'estat de 1923, Primo de Rivera afirmava: «Este movimiento es de hombres: el que no sienta la masculinidad completamente caracterizada, que espere en un rincón, sin perturbar, los días buenos que para la Patria preparamos. Españoles: ¡Viva España y viva el Rey!».
Fotografia donada a Wikipedia Commons pel Deutsches Bundesarchiv, l'arxiu federal alemany.

Aquest esquema gràfic ens informa també de com va canviar l'orientació del retrat d'Alfons XII en funció del metall de l'encunyació: les imatges ens permeten comprovar que el monarca mirava a l'esquerra en les peces d'argent però ho feia a la dreta en les monedes d'or i de bronze (ací no s'inclou cap de les encunyacions alfonsines emeses per a les Filipines, on la orientació dels retrats en l'or i la plata era la contrària a la vigent a la Península).

1





2



3

1. 1875-1876 (5 PTS.)
2. 1876-1881
3. 1877-1879 (PATILLA ESTRETA I BIGOT RETALLAT)

Des de la legislació monetària de 1772 la disposició dels bustos reials en les monedes espanyoles s'havia realitzat de la següent manera:
a) durant els regnats de Carles III de Borbó, Carles IV i Ferran VII tots els retrats monetaris van estar orientats cap a la dreta –llevat d'alguna peça local– amb independència que l'encunyació es realitzara en or, plata o coure;
b) pel que fa a Josep Napoleó totes les monedes emeses al seu nom –en els tres metalls també– van mostrar el bust guaitant a l'esquerra, mentre que el pretendent carlí Carles V va aparèixer en les encunyacions de plata i coure amb la mirada cap a la dreta;
c) excepció feta de les encunyacions d'or des de l'any 1850, els retrats d'Isabel II sobre les monedes van representar la reina amb el rostre dirigit cap al costat dret.
d) Amadeu I i el pretendent carlí Carles VII van guaitar en direccions oposades en les peces destinades a la circulació: el de Savoia cap a l'esquerra, el Borbó cap a la dreta.

4





5



6

4. 1879 (2 PTS · PATILLA MENYS POBLADA)
5. 1880-1885 (en estreles, 1886)
6. 1880-1885 (en estreles, 1887)
   (RATLLA COMPLETA EN ELS CABELLS)

ELS RETRATS D'ALFONS XIII EN LES MONEDES (1888 · 1926)

Novament, les fotografies ens permeten conèixer també com va establir-se l'orientació del retrat d'un altre rei d'Espanya en funció del metall de l'encunyació, encara que la disposició dels retrats no fóra exactament la mateixa que en cas d'Alfons XII: en aquest esquema gràfic constatem que si bé Alfons XIII mirava a la dreta en les monedes d'or i cap al costat esquerre en les peces d'argent (en tots dos metalls com son pare), la imatge de la moneda de bronze acredita que la cara estava orientada a l'esquerra en les emissions d'aquest material.

1



PELÓN **(1888-1892)**

2



BUCLES **(1892-1894)**

3



TUPÉ **(1895/1896-1902)**

4



RIZOS **(1895-1897 · PUERTO RICO I FILIPINES)**

5



© Jesús Vico, S.A. (Madrid)

TUPÉ **MODIFICAT (100 PTS. DE 1897)**

6



CADETE **(1903-1906, EN ESTRELES 1910)**

7



PRUSIANO **(1910-1913)**

8



ADULTO **(1926)**

EL CANJE DE LOS DUROS SEVILLANOS



Aspecto de una de las dependencias del Banco de España durante el canjeo de los duros sevillanos



En la Casa de la Moneda.—Examen y cambio de una partida de duros

La famosa cuestión de los duros sevillanos, enfermedad crónica de nuestra situación monetaria, que desde hace largos años venían descuidando los gobiernos, ha entrado afortunadamente en vías de rápida y definitiva solución.

Habiéndose publicado previamente en la «Gaceta» las diferencias entre los duros legítimos y los de acuñación fraudulenta, el día 10 empezó en toda España el canje de éstos por los primeros, que continuará hasta el día 25. Dicho primer día se recogieron en Madrid 47.258 duros legítimos, valor distribuído de esta manera: en la Tesorería Central 25.785 pesetas; en la Provincial 6.505; en la Casa de la Moneda 6.000; en el Giro Mutuo 3.000, y en el Banco de España 60.000 en el cambio y 135.000 en Cuentas corrientes. En todas partes se ha efectuado el canje con toda normalidad.



Descarga de un carro de duros en la puerta del Banco de España

FOTS. NUEVO MUNDO POR ALONSO



3 LA SEGONA REPÚBLICA ESPANYOLA (1931-1939)





3.1. La Segona República durant els biennis reformista i contrareformista

Hem vist en ocasió de les 5 pessetes del Govern Provisional, de 1870, fins a quin punt una peça monetària pot constituir la negació, clar i ras, del poder personal i la consegüent afirmació del col·lectiu. La mateixa cosa –però sense càrrega nacionalista aparent (llevat de l'exclusivitat del castellà en les inscripcions) i, específicament, sense cap connotació irredemptista– s'esdevingué quan la Segona República Espanyola enllestí les seues encunyacions amb figures al·legòriques, la major part de les quals influenciades precisament pels dissenys de les matrones de Luis Marchionni, de sis dècades arrere. En procedir d'aquesta manera, les encunyacions monetàries de les autoritats del període 1931-1939 van ser plenament coherents amb la tradició republicana per antonomàsia a Europa, la francesa: no posar sobre les monedes l'efígie dels governants i, contràriament, fer ús d'una al·legoria normalment femenina per tal de personificar la llibertat, el règim republicà i, si fa el cas, la mateixa comunitat nacional.[1]

La Segona República fou proclamada a Espanya –el 14 d'abril de 1931– mitjançant un procés revolucionari alimentat per una enorme il·lusió col·lectiva: a les grans ciutats, les candidatures que pretenien la caiguda de la monarquia havien vençut en les eleccions municipals celebrades dos dies abans i, finalment, la marea no es va



Portada de l'exemplar manuscrit a ploma de la Constitució republicana de 1931. Es conserva al Congrés dels Diputats, a Madrid.

1 Durant la vigència de règims republicans francesos, aquesta execució només ha sigut vulnerada una vegada: durant la Segona República, quan –el 1852– el retrat del president Lluís Napoleó Bonaparte va ocupar alguns anversos (era l'època en què el nebot de Napoleó estava a punt d'esdevenir l'emperador Napoleó III de França, successor en la dignitat imperial del seu famosíssim parent).

poder parar. Al cap de pocs mesos se celebraven eleccions a Corts constituents: amb aquest procediment, la forma d'estat republicana s'establia a Espanya amb les formes democràtiques segons l'ús, i es promulgaria una Constitució el desembre del mateix any.

Però l'efervescència ideològica i simbòlica d'aquells temps no va trobar un correlat en les encunyacions monetàries: aquell poder republicà emeté moneda tard i n'emeté amb poca varietat. Com han escrit els autors de la *Guia numismàtica* del Museu Nacional d'Art de Catalunya,[2]

> El Govern de la República, centrat en problemes de caràcter econòmic i polític com ara la fuga de capitals o la crisi que s'arrossegava com a conseqüència del crac dels mercats internacionals de 1929, no va emprendre mesures serioses de renovació de la moneda metàl·lica fins a l'any 1933. Cal destacar aquest fet per la seva excepcionalitat, atès que en la història d'Espanya [i de França, Alemanya, Itàlia, etc.] un dels primers actes de sobirania en la implantació de règims nous havia estat l'emissió de moneda amb els símbols propis. En canvi, les primeres monedes republicanes no van començar a circular fins a l'any 1934.



25 cèntims –«quinzet»– de la (Segona) República Espanyola. Anvers
Madrid, 1934 · Cuproníquel, 6,93 g (t. 7), 25 mm ø

Els tipus monetaris que, finalment, van encunyar les autoritats centrals de la Segona República van ser sis, dels quals cinc s'ornaven amb al·legories femenines (amb quatre dissenys diferents). Totes aquestes monedes incorporaven la llegenda «REPUBLICA ESPAÑOLA», i només dues circularen abans de la Guerra Civil. En

2 Marta Campo, Albert Estrada-Rius i Maria Clua i Mercadal: *Guia numismàtica*. Barcelona: Museu Nacional d'Art de Catalunya · MNAC, 2004, p. 206-207.

la primera peça –els 25 cèntims de cuproníquel de 1934 de la pàgina anterior– es contemplava una matrona de mig cos, mirant cap a la dreta, que sostenia una branca d'olivera –símbol de la pau, a l'altura dels ulls– amb la mà dreta; l'al·legoria portava el pentinat solt i arrissat al bescoll, i els trets facials, i físics en general, eren tan marcats que destil·laven un cert aire androgin.

L'altra peça d'aquests anys –dissenyada en temps del bienni reformista però ja posada en circulació durant el bienni contrareformista– era la pesseta de plata, datada el 1933 (1934 en les estreles), on la matrona era de cos sencer, mirava a l'esquerra, estava asseguda sobre un bloc petri pràcticament cúbic i també sostenia una branca d'olivera entre els dits de la mà dreta. Novament els trets facials hi estaven tractats amb certa duresa, i els físics en general fins i tot en mostraven alguna herència miquelangelesca. El pentinat de la figura era, si fa no fa, com el present sobre la moneda de 25 cèntims.



1 pesseta de la (Segona) República Espanyola. Anvers
Madrid, 1934 (enllestida el 1933)
Plata (Ag 0.835), 4,96 g (t. 5), 23 mm ø
Autoria: José Espinós Verger





Aquest fotomuntatge –de títol «III. Segle XX: Amor financer», tercer de la sèrie *Amor en la historia*– fou realitzat per Josep Renau i va aparéixer inclòs en el núm. 149 d'*Estudios. Revista Ecléctica* (València, gener de 1936). Com pot observar-se en la imatge el concepte de diners no s'encarna –no se simbolitza– en pessetes de plata de la república, o en bitllets de banc, sinó mitjançant els duros de plata posats en circulació a les acaballes del segle XIX, com ara els d'Amadeu I i Alfons XIII (del tipus *pelón* i, també, del tipus *bucles*).

3.2. La Segona República durant la Guerra Civil

Després de la revolta castrense i civil contra el govern del Front Popular (els dies 17 i 18 de juliol de 1936), i del fracàs parcial d'aquest colp d'estat o *pronunciamiento*, la Segona República deixà de controlar bona part del territori i hagué de fer front –durant tres anys– a l'ofensiva bèl·lica dels participants en la revolta. Aquests serien comandats ben prompte pel general Francisco Franco, qui va tenir com a aliats principals (polítics i militars) l'Alemanya hitleriana i la Itàlia mussoliniana.

El procés –un dels més dramàtics i sagnants del període d'entreguerres, amb persecucions religioses, repressions polítiques duríssimes i sovint letals (contra els quintacolumnistes i els enemics declarats), i terribles bombardejos sobre la població civil– ha passat a la història com la Guerra Civil espanyola, i la seua complexitat implica haver de referir-se també a fets com l'existència de nombroses fractures ideològiques al bell mig del camp republicà, alguna de les quals susceptible de conduir fins i tot a conflictes interns armats. A l'Espanya franquista la dissidència interna va ser bandejada –ràpidament i des del cim– sense contemplacions, com en l'actuació contra els falangistes que s'oposaven a la neutralització política del seu partit feixista.

En aquell context bèl·lic que va suposar l'assetjament de l'executiu republicà –i, immediatament, el seu pelegrinatge pel territori– les autoritats monetàries (amb Juan Negrín, el ministre d'Hisenda, al darrere) van posar en circulació els altres espècimens ornats d'allegories femenines, tres en total, datats en l'any 1937: comencem amb els 50 cèntims de coure per tal de dir, només, que en l'anvers es va reprendre el disseny de la pesseta de plata. Contràriament, els 5 cèntims de ferro aportaven una novetat iconogràfica molt remarcable: hi incloïen un barret frigi en la figuració del retrat al·legòric, d'aparença molt francesa (vegeu p. següent).



La presència del bust amb barret frigi va ser escassíssima igualment en els segells de correus de la Segona República: només hi trobem una sèrie amb aquest element, d'abril de 1938. En els bitllets emesos per l'autoritat central també caldrà esperar molt, fins al 1937, per a contemplar-ne dos espècimens amb aquesta iconografia, posats en circulació a l'inici de l'any següent. Per últim, al marge d'emissions locals de bitllets i de les monedes del Consell Municipal d'Ibi, al País Valencià, el retrat femení cofat de barret frigi també va aparéixer en les encunyacions del govern autònom basc, i serà en el corresponent punt on incidirem sobre aquest emblema de la llibertat i, segons com, de la República.



5 cèntims de la (Segona) República Espanyola. Anvers
Castelló, o Asp?, 1937 · Ferro, 4,16 g (t. 3,75), 20 mm ø
Autoria: José Onneti (?)



República (1931), de Teodoro Andreu (Col·lecció Joan Gavara Prior). El pintor va fugir en aquesta obra de qualsevol idealització simbòlica a l'hora de representar el nou orde d'abril de 1931, i la bellesa d'una dona moderna –la valenciana Carme Viadel Haro, que llavors tenia vint anys– que ens mira franca i sense complexos, va ser més que suficient: una xica amb els cabells curts, vestida de diari però cofada amb el barret frigi, o de la llibertat, i amb la bandera republicana espanyola (amb llegenda brodada) al muscle. No ens ha de passar desapercebut el ric –i ben treballat artesanalment– adreç tradicional de valenciana, en què s'adverteix l'escut de la ciutat de València en la joia, a l'altura del pit. Durant el franquisme l'obra va romandre amagada, clavetejada del revés, en el fons d'un armari propietat de la filla de l'artista.



República Espanyola (1932) de Ricard Boix. Una de les escultures art-déco més elegants i representatives de les tendències artístiques aperturistes del període republicà. L'obra va romandre amagada, en temps del franquisme, en un armari situat al corredor de la casa de l'artista.
78 x 75 3,5 cm
Pedra almorquí (blanca de Novelda)
Museu de Belles Arts de València

En el recorregut per les al·legories femenines presents en els monedes republicanes hem de referir-nos, finalment, a la pesseta de llautó de 1937, on només es veia el cap de la matrona –també amb cabells solts, ondulats en el bescoll, però trets més dulcificats que en les emissions de 1934– mirant a l'esquerra.



1 pesseta de la (Segona) República Espanyola. Anvers
Castelló, 1937 · Llautó, 5,29 g (t. 5), 23 mm ø

Si ens endinsem en la pesseta de 1937 (que tenia el mateix pes i diàmetre que la pesseta de plata), el primer que cal posar en relleu és que, arran del setge de Madrid per les tropes franquistes, i durant la presència del govern republicà a la ciutat de València, la fàbrica de moneda va traslladar-se a les terres valencianes: Castelló i Asp. Concretament, aquesta moneda –de la qual existeixen proves datades el 1935 i elaborades a Madrid– fou encunyada en una finca pròxima a la ciutat de Castelló de la Plana (la coneguda com la Factoría C), en mig de circumstàncies lògicament precàries, com correspon a un conflicte de les dimensions i la intensitat d'aquell: José María Aledón –en *Historia de la peseta* (p. 62)– ha escrit que «Los problemas que supuso esta precipitada medida de emergencia y la precariedad de medios, falta de metales, etc., de esta segunda etapa de la República, se reflejó en las monedas, que a medida que avanzaba la guerra fueron bajando en calidad y cantidad». Durant els temps del trasllat a Castelló, la ciutat de València –*capital* provisional de la Segona República– patia durs bombardejos de l'aviació de la Itàlia feixista, estat que donava suport a Franco, com ja s'ha dit.

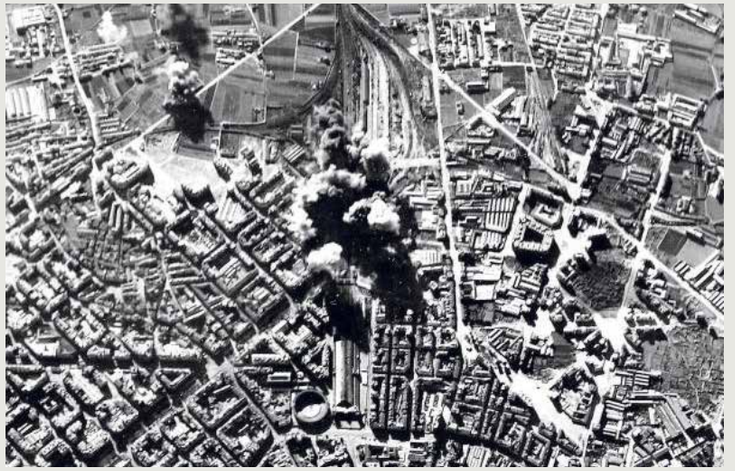

Bombardejos italians, de l'any 1937, sobre l'Estació del Nord de la ciutat de València i sobre l'adjacent barri de Russafa.

La imatge és un fragment d'una fotografia conservada a l'Ufficio Storico dell'Aeronautica Militare, Roma.

Malgrat les deficiències tècniques en l'encunyació de la pesseta de 1937 (de «las pesetas de Valencia», com es coneixien en castellà), ens trobem en presència d'una de les emissions més populars de la història d'Espanya, estilísticament moderna en els temps de la seua concepció i capaç de destil·lar-ne un apel·latiu específic, com fou el de *rubia*. Javier de Santiago Fernández ho ha explicat en *La peseta. 130 años de la historia de España* (p. 78):

> El empleo de la nueva aleación dio una coloración muy peculiar a esta moneda, con un tono amarillento, que condujo al tan popular apelativo de "rubia", referido a la dama del anverso y por extensión a la Peseta. Curiosamente es una denominación que ha continuado siendo utilizada en el lenguaje popular para referirse a las pesetas posteriores, que ya no llevaban una mujer, sino la cabeza de Franco, hecho quizá motivado por el color del cobre utilizado en su fabricación.

Dues últimes apreciacions, o consideracions, sobre aquesta peça tan emblemàtica i la resta que hem descrit en els dos apartats sobre la Segona República. La primera, que tenint en compte que el revers de la pesseta de 1937 incloïa una branqueta de vinya amb un pàmpol i un penjoll de raïm, es va arribar a dir que era «la perdición de los hombres»: en una mateixa moneda, els diners, una dona (rossa) i el vi, tres elements suposadament capaços de portar cap a l'abisme el comú dels homes heterosexuals d'aquells anys...



La segona consideració és que, a diferència de l'antiga matrona de Luis Marchionni –que, recordem-ho, es recolzava en els Pirineus i s'estenia fins a Gibraltar– i de moltes representacions republicanes anteriors i coetànies a la *rubia*, en les monedes de la Segona República els caps de les matrones no estaven coberts per la corona mural. Aquest element heràldic havia sigut escollit per a timbrar l'escut d'Espanya el 1868, en temps del Govern Provisional, ja que –com s'ha dit abans– era considerat un element neutral que no prenia opció en la controvèrsia entre monarquia i república. Però el 1873, en absència d'una simbologia que representara pròpiament la Primera República, és a dir, atesa la incompareixença de noves armories estatals oficialment adoptades, l'escut de 1868 va tornar a posar-se en circulació a Espanya. Malgrat l'asèpsia dels orígens, la corona mural hauria esdevingut a les latituds de la major part de la península Ibèrica un senyal republicà, i això fins al punt que el Govern Provisional de la Segona República va establir, el 27 d'abril de 1931, que en el centre de la banda groga de la nova bandera tricolor «figurará el Escudo de España, adaptándose al que figura en el reverso de las monedas de cinco pesetas acuñadas por el Gobierno Provisional en 1869 y 1870».



Emblema heràldic present a un paper segellat per a l'any 1875, fabricat –però– el 1874.

Com afirma José María de Francisco Olmos en «La peseta: nueva unidad monetaria y medio de propaganda política (1868-1936)» (p. 168),[3] aquella era «la primera vez que España tenía un escudo único para el Estado y todas sus instituciones», a diferència de la multiplicació de dissenys heràldics que havien poblat el panorama institucional des de l'inici de 1875.

La remissió de 1931 a una antiga encunyació monetària era ben original, certament, en el blasonament dels escuts oficials dels països.[4] Per cert que, davant dels models de la darreria del segle XIX, durant la Segona República no hi hagué un criteri absolut sobre la corona del lleó de l'escut: a vegades no en portava cap –com en el revers de la pesseta de 1934–, i a vegades sí (vegeu p. següent).





1 pesseta de la (Segona) República Espanyola. Revers
Madrid, 1934 (enllestida el 1933)
Plata (Ag 0.835), 5,04 g (t. 5), 23 mm ø
Autoria: José Espinós Verger

3 A Juan Carlos Galende Díaz i Javier de Santiago Fernández (dirs.): *VII Jornadas Científicas Sobre Documentación Contemporánea (1868-2008)*. Madrid: Universidad Complutense de Madrid, 2008, p. 121-192.

4 «[...] una curiosa manera "numismática" de indicar a los organismos del Estado y los ciudadanos las características del nuevo símbolo nacional», a Rafael Feria (dir.): *La peseta. Historia de una época*. Madrid: Expansión (Grupo Recoletos), 2002, p. 79).



Placa metàl·lica exterior de col·legi, datada durant la Segona República Espanyola, amb la indicació de l'entitat titular i el caràcter del centre docent: Ministerio de Instrucción Pública · Escuela Nacional Graduada de Niñas. En aquest cas el lleó de l'escut porta corona al cap.
58,5 x 46,5 cm.
Col·lecció Domènech-Soler

3.3. El govern Autònom d'Euzkadi

L'article 11é de la Constitució de la Segona República establia que «Si una o varias provincias limítrofes, con características históricas, culturales y económicas, comunes, acordaran organizarse en región autónoma para formar un núcleo político administrativo, dentro del Estado español, presentarán su Estatuto [...]». En ús d'aquesta previsió, Catalunya esdevingué autònoma l'any 1932 i el País Basc va veure aprovat el seu Estatut l'octubre de 1936, ja començada la Guerra Civil. Encara que el text no atribuïa a l'autonomia basca cap competència sobre la moneda, les circumstàncies del conflicte conduïren a l'encunyació de peces a nom de l'executiu basc. El decret està datat el 23 de febrer de 1937, i fou publicat el 17 de març següent en el *Diario Oficial del País Vasco / Euzkadi'ko Agintaritzaren Egunerokoa*:

> En los últimos tiempos se ha notado en el territorio en que ejerce autoridad el Gobierno de Euzkadi, escasez de moneda fraccionaria, que ha producido entorpecimientos en las transacciones comerciales.
>
> Para evitarlos, el Gobierno de Euzkadi ha preparado la emisión de monedas de níquel de una y dos pesetas [...].

Pel que fa a l'aparença de l'anvers de les monedes, en la disposició legal només s'especificava que havia de figurar la inscripció «GOBIERNO DE EUZKADI», la qual cosa en va succeir efectivament. Però el resultat de la encunyació va ser molt significatiu des de la perspectiva iconogràfica, i això atés que els dos valors mostraren un bust femení cobert pel barret de la llibertat o frigi.



2 pessetes del Govern (autònom) del País Basc. Anvers
Brussel·les, 1937 · Níquel, 7,79 g (t. 8), 26 mm ø
Autoria: Armand Bonnetain

Es tracta d'un motiu no massa esperat, *a priori*, venint d'un govern que –malgrat la presència de membres del Front Popular– comptava amb majoria i clara hegemonia de militants del Partit Nacionalista Basc, formació del centredreta catòlic aliada de la causa republicana gràcies, fonamentalment, a la promesa finalment complida d'autogovern. Evidentment, la imatge d'aquest anvers –tan pròpia de la tradició republicana francesa, i tan distant de les icones del nacionalisme basc– podria haver sigut escollida per les mateixes autoritats centrals republicanes: és això el que va passar quasi contemporàniament amb l'anvers dels 5 cèntims de ferro del mateix any 1937, fabricats al País Valencià, i que comptaven amb un cap amb barret de la llibertat o frigi (com ja hem vist al punt anterior). El context de l'emissió de moneda metàl·lica del País Basc era la prohibició, molt poc abans i per part del ministre d'Hisenda de la República, Juan Negrín, d'una mena de paper moneda basc conformat per l'emissió de talons del Banco de España a Bilbao.

És cert que aquelles peces de níquel semblaven més bé pròpies d'un país independent per l'absència de referències explícites a la República Espanyola, o a Espanya, però allò ben constatable és que les encunyacions d'una i dues pessetes del Govern del País Basc no van utilitzar la llengua basca en la llegenda, ni va incorporar-se l'escut de l'executiu autònom sobre el revers de les dues monedes, per exemple (cosa que sí s'havia fet en l'anvers del paper moneda).



Per més que l'article 1r de l'Estatut d'Autonomia del País Basc de 1936 establira que «Con arreglo a la Constitución de la República y al presente Estatuto Álava, Guipúzcoa, y Vizcaya se constituyen en región autónoma, dentro del Estado español, adoptando la denominación de "País Vasco"», l'escut utilitzat pel Gobierno de Euzkadi / Euzko Jaurlaritza, incloïa no només els emblemes alabés, biscaí i guipuscoà, sinó també les cadenes navarreses (baix, a la dreta de l'observador, en el quart quarter).

És el moment d'endinsar-nos en l'element cabdal de l'al·legoria present sobre aquestes monedes basques: el barret frigi de color roig, o de la llibertat. Per bé que és considerat sovint com un símbol només republicà, aquesta visió ha de ser matisada, perquè l'emblema va ser utilitzat exclusivament, durant segles, com a símbol ben reconegut de la llibertat. Per exemple, en el transcurs de la Revolució francesa va estar també present, i molt, abans de la proclamació de la República el setembre de 1792; tan cert és que el podem veure entre els elements d'una famosa pintura sobre la no menys celebèrrima declaració de drets enllestida per l'Assemblea Nacional francesa l'agost de 1789.

També el podem veure en una disposició equivalent en la moneda de dos sous constitucionals de 1792 –emesa a nom de Lluís XVI com a rei (constitucional) dels francesos– que figura en la primera part d'aquest treball (vegeu p. 47). Però, tot i que això és cert, és innegable que en moltes representacions el cap, o cos femení, cofat amb el barret de la llibertat s'ha acompanyat –a França i fora d'allà– de la denominació del règim republicà del territori, i aquest fet ha afavorit la identificació o fusió simbòlica entre, d'una banda, el barret frigi i el bust o la imatge completa de la llibertat i, de l'altra, la figuració de la república com a forma d'estat.



La Declaració dels drets de l'home i del ciutadà (1789), de Jean-Jacques-François Le Barbier (Musée Carnavalet, París).

+info

Per a les raons de l'assimilació entre els termes barret frigi i barret de la llibertat, vegeu l'apèndix VIII

Una última acotació sobre les encunyacions del País Basc, més enllà dels simbolismes del barret frigi: de la mateixa manera que s'esdevenia en les monedes de Luis Marchionni (del 1869 i 1870) i en les emeses per les autoritats generals de la Segona República, en el cas de les peces basques ens trobem davant espècimens monetaris en què no figura cap representació del poder personal i, consegüentment, s'hi opta per una al·legoria –femenina– que remet a la col·lectivitat; basca, en aquest cas.

Durant la Guerra Civil, la Generalitat de Catalunya –juntament amb el Govern Basc, l'única institució d'autogovern territorial emparada per la Constitució de 1931– no va encunyar monedes metàl·liques, però sí que emeté paper moneda.



25 cèntims del Consell Munincipal d'Ibi. Anvers
Ibi, 1937 · Coure,
4,01 g, 24 mm ø



Plat amb decoració, al centre, d'un bust femení cobert pel barret frigi, d'una branca de llorer i de la inscripció VIVA LA REPÚBLICA. La vora apareix pintada amb els colors de la bandera republicana espanyola

Ceràmica pintada, 24 cm ø
Llegat Salvador Bonet

5 cèntims de la (Segona) República Espanyola. Anvers
Castelló, o Asp?, 1937
Ferro, 4,16 g (t. 3,75), 20 mm ø
Autoria: José Onneti (?)







25 i 50 cèntims de la (Segona) República Espanyola. Anversos
Castelló, 1937 i Castelló o Asp, 1938 · Coure, 4,86 g (t. 4,9) i 6,31 g (t. 6), 22 i 23 mm ø



1 pesseta de la (Segona) República Espanyola. Anvers
Castelló, 1937 · Llautó, 5,29 g (t. 5), 23 mm ø



25 cèntims de la (Segona) República Espanyola. Revers
Madrid, 1934 · Cuproníquel,
6,93 g (t. 7), 25 mm ø



1 pesseta de la (Segona) República Espanyola. Revers
Castelló, 1937 · Llautó,
5,29 g (t. 5), 23 mm ø



50 cèntims del Consell de Santander, Palència i Burgos de la (Segona) República Espanyola. Anvers
Bilbao, 1937 · Cuproníquel, 2,69 g, 20 mm ø

El revers inclou l'expressió «POR LA INDEPENDENCIA»



50 cèntims del Consell d'Astúries i Lleó de la (Segona) República Espanyola. Anvers
Gijón, 1937 · Cuproníquel,
2,70 g, 21 mm ø

1 pesseta del Consell d'Astúries i Lleó de l'Espanya republicana. Anvers
Guernica, 1937 · Coure,
4,88 g, 23 mm ø





2 pessetes del Consell d'Astúries i Lleó de l'Espanya republicana. Anvers
Gijón, 1937 · Cuproníquel,
7,98 g, 26 mm ø
Autoria: Mateo Careaga Guisasola


FRANCISCO FRANCO CAUDILLO DE ESPAÑA POR LA GDE DIOS
1949


UNA GRAL DE LIBRE
CINCO PESETAS

4.1. La dictadura de Franco abans de la Llei de Successió de 1947

El general Francisco Franco –un militar africanista, amb una gran experiència en el camp de batalla al Marroc i en la repressió de focus revolucionaris (a Astúries, el 1934)– va mostrar-se dubtós sobre si donar suport a la revolta que havia de derrocar el govern del Front Popular. Finalment, no només va participar en l'*Alzamiento* de juliol de 1936, sinó que –mort accidentalment el general José Sanjurjo– esdevingué el màxim dirigent de la rebel·lió entre els dies finals de setembre del mateix any i l'1 d'octubre (la posterior mort del general Emilio Mola, hem de creure que també accidental, va contribuir encara més a la consolidació del poder personal del *Generalísimo*). Per bé que en principi el colp d'estat semblava respectar la forma estatal republicana, la insurrecció esdevinguda guerra va suposar la creació d'un nou règim que es volia totalitari, i que aniria anorreant la Segona República al compàs de les campanyes militars i de la repressió sobre els vençuts: havia nascut l'Estat Espanyol bastit entorn de la figura de Franco i del seu poder pràcticament omnímode.



Un dels valors de la sèrie de segells de correus amb el retrat del general Franco treta al carrer l'any 1939.

Una de les fórmules utilitzades per a la visualització d'aquest poder naixent –heretat de ningú– fou la incorporació del bust del dictador en els segells de correus, com acostumaven a fer els reis que es transmetien l'herència dinàstica de generació en generació: l'efígie de qui també va ser conegut com el *Caudillo* va incorporar-se als valors postals espanyols per una ordre de les darreries d'abril de 1939, només quatre setmanes després d'acabada la Guerra Civil. Per contra, però, la presència de Franco en els anversos de les monedes no va arribar fins a nou anys més tard.

Durant aquest llarg període van posar-se en circulació dos motius monetaris que –en absència del retrat del màxim governant– han de ser interpretats com a al·legories del conjunt de la comunitat nacional espanyola i, tenint en compte la naturalesa jerarquitzada i militaritzada del règim, com a plasmació d'una mena de poder col·lectiu en abstracte, que evidentment mai no es podria exercir mitjançant els mecanismes democràtics de participació política (res a veure, doncs, amb la intenció de les al·legories del Govern Provisional o de la Segona República).

El primer disseny glorificador d'aquesta classe de poder compartit tan sui generis aparegué el 1938, en plena guerra, sobre l'anvers d'una peça de 25 cèntims datada el 1937; a més d'una representació del que s'ha de suposar és l'eixida del Sol (l'*amanecer* de la pàtria), la moneda incorporava una versió no oficial i prou dinàmica del jou i les fletxes, *el yugo y las flechas* o emblema del partit únic del règim, Falange Española Tradicionalista y de las Juntas de Ofensiva Nacional Sindicalista (FET y de las JONS). També hi incorporava el topònim del país –«ESPAÑA»– i dues llegendes ideològiques: «VNA · GRANDE ·LIBRE», el lema de l'estat franquista, i «II AÑO TRIVNFAL», proclama propagandística la xifra de la qual aniria augmentat fins a la victòria final l'1 d'abril de 1939. En contrast amb la modernitat d'aquesta composició, la tipografia era d'estil medieval.

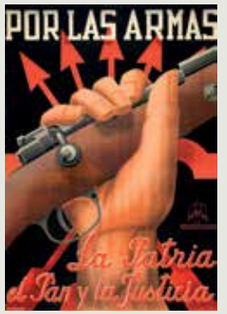

Per les armes. La pàtria, el pa i la justícia (1937-1939), de Juan Cabanas (Arxiu General i Fotogràfic de la Diputació de València · Cartells b65/4).



25 cèntims de l'Estat Espanyol. Anvers
Viena (casa de la moneda) i Berndorf (Berndorfer Metallwarenfabrik AG), 1938 (a partir d'abril, per bé que datada el 1937) · Cuproníquel, 6,98 g (t. 7), 25 mm ø
Autoria: José Luis López-Sánchez Toda

En el revers d'aquesta moneda apareixien els llorers de la victòria i un escut d'Espanya, utilitzat en bitllets franquistes –de 5 i 10 pessetes– datats a Burgos el 1936, que no tindria continuïtat: el quarterat del Govern Provisional i de la Primera i Segona República però timbrat de corona reial oberta, d'estil medieval.





25 cèntims de l'Estat Espanyol. Revers
Viena (casa de la moneda) i Berndorf (Berndorfer Metallwarenfabrik AG), 1938 (a partir d'abril, per bé que datada el 1937) · Cuproníquel, 6,98 g (t. 7), 25 mm ø
Autoria: José Luis López-Sánchez Toda



L'encunyació d'aquests 25 cèntims donava fe de les excel·lents relacions entre Franco i el dictador alemany Adolf Hitler: la fabricació de les peces s'havia produït a Viena i Berndorf, a Ostmark, la nova denominació de l'antiga Àustria, territori que feia molt poc havia sigut integrat en el Tercer Reich nacionalsocialista.[1]

La segona de les peces que hem de tractar en aquest apartat és l'antítesi de l'anterior en molts sentits: la producció es va fer a Espanya i la guerra ja havia acabat; el motiu principal de l'anvers no era un símbol polític modern, sinó la resurrecció d'un disseny quasi bimil·lenari (amb possibles orígens remots fins a dos segles i escaig encara més arrere); el topònim no anava acompanyat de lemes militants. En resum, la tradició s'havia imposat a la parcial modernitat, i el franquisme encarnava més que bé l'«España eterna». Javier de Santiago Fernández (en *La peseta. 130 años de la historia de España*, p. 98) descriu amb solvència l'encunyació (en realitat, dos valors –5 i 10 cèntims– emparats en un decret inicial de maig de 1940, emesos amb les dates de 1940, 1941, 1945 i 1953, i encunyats des del 1941 i fins al 1957 i 1960, respectivament):

> Los tipos de estas monedas [...] portan en el anverso un jinete lancero cabalgando a la derecha, inspirado en el tipo de las monedas hispano-romanas de Osca, según menciona el decreto de 11 de febrero de 1941. Ese anverso no es otra cosa que una adaptación del tipo más característico de las monedas emitidas por las ciudades ibéricas en los primeros tiempos de la dominación romana en la Península, iconografía que la rebautizada (antigua Bolscan ibérica) ciudad de Osca había continuado. La copia es total, tanto en la posición del jinete como en el casco con penacho que le cubre la cabeza y en el faldellín y coraza que porta. El nombre del Estado, ESPAÑA, se coloca en idéntica posición al letrero realizado en caracteres ibéricos, o ya latinos en el caso de Osca, que servía en la Antigüedad para identificar el topónimo de la ciudad emisora de la moneda.

Així doncs, una moneda franquista escrita en castellà estava inspirada directament en una iberoromana escrita en llatí, i aquesta derivava d'una munió de peces més antigues amb inscripcions en alfabet ibèric. Però les monedes del genet ibèric potser tindrien l'origen llunyà a la Sicília grega, concretament a Siracusa, de prendre

1 El jou i les fletxes van aparéixer junts, imbricats a la manera falangista, en altres monedes del franquisme, però sempre en contextos heràldics: a la vora del gran «1» de la pesseta «del uno» (de 1944) i en l'extrem inferior del revers de la peça de 50 cèntims que homenatjava la marina espanyola.



10 cèntims de l'Estat Espanyol. Anvers
Madrid, 1941 · Alumini, 1,85 g (t. 1,85), 23 mm ø
Autoria: Carlos Mingo

com a model encunyacions –del segle III aC– emeses després de la victòria sobre els mamertins del tirà Hieró II (que va morir nonagenari).[2]

Evidentment, ens trobem davant una elecció ideològica meditada, presa en el context de la pretesa refundació d'Espanya a mans d'aquells que havien vençut les forces considerades l'encarnació de l'*anti-España*. En aquesta moneda, i la seua germana menuda, la nova Espanya franquista es manifesta volgudament arrelada a la història antiga, a «la tradición milenaria hispana» i «a las raíces ancentrales del pueblo español», segons interpreta de Santiago (p. 99). Al cap i a la fi, en el discurs històric divulgat des de Madrid podien conviure, sense més problemes, les glorificacions del suïcidi col·lectiu de la proromana Sagunt i del suïcidi col·lectiu de l'antiromana Numància: en veritat, aquestes fílies haurien sigut antagòniques si no s'haguera posat pel mig l'apriorisme ideològic, però eren conciliades a benefici d'inventari d'un nacionalisme espanyol molt essencialista i primordialista, capaç de destil·lar que proromans i antiromans serien *españoles* igualment honorables. Seria per això que el 1941 es va escollir ressuscitar no una «moneda amb genet» qualsevulla, sinó una de ben híbrida: el revers de l'as d'August d'Osca (encunyat fins al 14 dC), on confluïen la tradició indígena amb l'entrega als fruits de la romanització. Tipologia ancestral, d'una banda, però llengua llatina de l'altra. La conciliació històrica sobre un revers d'August: la pretèrita Península plural enquadrada i dotada de sentit –*unificada*– per Roma.[3]

© Museo Arqueológico Nacional · MAN (Madrid).
Nº inv. 1993/67/12208





© Museo de Huesca (Osca)
Nº inv. gen. 07926

Uns últims detalls, no menors, sobre aquesta emissió apassionant amb partida de naixement entre 1940 i 1941: el primer, que en la data, la xifra «1» està escrita de manera que recorda el número romà «I»; el segon, que en la plasmació en alumini la vestimenta del genet fou lleugerament retocada respecte de l'original, com si se li hagueren afegit trets de romanitat; l'últim detall, que quan van escollir un genet armat, a l'atac amb llança, alhora van desestimar un bon nombre de monedes que mostraven genets no bel·licosos. Però, qui dels governants espanyols del moment

2 Sobre les hipòtesis al voltant de les monedes del genet ibèric, vegeu: Manuel Gozalbes Fernández de Palencia; «Jinetes sin escudo. Las representaciones ecuestres en la Citerior», *Nvmisma*, nº250, 2006, p. 295-317 <http://www.tesorillo.com/articulos/mgoz/jinetes.htm>.

3 A Espanya les invasions històriques són jutjades pels creadors d'opinió de manera molt diferent: segons la latitud de procedència d'aquells que desembarquen i la seua actitud, final, envers el cristianisme.

volia semblar no bel·licós? Ningú: aquells militars i civils havien guanyat una guerra de tres anys i, si Hitler acabava donant Gibraltar a Franco i un imperi a l'Àfrica, Espanya podria llançar-se a la conflagració continental. El fracàs de l'entrevista d'Hendaia –d'octubre de 1940– no anava a ser, evidentment, l'última paraula entre els dos dictadors.[4]

10 cèntims de l'Estat Espanyol. Revers
Madrid, 1941 · Alumini, 1,83 g (t. 1,85), 23 mm ø
Autoria: Carlos Mingo



Una última paraula sobre les primeres encunyacions franquistes: el revers d'aquestes monedes d'alumini ja incorporava l'escut requarterat privatiu del règim dictatorial, construït prenent com a base: *a)* les armories dels Reis Catòlics amb l'àguila de Sant Joan vinculada a Isabel I de Castella; *b)* les columnes d'Hèracles de l'escut de Carles de Gant, rei de les Espanyes i emperador del Sacre Imperi; i *c)* el blasó de les cadenes de Navarra, absent en el requarterat d'Isabel i Ferran. El nou conjunt heràldic era, evidentment, coherent amb el discurs del règim sobre el passat històric: l'Espanya que havia d'inspirar la dictadura de Franco era aquella considerada com a més gloriosa, la de les acaballes del XV i la del XVI, és a dir, la protagonista de fets com ara: *a)* la conquesta de l'emirat de Granada, esdeveniment militar entés com el final de la Reconquesta; *b)* el Descobriment, conquesta i cristianització d'Amèrica, així com els grans viatges ultramarins subsegüents; i *c)* la forja d'un Imperi enfrontat a protestants (els prínceps luterans alemanys) i musulmans (els otomans), ambdós enemics de la fe catòlica. La presència en el nou escut del jou i les fletxes –elements del blasó dels Reis Catòlics com a divisa galant dels dos monarques– permetia incloure-hi una referència al símbol falangista que, justament, s'havia conformat mitjançant la fusió d'aquells dos emblemes històrics.



+info

Per a l'exposició de motius de 1938, que va contextualitzar l'escut franquista, i per al blasonament d'aquest, vegeu l'apèndix IX

4 Es pot comparar les accions de les autoritats monetàries espanyoles dels anys quaranta del segle passat amb un fet esdevingut cinc dècades més tard: l'any 1991 la Fábrica Nacional de Moneda y Timbre –la FNMT radicada a Madrid– va començar la comercialització de la tercera sèrie d'encunyacions especials dedicada a Barcelona 92, els jocs de la XXV Olimpíada que es van celebrar a la capital de Catalunya el 1992; en el revers d'una de les peces de plata amb valor facial de 2.000 pessetes es trobava un genet ibèric, veritablement, però no atacant amb llança sinó portant una palma en la mà dreta (tot seguint una tipologia encunyada en un bon grapat de seques de l'antiga Hispania Citerior, incloent-hi algunes ubicades en territori de l'actual Catalunya i del País Valencià dels nostres dies). Evidentment, si s'haguera incorporat el genet bel·licós en aquell revers, la iniciativa haguera estat molt poc en consonància amb el pacífic esperit olímpic.



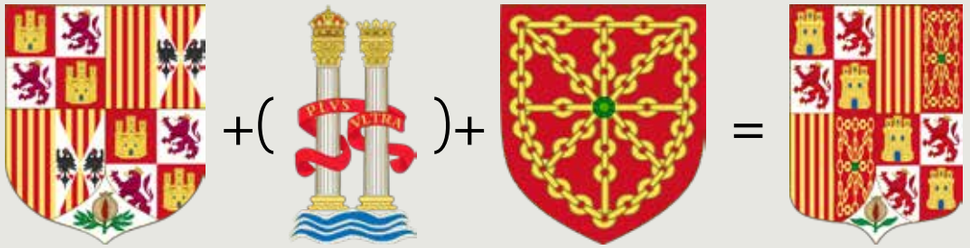

4.2. La dictadura de Franco després de la Llei de Successió de 1947

En les lleis monetàries de 1946 i 1947 es va preveure l'aparició de Franco sobre les monedes d'Espanya, i si bé la primera normativa mai no es va dur a efecte, la segona sí: estava datada amb posterioritat a la promulgació de la Ley de Sucesión en la Jefatura del Estado de juliol de 1947.

En aquesta llei de successió –una de les considerades *fundamentales* del franquisme– s'afirmava que «La Jefatura del Estado corresponde al Caudillo de España y de la Cruzada, Generalísimo de los Ejércitos, don Francisco Franco Bahamonde», i part d'aquesta llarga titulació –pròpia de la retòrica oficial de la dictadura– es plasmaria sobre les encunyacions posant Déu pel mig: «FRANCISCO FRANCO CAUDILLO DE ESPAÑA POR LA G[RACIA]. DE DIOS», com s'acredita en la peça de 5 pessetes, o duro de níquel de la pàgina següent, encunyada al cap de poc de decidir-se que el retrat del *Generalísimo* apareixeria en les monedes. El cap d'aquesta emissió va ser dissenyat inicialment per un escultor tan consagrat com el valencià Marià Benlliure, encara que la proposta va patir una adaptació de caràcter tècnic. El retrat resultant es va mantenir sense canvis fins al 1966 perquè, com s'ha dit amb un punt d'ironia, «Francisco Franco parecía no envejecer».[5]

5 Rafael Feria (dir.): *La peseta. Historia de una época*. Madrid: Expansión (Grupo Recoletos), 2002, p. 70.





Imatge *d'après* Heralder

5 pessetes de Francisco Franco (Espanya). Anvers i revers
Madrid, 1950 (disposició de 1949) ·
Níquel 0.900, 14,97 g (t. 15), 32 mm ø
Autoria: *d'après* Mariano Benlliure, Manuel Marín Gimeno

Com en el cas de les peces reials alfonsines (i dels pretendents carlins), la referència a la «Gràcia de Déu» vinculava les monedes de la dictadura franquista amb les de les monarquies de dret diví de l'Antic Règim. Però, a diferència de les peces de la Restauració borbònica i de manera equivalent a la manera de fer carlina, en el cas de Franco la fórmula tradicionalista era l'única utilitzada i es va mantenir fins a les acaballes del règim: mireu sinó la moneda de 100 pessetes, o 20 duros de plata de la pàgina següent, treta a la circulació quan el dictador ja era ancià, en els temps de la Ley Orgánica del Estado. Aquest segon retrat monetari de Franco –on es produïa «la constatación gráfica de la senectud acelerada del General»–[6] es devia a les mans de Juan de Ávalos, famós per les escultures colossals d'El Valle de los Caídos o per obres com el mausoleu alabastrí dels amants de Terol. La moneda portava al cantell la divisa del règim franquista amb el *desideratum* envers Espanya: «UNA GRANDE LIBRE» (paraules igualment presents al voltant del coll de l'àguila de l'escut oficial).

6 *Ibid.*



100 pessetes de Francisco Franco (Espanya). Anvers
Madrid, 1968 (disposició de 1966)
Plata (Ag 0.800),
18,93 g (t. 19), 34 mm ø
Autoria: Juan de Ávalos



Fotografia del dictador Francisco Franco en una edició, de 1969, dedicada a l'Espanya de llavors per la revista argentina *Siete Días Ilustrados*. L'aspecte físic del personatge és pràcticament coincident amb el reflectit per l'escultor Juan de Ávalos el 1966, en ocasió de l'acabament de l'anvers de la peça de 100 pessetes de plata (llevat que la pell situada davall la barbeta de Franco apareix més estirada en la moneda que no en la fotografia).

Javier de Santiago Fernández (en *La peseta. 130 años de la historia de España*, p. 103) ha pogut posar en relleu que la utilització de la fórmula «POR LA G[RACIA]. DE DIOS» en les monedes de Franco és «[...] un modo de autolegitimarse, a falta de una tradición dinástica o de una Constitución. Al mismo tiempo, esa emanación divina de su poder ha de relacionarse con el espíritu de la Cruzada, defensa del Catolicismo y apoyo explícito de la jerarquía católica al Régimen». A més (p. 102-103),

> [...] el empleo del término «CAUDILLO» tiene unas claras connotaciones. No tiene carácter institucional, ni es oficial; es Franco quien se autoproclama «Caudillo» del pueblo español, por lo cual dicho título toma un carácter carismático y absolutamente personal. Sus antecedentes probablemente sean medievales, pues es en esa época cuando nacen en la Península los reyes-caudillos que, ante la invasión musulmana, aúnan las fuerzas del reino y se convierten en líderes providenciales que salvan al pueblo en una situación de peligro. El paralelismo con la época objeto de estudio es claro; mediante tal apelativo, Franco trata de transmitir la idea de guía, protector y salvador del pueblo español, con un claro carácter paternalista, ante los peligros representados por el Marxismo.

A tall de comparació entre, d'una banda, la dictadura franquista i, de l'altra, la manera d'actuar d'altres dictadors europeus d'extrema dreta que ajudaren particularment Franco durant la Guerra Civil, recordarem que el retrat del *Führer* Adolf Hitler –cap de l'estat a Alemanya des del 1934– va figurar abastament en els segells de correus alemanys, però ni una vegada sobre les peces monetàries del país (espai reservat al president mort, Paul von Hindenburg, en les monedes de 2 i 5 Reichsmark). Pel que fa a Benito Mussolini,

malgrat que aquest personatge va esdevenir dictador, mai no fou cap de l'estat italià (ho era el rei Víctor Manuel III): així, a Itàlia no es van encunyar monedes amb el bust de Mussolini, encara que sí que s'hi van emetre alguns segells commemoratius amb la figura del *Duce*. Quan, ben avançada la Segona Guerra Mundial, es va proclamar la República Social Italiana amb Mussolini com a cap d'Estat, en aquest efímer estat titella –en mans dels nazis– els segells no van recollir el bust del personatge (i, a més, no es va arribar a encunyar moneda).

Pel que fa a l'ús de les armories franquistes en les encunyacions del règim, cal recordar que, amb anterioritat a la Llei de Successió de 1947, l'escut «de l'àguila» va estar present sobre les peces de 5 i 10 cèntims d'alumini –ja tractades– i també sobre la pesseta dita *del uno* (de coure i alumini, datada el 1944). Durant els anys en què les monedes van portar, normalment, l'efígie del dictador, el blasó del franquisme també va ser, pràcticament, omnipresent en el numerari: l'àguila va figurar en la pesseta de coure i alumini (encunyada entre el 1948 i el 1975), en la peça de 2,50 pessetes també de coure i alumini (1954-1971) i en el gran duro de níquel (1949-1952), igualment també en el duro menut (o 5 pessetes de cuproníquel, 1958-1975), en la peça de 5 duros (o 25 pessetes, també del mateix metall, 1958-1975) i en la de 10 duros (o 50 pessetes de cuproníquel, 1958-1975). En aquests tres últims casos l'escut del revers mostrava la versió abreujada –també coneguda com a *burocràtica*, sense requarterat– de les armories, amb els emblemes de Castella, Lleó, la Corona d'Aragó, Navarra i Granada figurats només una vegada.

50 pessetes de Francisco Franco (Espanya). Revers
Madrid, 1958 (disposició de 1957) · Cuproníquel, 12,55 g (t. 12,5), 30 mm ø
Autoria: Teodoro Miziano





Evidentment, la versió *burocràtica* de l'escut de la dictadura reprenia el quarterat del Govern Provisional i de la Segona República, llevat del tipus de corona, de l'àguila de Sant Joan i del jou i les fletxes. Castella ostenta en aquest blasó el lloc de prelació i Lleó ocupa el segon lloc honorífic de la composició heràldica, i així successivament: la Corona d'Aragó, Navarra i, en cinqué lloc, Granada. Pel que fa a l'aparença estètica d'aquest revers, no pot dubtar-se que estem en presència d'una concepció moderna per a l'època, amb un magnífic disseny allunyat de cànons tradicionalistes.



1 real castellà de Ferran d'Aragó i Isabel de Castella, els Reis Catòlics. Revers
Sevilla, post. 1497
Plata (Ag 0.930,555),
3,16 g, 26 mm ø



25 cèntims de l'Estat Espanyol. Anvers
Viena (casa de la moneda) i Berndorf (Berndorfer Metallwarenfabrik AG),
1938 (a partir d'abril, per bé que datada el 1937) · Cuproníquel,
6,98 g (t. 7), 25 mm ø
Autoria: José Luis López-Sánchez Toda

A
JOU I FLETXES SEPARATS, PUNTES DE LES FLETXES CAP AVALL (COM EN TEMPS DELS REIS CATÒLICS)



1

10 cèntims de l'Estat Espanyol. Revers
Madrid, 1941 · Alumini, 1,83 g (t. 1,85), 23 mm ø
Autoria: Carlos Mingo



2

1 pesseta de l'Estat Espanyol. Revers
Madrid, 1944 (encunyada entre els anys 1944 i 1948) · Coure i alumini, 3,34 g (t. 3,5), 21 mm ø
Autoria: Carlos Mingo · Aquest disseny de l'escut franquista va figurar sobre les monedes espanyoles fins al 1980, en temps de Joan Carles I

B
JOU I FLETXES JUNTS, PUNTES DE LES FLETXES CAP AMUNT (COM EN L'EMBLEMA DEL PARTIT ÚNIC, F.E.T. Y DE LAS J.O.N.S.)



3

1 pesseta de l'Estat Espanyol. Anvers
Madrid, 1944 (encunyada entre els anys 1944 i 1948)
Coure i alumini, 3,34 g (t. 3,5), 21 mm ø
Autoria: Carlos Mingo



5

50 cèntims de l'Estat Espanyol. Revers
Madrid, 1953 (disposició de 1949)
Cuproníquel, 4,12 g (t. 4), 20 mm ø.
Amb l'orientació de les puntes de les fletxes corregida (vegeu nº 4). Autoria: Carlos Mingo

C
JOU I FLETXES JUNTS, PUNTES DE LES FLETXES CAP AVALL (DISSENY FINALMENT NO DESITJAT PEL RÈGIM: POSSIBLE CONTRADICCIÓ ENTRE LA PERCEPCIÓ DE LA IMATGE I EL SENTIT DEL LEMA FALANGISTA *¡ARRIBA ESPAÑA!*)

50 cèntims de l'Estat Espanyol. Revers
Madrid, 1951 (disposició de 1949)
Cuproníquel, 3,86 g (t. 4), 20 mm ø
L'emissió es va haver d'interrompre per tal d'orientar les puntes de les fletxes cap amunt. Autoria: Carlos Mingo

«Relacionado con esta moneda hay un hecho curioso, pero significativo desde el punto de vista de la propaganda y el valor dado al signo monetario. En un principio las flechas fueron grabadas con las puntas hacia abajo, según el escudo de los Reyes Católicos [i les mateixes armories del franquisme], pero el 14 de febrero [de l'any 1951] esa posición se varió [en la moneda] y las flechas comenzaron a apuntar hacia arriba. La razón para dicha modificación debe ser buscada en la importancia propagandística concedida a la moneda. Se pensó que la disposición inicial de las flechas no era la más adecuada y estaba en conflicto con la nueva España del "Movimiento Nacional"» (Javier de Santiago Fernández: *La peseta. 130 años de la historia de España*. Madrid: Castellum, 2000, p. 106).



4

D
JOU I FLETXES SEPARATS, PUNTES DE LES FLETXES CAP AMUNT (DISPOSICIÓ DELS TEMPS DELS REIS CATÒLICS PERÒ ORIENTACIÓ FALANGISTA DE LES PUNTES DE LES FLETXES)



6

50 pessetes de Francisco Franco (Espanya). Revers
Madrid, 1958 (disposició de 1957)
Cuproníquel, 12,55 g (t. 12,5), 30 mm ø
Autoria: Teodoro Miziano



7

100 pessetes de Francisco Franco (Espanya). Revers
Madrid, 1968 (disposició de 1966)
Plata (Ag 0.800), 18,93 g (t. 19), 34 mm ø
Autoria: Teodoro Miziano





25 cèntims de l'Estat Espanyol. Revers
Viena (casa de la moneda) i Berndorf
(Berndorfer Metallwarenfabrik AG), 1938
(a partir d'abril, per bé que datada el 1937)
Cuproníquel, 6,98 g (t. 7), 25 mm ø
Autoria: José Luis López-Sánchez Toda



25 cèntims d'Alfons XIII d'Espanya (Dictadura de Primo de Rivera). Anvers
Madrid, 1925 · Cuproníquel, 7,01 g (t. 7), 25 mm ø
Autoria. José Espinós Gisbert



50 cèntims de l'Estat Espanyol. Anvers
Madrid, 1953 (disposició de 1949) · Cuproníquel, 4,12 g (t. 4), 20 mm ø
Autoria: Carlos Mingo

UN REVERS MONETARI DEL FRANQUISME...



100 pessetes de Francisco Franco (Espanya). Revers
Madrid, 1968 (disposició de 1966)
Plata (Ag 0.800),
18,93 g (t. 19), 34 mm ø
Autoria: Teodoro Miziano

...QUE SEMBLAVA DELS HABSBURG O DELS BORBÓ

8 reals de Felip III d'Habsburg, rei de les Espanyes. Revers
Segòvia, 1620
Plata (Ag 0.930,555),
27,07 g (t. 27,468), 41 mm ø





8 reals de Felip V de Borbó, rei de les Espanyes. Revers
Sevilla, 1735
Plata (Ag 0.916,666),
27 g (t. 27,064), 40 mm ø

5 LA INSTAURACIÓ BORBÒNICA, LA CONSTITUCIÓ DE 1978 I LA MONARQUIA PARLAMENTÀRIA (1975-2018)





5.1. Joan Carles I abans de la Constitució de 1978

El 1969 Franco nomenava Joan Carles de Borbó i Borbó successor com a cap de l'estat, amb la qual cosa apareixia en escena el títol de «Príncep d'Espanya». La successió es faria efectiva a la mort del dictador –formalment el *Caudillo*– i el príncep esdevindria rei d'Espanya el novembre de 1975.

En les monedes del nou monarca la llegenda no inclouria la referència a la «Gràcia de Déu» (un aspecte ben significatiu políticament, atés l'ús extensiu que el franquisme havia fet d'aquesta fórmula legitimadora), i en l'anvers només es llegiria «JUAN CARLOS I REY DE ESPAÑA». Aquest acte posava –*nolens volens*– les monedes en línia amb el que havia estat norma durant els regnats d'Amadeu I, d'Alfons XII amb anterioritat a la Constitució de 1876 i d'Alfons XIII amb posterioritat a la instauració de la dictadura de Primo de Rivera.



100 pessetes de Joan Carles I d'Espanya. Anvers
Madrid, 1976 (disposició de 1975) · Cuproníquel, 17,15 g (t. 17), 34 mm ø
Autoria: Manuel Marín Gimeno

Quan els dissenys de les primeres encunyacions joancarlines es van fer públics, no només no va passar desapercebuda l'absència de referència a la «Gràcia de Déu», tan present sobre les peces franquistes: també va posar-se de relleu llavors que, mentre Franco mirava en les monedes cap a la dreta, el rei ho feia cap a l'esquerra, i algú volgué veure una mena de missatge polític críptic en el canvi d'orientació del retrat. Però la veracitat d'aquesta especulació no va acreditar-se mai.

En qualsevol cas, si la llegenda de totes les primeres monedes joancarlines ja s'allunyava perceptiblement de l'etapa franquista, no se n'esdevenia el mateix pel que respecta a algun dels reversos escollits: la continuïtat formal del nou regnat amb el règim anterior tenia, quant al vessant monetari, la màxima expressió iconogràfica en la presència

de l'escut franquista als reversos de les monedes d'1 pesseta i de 100 pessetes, o 20 duros. Igual continuïtat s'esdevenia amb la llegenda present sobre els cantells de les peces de 25, 50 i 100 pessetes, que conservaren la divisa franquista «UNA GRANDE LIBRE» (en el cas de les monedes de 25 i 50 en romangué fins al 1982; en les 100 pessetes fins al 1980, data de l'última emissió amb aquest format).

100 pessetes de Joan Carles I d'Espanya. Revers
Madrid, 1976 (disposició de 1975) · Cuproníquel, 17 g (t. 17), 34 mm ø
Autoria: Manuel Marín Gimeno





Imatge *d'après* Heralder

+info

Per a l'exposició de motius de 1938, que va contextualitzar l'escut franquista, i per al blasonament d'aquest, vegeu l'apèndix IX

5.2. Joan Carles i després de la Constitució de 1978

L'aprovació de la Constitució de desembre de 1978 no va significar cap canvi en la formulació de la llegenda de les monedes. La nova Carta Magna espanyola va establir que el títol del monarca era el de «Rei d'Espanya», a més de preveure-s'hi que el cap de l'estat podia utilitzar els altres títols que corresponen a la Corona.



Ací reproduïm l'anvers d'una peça de 100 pessetes encunyada el 1980, per tal d'anunciar la celebració del campionat mundial de futbol de 1982. La llegenda del cantell continua sent, com s'ha dit abans, «UNA GRANDE LIBRE», i l'anvers no incorpora cap al·lusió al fet que el poder del monarca espanyol està limitat constitucionalment (només diu «JUAN CARLOS I REY DE ESPAÑA»). Així doncs, les dues inscripcions esmentades podrien fer pensar que es tracta d'una de les primeres peces del regnat, prèvies a la vigència de la Constitució de 1978.

100 pessetes de Joan Carles I d'Espanya. Anvers
Madrid, 1980 · Cuproníquel, 17,26 g (t.17), 34 mm ø
Autoria: Manuel Marín Gimeno

L'any següent d'haver-se encunyat aquesta moneda de 100 pessetes, l'escut estatal franquista deixava de ser oficial i s'aprovava el que roman en vigor a Espanya, però la pesseta commemorativa d'España'82 –el mundial de futbol– ostentaria «l'àguila», és a dir, l'herència iconogràfica del règim anterior i, per això, les recialles de la legitimitat franquista del rei, fins a l'emissió amb estrela «82».



1 pesseta de Joan Carles I d'Espanya. Revers
Madrid, 1982 (disposició de 1980) · Coure i alumini, 3,51 g (t. 3,5), 21 mm ø
Autoria: Francisco Martínez Tornero



+info

Per a la resposta del cap del grup centrista, en el ple de febrer de 1980, a la proposta socialista de canvi de l'escut estatal, vegeu l'apèndix X. Per a accedir a les llegendes polítiques presents sobre els cantells de les monedes, vegeu l'apèndix XI

La proposició de llei en favor del canvi en l'escut estatal –enllestida originalment pel Grup Socialista– havia entrat en el Congrés dels Diputats el 23 de novembre de 1979, s'havia acceptat a tràmit el 27 de febrer de 1980 (amb el suport del Grup Centrista) i es va fer realitat tan tard com l'octubre de 1981, més de set mesos després del desenllaç del colp d'estat del 23 de febrer de 1981.



100 pessetes de Joan Carles I d'Espanya. Revers
Madrid, 2000
Diversos metalls, 9,22 g (t. 9,25), 24,5 mm ø
Autoria: Manuel Martínez Tornero



Les primeres monedes en què va aparéixer el nou escut van ser la pesseta d'alumini i la peça de 100 pessetes de 1982: aquesta última va ser molt popular i inclogué reversos commemoratius sense les armories estatals. L'última vegada que l'actual escut d'Espanya fou gravat sobre una moneda de 100 pessetes va ser l'any 2000.

Al marge dels avatars polítics i parlamentaris de l'escut estatal, trobem un altre blasó relacionat amb la legitimitat

franquista de la monarquia instaurada el 1975. En efecte, en tant que rei d'Espanya, Joan Carles ha sigut posseïdor d'un escut privatiu que té els seus orígens el 1971, i que va aparéixer sobre els reversos de les monedes de 5 i 50 pessetes encunyades des del 1976: el disseny romangué en ús fins al 1989 en el cas de les 5 pessetes, o duro, i fins al 1984 en el de les 50 pessetes, o 10 duros, i va tornar a incorporar-se entre 1998 i 2000 en les noves monedes –de dimensions reduïdes i forma particular– de 50 pessetes.



50 pessetes de Joan Carles I d'Espanya. Revers
Madrid, 1983 · Cuproníquel, 12,62 g (t. 8,5), 30 mm ø
Autoria: Francisco Martínez Tornero



Aquestes lletres «M» coronades són les marques de la seca de Madrid



50 pessetes de Joan Carles I d'Espanya. Revers
Madrid, 2000 · Cuproníquel, 5,67 g (t. 5,6), 20,5 mm ø
Autoria: Begoña Castellanos

L'escut reial que comentem –que també ha aparegut sobre segells de correus i formant part dels dissenys de tres bitllets del Banco de España– és pràcticament idèntic al que Joan Carles va exhibir com a «Príncep d'Espanya», llevat del tipus de corona: com a príncep aquest timbre portava quatre diademes amb perles (visibles tres), i com a rei n'ha dut huit (visibles cinc). El projecte de l'escut estava preparant-se

des de la tardor de 1970 i va recollir els suggeriments manifestats a Joan Carles pel militar i historiador Dalmiro de la Válgoma y Díaz-Varela[1].

En la descripció que es feia en el BOE de l'emblema principesc –Decret de 22-IV-1971, BOE de 26-IV-1971– es deia el següent:

> Como símbolos del Movimiento Nacional lleva acolada al escudo la cruz roja de Borgoña y, a diestra y siniestra de la punta del mismo, el yugo, de gules, en su posición natural con cintas de lo mismo, y el haz de cinco flechas, de gules, con puntas hacia abajo y cintas de la mismo.



Estendard de Joan Carles de Borbó i Borbó com a «Príncep d'Espanya».

Aquests símbols «del Movimiento Nacional» –la creu borgonyona feta seua pels carlins, o requetés, i el jou i les fletxes tan estimats pels falangistes– han acompanyat Joan Carles I durant tot el seu regnat i no han desaparegut tampoc de l'escut, l'estendard i el guió de qui ara és el rei *emèrit*.

1 Faustino Menéndez-Pidal de Navascués: «El escudo de España», en Faustino Menéndez-Pidal de Navascués, Hugo O'Donnell y Duque de Estrada y Hugo i Begoña Lolo Herranz: *Símbolos de España*. Madrid: Centro de Estudios Constitucionales y Políticos, 2000, p.15-225; referència en la p. 220.



Això sí: en la descripció del blasó posterior a l'entronització com a monarca –Decret de 21-I-1977, al BOE de l'1-VII-1977– es va prescindir de tota referència explícita al *Movimiento*. Des d'aquell moment, doncs, els controvertits elements apareixien –i apareixen– en l'escut reial joancarlí sense cap línia argumental o explicació oficial que ho raone.



Estendard de Joan Carles I com a monarca d'Espanya, amb l'escut que apareixeria en monedes de 5 i 50 pessetes. Pel que fa al collar que envolta el blasó, el Toisó d'Or, aquest no havia figurat en una moneda espanyola des de 1904. Imatge *d'après* Heralder

Sobre la presència de la creu de Borgonya i del jou i les fletxes en l'escut reial joancarlí, Javier de Santiago Fernández –*La peseta. 130 años de la historia de España*, p. 113– hi donava la versió que qualificarem com a «políticament correcta»: «Se le añaden como ornamentos exteriores la cruz de San Andrés (o bastones de Borgoña), signo heráldico muy vinculado al ejército desde la época de los Austrias [...], y el tradicional yugo y flechas, en lo que quiere ser un homenaje a la unidad de España conseguida por el matrimonio de los Reyes Católicos, según certificó en su día un informe de la Real Academia de la Historia, desvinculando dichos signos de cualquier otra interpretación política». Aquesta és, evidentment, una relectura de símbols que –el 1971– tothom sabia per quina raó estaven on estaven, començant pel mateix príncep Joan Carles. Amb el contingut de l'informe esmentat es tractaria, doncs, d'elaborar una argumentació *pro domo* de la monarquia.



500 pessetes de Joan Carles I d'Espanya. Anvers
Madrid, 2001· Diversos metalls, 12,08 g (t. 12), 28 mm ø
Autoria: Francisco Martínez Tornero / Manuel Martínez Tornero

5.3. Joan Carles I abans i després de l'euro

La peça que obri aquest punt fou encunyada originalment el 1987 per a celebrar el 25é aniversari del matrimoni dels reis d'Espanya. L'acceptació del mòdul per part dels usuaris i la decisió de les autoritats monetàries de conservar el motiu de l'anvers permeté, contra pronòstic, que un disseny inicialment commemoratiu romanguera en ús quasi quinze anys, fins a la substitució de la pesseta per l'euro. Es tracta, en tot cas, d'una composició que no posa tan clarament en relleu, com podria esperar-se, la condició reial dels esposos retratats: així, a la moneda no es llegeix en cap moment «REYES DE ESPAÑA» o alguna expressió equivalent.

Amb això, s'estaria incidint sobretot en la dimensió humana dels personatges, presentats simplement com «JUAN CARLOS I Y SOFIA», amb una llegenda on l'única cosa que delata el caràcter reial és l'ordinal ubicat darrere del nom de Joan Carles. Estem al davant d'un disseny rellevant de la numismàtica espanyola (amb precedents en la història de la medalla), que pretendria acreditar la voluntat de la institució monàrquica –voluntat sempre proclamada des del 1975– d'*acostar-se* als ciutadans: els reis van ser dibuixats en aquesta emissió quasi com una parella *normal*, quasi com un matrimoni *més* que celebra les seues noces d'argent.

Ara bé: com sap l'usuari d'aquestes peces que té entre mans un recordatori d'aquell enllaç? La resposta es troba al cantell de la moneda on, juntament amb corones, apareixen anells de casament entrellaçats.

El fet que el cap de la reina Sofia estiga disposat en segon pla, cobert parcialment pel retrat de Joan Carles, acredita el caràcter de monarca consort que li corresponia –sense funcions constitucionals previstes, llevat del cas de la regència– i explicita la preeminència del seu marit, el rei.

Un últim aspecte que s'ha de retenir: l'aparició d'un matrimoni reial sobre peces monetàries ha sigut un fet excepcional en les latituds ibèriques (diferentment del cas dels segells de correus). De fet, cal retrocedir a les monedes d'or emeses a nom de Ferran d'Aragó i Isabel de Castella, els Reis Catòlics, o de Carles I, i sa mare Joana, on apareixien els retrats enfrontats de cada parella de monarques en qüestió, o al 1898, quan els bustos dels reis Carles I i Amèlia de Portugal van ser figurats sobre algunes monedes de plata commemoratives del 400é aniversari del viatge ultramarí de Vasco da Gama (el navegant que, el 1498, va enllaçar l'occident d'Europa amb l'Índia, després d'ultrapassar el cap de Bona Esperança). En aquestes peces portugueses el doble retrat reial també concedia la preeminència al rei –Carles en aquest cas– en detriment de la seua consort, però els monarques apareixien vestits de reis i no com en la peça de 500 pessetes espanyoles (o 100 duros), on només trobem els caps nus de Joan Carles I i Sofia.

Però el capítol de les excepcionalitats en la numismàtica contemporània espanyola no s'acaba en aquest anvers de la moneda de 500 pessetes. En efecte, la de 200 pessetes encunyada per primera vegada el 1990 constitueix una veritable fita: «[...] en estas piezas el anverso es de nuevo novedoso al colocar [...] los bustos del Rey y el Heredero, para mostrar la idea de la continuidad monárquica, nunca antes un Heredero había aparecido en las monedas españolas», com recorda José María de Francisco Olmos en l'article «Estudio de la tipología monetaria como documento propagandístico de la evolución política española (1975-2003)».[2] En realitat, com afirmen Ana Vico Belmonte i el mateix José María de Francisco Olmos, «La presencia del monarca reinante y del heredero no figuraba en la moneda española [llegiu peninsular] desde época visigoda».[3] En els segells de correus, el príncep Felip havia aparegut per primera vegada el desembre de 1977, i el primer bitllet de 10.000 pessetes emés pel Banco de España –amb ordre d'emissió de 1985– l'havia tingut com a protagonista humà del revers.

2 Al vol. 15, núm. 2 de la *Revista General de Información y Documentación*. Madrid: Universidad Complutense de Madrid, 2005, p. 5-38; citació en la p. 21.
3 *Introducción a la numismática*. Madrid: Paraninfo, 2016, p. 151.



200 pessetes de Joan Carles I d'Espanya. Anvers
Madrid, 2000
Cuproníquel,
10,46 g (t. 10,5), 25,5 mm ø
Autoria: Rafael Vallejo

La presència del príncep –sol o amb Joan Carles– sobre els segells, els bitllets o les monedes no ha constituït, però, la figuració d'un poder compartit amb son pare. Si ens remetem només al camp de les encunyacions monetàries, hem d'incidir en el fet que la ubicació dels bustos –qui se sobreposa a qui– indica la prelació i, doncs, confirma la desigualtat entre els personatges representats. En la moneda de 200 pessetes –on el retrat de Joan Carles tapa una part del bust del seu fill– el poder l'ostenta, doncs, el monarca proclamat el 1975; a més, l'única titulació que apareix sobre la moneda és «JUAN CARLOS I REY DE ESPAÑA», com habitualment.

Una de les característiques més destacades de l'últim sistema monetari privatiu espanyol va ser l'aparició –sobre anversos, reversos o anversos i reversos de les peces de 5, 10, 25, 50, 100 i 200 pessetes– d'elements patrimonials, personatges, imagotips d'esdeveniments, etc. vinculats específicament a alguna de les setze comunitats autònomes, la comunitat foral i les dues ciutats autònomes en què es divideix Espanya arran de l'aprovació de la Constitució de 1978 (les nacionalitats i regions de «l'Espanya de les autonomies»). A diferència de totes les altres *autonomies* llevat de Catalunya, Andalusia i Galícia, la Fábrica Nacional de Moneda y Timbre no va encunyar mai una moneda dedicada a la Comunitat Valenciana. L'única peça ornada amb algun motiu relacionat amb el País Valencià va ser la que –el 1993– tingué com a protagonista Joan Lluís Vives.

200 pessetes de Joan Carles I d'Espanya. Revers i anvers
Madrid, 1993· Cuproníquel,
10,60 (t. 10,5), 25,5 mm ø
Autoria: Luis José Díaz





Els territoris més presents en els anversos o reversos de les esmentades peces *autonòmiques* van ser quatre: Galícia, amb 6, Catalunya i Andalusia, amb 8 cadascuna, i Madrid, amb 15. Això es pot atribuir, fonamentalment, a l'existència de l'Any Sant (o *Xacobeo*) i del Camí de Sant Jaume; a la celebració el 1992 dels jocs de la XXV Olimpíada a Barcelona i de l'Exposició Universal de Sevilla; a la concessió de la capitalitat europea de la cultura a Madrid, també el 1992; i a la radicació a la capital d'Espanya de grans institucions culturals de referència. Navarra va arribar a estar representada en aquelles monedes amb dos anversos i dos reversos, i els altres catorze territoris només amb un anvers i un revers.

Nacionalitats i regions	Peça dedicada (anvers i revers)	Motiu en el anvers	Motiu en el revers	Total
Andalusia		3	5	8
Aragó	x			2
Astúries	x			2
Balears, Illes	x			2
Basc, País (Euskadi)	x			2
Canàries	x			2
Cantàbria	x			2
Castella i Lleó	x			2
Castella-la Manxa	x			2
Catalunya		3	5	8
Ceuta	x			2
Extremadura	x			2
Galícia		3	3	6
Madrid	x	3	10	15
Melilla	x			2
Múrcia	x			2
Navarra	x	1	1	4
Rioja, La	x			2
Valenciana, Comunitat		1	1	2

Font: José María Aledón: *La peseta. La moneda española de 1868 a 2001 y los billetes desde 1783 hasta 2001*. València: autoedició, 2003 p. 96-111 [enquadernat juntament amb *El euro. Las monedas de la Unión Europea acuñadas desde 1999 hasta 2003*].

Malgrat que les últimes monedes expressades en pessetes estan datades l'any 2001, hi ha peces espanyoles del sistema de l'euro on ja consta com a any d'emissió el 1999. Aquest és el punt de partença de l'última part del regnat de Joan Carles I, pel que fa a les emissions monetàries. Un recordatori previ en tot cas: en el lloc web del Banc Central Europeu (BCE) - Eurosistema s'afirma que «A diferencia de los billetes, las monedas en euros siguen siendo competencia de cada país y no del BCE». Això sí, «Si un país de la zona del euro desea emitir una moneda con un diseño nuevo [...] debe informar a la Comisión Europea».[4]

4 Aquesta pàgina està disponible en vint-i-tres llengües, entre les quals hi ha el castellà, però cap altra més de les que són reconegudes com a oficials a Espanya.



Dit això, també cal rememorar que el projecte d'una moneda única europea va tardar anys a enllestir-se, però entre les darreries del segle passat i el començament de l'actual es va convertir en una realitat tangible:

> El 1 de enero de 1999, el euro pasó a ser la moneda de más de 300 millones de europeos. Durante los tres primeros años fue una moneda que no circulaba y que se utilizó únicamente a efectos contables, por ejemplo, en los pagos electrónicos. El efectivo en euros no entró en circulación hasta el 1 de enero de 2002, fecha en la que reemplazó a los billetes y monedas nacionales [...] a tipos de conversión irrevocables.

La zona de l'euro –popularment l'eurozona– no es correspon amb la totalitat de la Unió Europea (UE); en paral·lel, l'euro (EUR, €) és la moneda de països que no formen part de l'Europa *integrada*.

> Actualmente, los billetes y monedas en euros tienen curso legal en 19 de los 28 Estados miembros de la Unión Europea, incluidos los departamentos de ultramar y los territorios e islas que forman parte de esos Estados o que tienen un estatuto de asociación con ellos. Estos países integran la zona del euro. Los microestados de Andorra, Mónaco, San Marino y Ciudad del Vaticano utilizan también el euro en virtud de un acuerdo formal con la Comunidad Europea. Montenegro y Kosovo también utilizan la moneda única, aunque no existe un acuerdo formal.

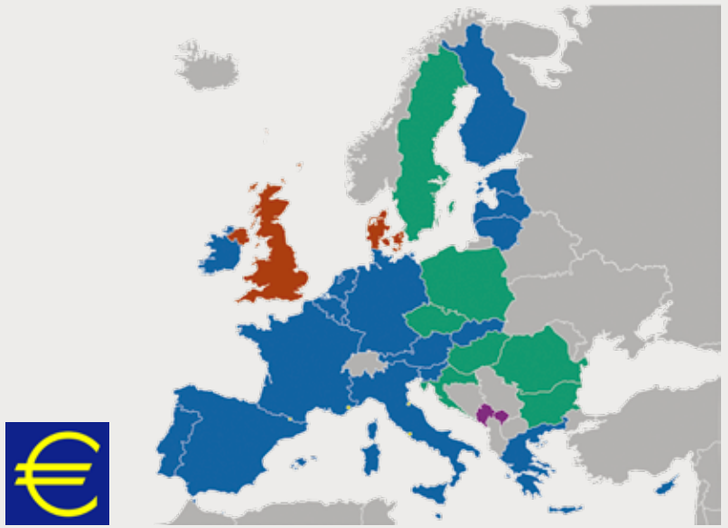



2 euros de Joan Carles I d'Espanya. Cara estatal espanyola
Madrid, 2013
Níquel i llautó (interior) i cuproníquel (exterior), 8,46 g (t. 8,50), 25,75 mm ø
Autoria: Luis José Díaz / Garcilaso Rollán

Pel que fa a les monedes espanyoles, llevat d'una emissió especial de l'any 2014, sobre la qual ens estendrem després, les peces –no commemoratives– de 2 euros i d'1 euro estan reservades a la figura del cap d'estat en exercici. En efecte, juntament amb la corona de dotze estreles de la UE, aquestes peces ostenten solament l'efígie del monarca regnant: entre 1999 i 2014, la de Joan Carles I –mitjançant retrat poc usual «de tres quarts»– i, posteriorment, la del seu fill Felip VI –ja amb el perfil clàssic. Però al bust no l'acompanyen ni el nom del rei, ni cap titulació, ni tan sols un possible monograma menut amb les inicials del personatge; només hi veiem la data, el monograma de la seca –la «M» coronada de la Reial Casa de la Moneda de Madrid– i el topònim estatal, i aquest últim únicament en castellà: «ESPAÑA». L'ús de les llengües espanyoles diferents del castellà ha sigut i és molt excepcional en les emissions de les seques, o cases de moneda, localitzades al Regne d'Espanya. El mateix ha passat i passa pel que fa als segells de correus, i cap dels bitllets que es van emetre a nom del Banco de España van incloure inscripcions que no foren en castellà.

D'acord amb l'obra de Fabio Gigante & Cayón *€urocoins. Monedas y billetes del euro*[5] (p. 25*a*), en el cas de les monedes del sistema euro d'Espanya «Los motivos los eligió el Presidente del Gobierno español, José María Aznar».

Tornem a l'absència del nom i el títol reials: voler aparéixer com una monarquia *pròxima* al poble –representar-se menys emfàticament, en consonància amb els usos democràtics– pot suposar recórrer a execucions agosarades. I, efectivament, és agosarat el fet que en les peces d'1 i de 2 euros d'Espanya, amb retrat reial, Joan Carles –com després Felip– siga tan *igual* a la resta de la gent que ha esdevingut anònim, i que el disseny de la moneda ni tan sols ens permeta constatar que és monarca (només podem albirar-hi el caràcter de cap d'estat, sense més detalls). En aquestes peces, en el context actual de les monarquies *democràtiques* i *modernes* d'Europa, la més alta magistratura de l'Estat seria mínimament identificable a primer colp d'ull, i això ja que els decisors governamentals haurien optat per no usar-hi grandiloqüències o ampul·lositats iconogràfiques ni, tampoc, instruments de propaganda del poder abans presents sobre la moneda. Fins i tot, la imatge reproduïda s'hauria despullat de recursos bàsics de comunicació política que, tradicionalment,

5 Madrid: Jano, 2003.

s'havien fet servir per tal de mostrar la simple presència dels reis (posem per cas, el nom i la titulació del monarca). Decididament, en aquests objectes metàl·lics que portem a la butxaca el poderós es presenta –ara– com una persona *normal*, com un ciutadà *més* amb qui hom podria prendre un café al bar de la cantonada (només que, durant el pagament, alguna peça amb la seua efígie eixiria dels moneders o les carteres).

5.4. Felip VI cap d'estat d'una monarquia parlamentària a la zona de l'euro

Totes les consideracions que hem fet, en el punt anterior, sobre la manera de tractar la figura del rei d'Espanya en les peces d'1 i de 2 euros són, en tot, aplicables al cas de Felip VI. Cap nom propi, cap títol ni ordinal reial, cap monograma, cap altra llengua que no siga el castellà.



2 euros de Felip VI d'Espanya.
Cara estatal espanyola
Madrid, 2016 · Níquel i llautó (interior)
i cuproníquel (exterior),
8,46 g (t. 8,50), 25,75 mm ø
Autoria: Luis José Díaz

Però, com hem anunciat abans, ens volem detenir en una emissió especial que mereix una particular atenció. Es tracta, en realitat, d'una peça commemorativa de 2 euros –de l'any 2014– que va ornada amb una imatge irrepetible: el retrat de Felip VI, ço és, el cap del nou rei se superposa al del rei que acabava de renunciar al tron, Joan Carles I (una versió en negatiu, pràcticament, de l'anvers de la peça de 200 pessetes abans descrita). Certament, les circumstàncies de la transmissió del poder entre pare i fill hagueren sigut del tot diferents només uns pocs anys arrere: l'abdicació havia sigut forçada per un seguit de fets que –esdevinguts o coneguts públicament en un lapse relativament curt de temps– havien minvat el prestigi de la institució monàrquica. La relació de temes que van conformar aquella veritable espiral envers l'abdicació incloïa acusacions de corrupció sobre membres de la família reial i la revelació de l'existència de relacions sentimentals del monarca al marge del matrimoni, així com l'acreditació de l'antiga possessió de diners a Suïssa. Com és lògic suposar, la moneda de 2 euros a què ens referim només posa en metall el resultat final dels trasbalsos d'aquells anys: l'arribada d'un nou monarca efectiu i el manteniment com a rei *emèrit* (apel·latiu periodístic però no jurídic) de son pare. Pura normalitat institucional i, de nou, sense cap nom propi ni cap menció de la dignitat reial.



2 euros de Felip VI d'Espanya.
Cara estatal espanyola
Madrid, 2014 · Níquel i llautó (interior)
i cuproníquel (exterior),
8,47 g (t. 8,50), 25,75 mm ø
Autoria: Luis José Díaz

Cal comentar, això sí, que en la composició escollida per a reflectir la transició entre els dos reis, el rostre de Joan Carles hi apareix prou retallat: podeu comparar amb el tractament rebut pel retrat de Sofia en les 500 pessetes, i, igualment, per l'espai ocupat pel llavors príncep d'Astúries (i de Girona i de Viana, i duc de Montblanc, comte de Cervera i senyor de Balaguer) en l'anvers de les 200 pessetes de major format.



Estendard del rei Felip VI, amb color carmesí de fons –el tradicional de la monarquia hispànica– que s'allunya molt perceptiblement del blau utilitzat als estendards i guions de son pare, Joan Carles I. Igualment, s'hi aprecia una gran diferència entre l'escut de Felip i el fet servir pel seu progenitor: al senyal reial ja no es troben la creu de Borgonya, el jou i les fletxes, justament aquells elements que les autoritats franquistes van descriure, el 1971, com a «símbolos del Movimiento Nacional». Simbòlicament, tota una altra època. I un detonant per a preguntar el següent: si «la cruz de San Andrés (o bastones de Borgoña)» és un «signo heráldico muy vinculado al ejército desde la época de los Austrias», i «el tradicional yugo y flechas» té la seua raó de ser «en lo que quiere ser un homenaje a la unidad de España conseguida por el matrimonio de los Reyes Católicos, según certificó en su día un informe de la Real Academia de la Historia, desvinculando dichos signos de cualquier otra interpretación política», si tot això és així, per què l'escut del fill del rei Joan Carles apareix *orfe* de la creu borgonyona i del jou i les fletxes? (vegeu p. 24).
D'après Heralder

Un últim apunt sobre les monedes en el regnat filipí: en algunes de les encunyacions commemoratives en metall noble –que malgrat ser de curs legal no tenen circulació efectiva– ha aparegut el retrat de Felip VI envoltat de la titulació reial; llavors els anversos d'aquestes monedes d'or i de plata han inclòs la llegenda «FELIPE VI REY DE ESPAÑA», sense cap indicació de les limitacions constitucionals del poder monàrquic i en consonància amb la pràctica seguida durant els regnats d'Amadeu I, d'Alfons XII abans de la Constitució de 1876, d'Alfons XIII durant la dictadura de Primo de Rivera i, igualment, de Joan Carles I al llarg de tot el seu període com a rei efectiu.

5.5. La zona de l'euro de la Unió Europea

No volem concloure el periple pel poder personal o col·lectiu en les monedes espanyoles sense mostrar la que constitueix –sens dubte– una nova tradició monetària des del punt de vista iconogràfic, forjada en les institucions europees: es localitza a la cara comuna de les monedes d'1 i de 2 euros i, amb una altra composició artística, en les de 10, 20 i 50 cèntims d'euro.



2 euros de la zona de l'euro. Cara comuna europea (amb Felip VI d'Espanya en la cara estatal espanyola)
Madrid, 2016
Níquel i llautó (interior) i cuproníquel (exterior), 8,47 g (t. 8,50), 25,75 mm ø
Autoria: Luc Luycx

A la pàgina del Banc Central Europeu descriuen aquest disseny com una representació geogràfica d'Europa, és a dir, un mapa del Vell Continent sense fronteres interiors. Amb anterioritat a l'1 de gener de 2007, el mapa corresponia a la Unió Europea abans de l'ampliació de l'1 de maig de 2004, però tot indicant-hi perceptiblement, o molt perceptiblement en el cas de les monedes en cèntims, les fronteres entre els estats.[6] Aquestes inicials representacions fragmentades eren coherents amb el fet que,

> The euro was installed as a materially effective mechanism that could simultaneously be designed in a symbollically striking way, in order to further strengthening identification of and with Europeanness. In general, this new identity is not intended to substiture for national identifications, but just to add a new, transnational level, as the E[uropean]U[nion] is not intended as a federation that would replace nation states. [...]

6 «Las monedas de Italia (incluidas las de San Marino y Ciudad del Vaticano), Austria y Portugal presentan el diseño más reciente sólo si su año de emisión es el 2008 o posterior» (<https://www.ecb.europa.eu/euro/coins/common/html/index.es.html>).

> The currency is explicitly treated by the EU itself (for instance in the draft constitution from 2003) in terms of an identifying symbol, and not only (or even primarily) as practical tool for economic value transfer. Indeed, the euro does signify one of the four fundamental 'free movements' for the EU –goods, services, people and money– but none of the other three has in any similar way been transformed into a key symbol.[7]

A la vista de tot això, podem preguntar-nos quina lectura pot tenir, per als ciutadans europeus actuals, de 2017, la inclusió d'aquest mapa sense límits interns –i sense Islàndia ni Turquia, i amb les Canàries i Xipre amb una ubicació incorrecta– en les emissions de la moneda única europea. Sabem que els mapes ens proporcionen abstraccions o figuracions que ajuden a visualitzar –que permeten imaginar en el sentit descrit per Benedict Anderson–[8] les comunitats que habiten la Terra i són objecte de representació per part dels cartògrafs. I igualment sabem que, quan un mapa representa de manera més o menys precisa el perfil d'una entitat política, llavors aquesta imatge «constitueix una al·legoria patriòtica» (en paraules de Maria Carme Montaner).[9] Però potser està passant, en aquests temps de flagrant desunió europea, de fractures sud-nord i de construcció transestatal que amenaça d'ensorrar-se, que aquest disseny –on Europa sura tan indivisa, tan naturalment integrada, tan conformada com un *map-as-logo* en termes del mateix Anderson– sembla profundament inconseqüent amb l'evolució mampresa per la UE des de la crisi de l'euro (imbricada aquesta en la Gran Recessió iniciada en la primera dècada d'aquest segle).

En aquest sentit, és molt paradoxal que, en temps de desassossec sobre el mateix pervenir de la Unió Europea i sobre el paradigma ideològic i econòmic –neoliberal– de les seues actuacions, des d'aquestes monedes que naveguen en les nostres butxaques s'afirme que Europa està més unida que mai (d'acord amb els desitjos dels «pares fundadors»), i que el poder pertany a totes les persones que habiten entre els límits d'aquest mapa. Francament, una *contradictio in terminis* entre, d'una banda, el discurs reflectit en la moneda –dissenyada en temps d'aparent bonança econòmica i consens polític, d'integració creïble malgrat el fracàs del projecte de Constitució Europea– i, de l'altra, el que a hores d'ara es puga percebre en el món real.

7 Johan Fornäs: «8. Currency», en *Signifying Europe*. Bristol-Chicago: Intellect-University of Chicago Press, 2012, p. 205-249; citació en les p. 210-211.
8 *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Londres: Verso, 1983.
9 «Mapes de Catalunya: de la imatge al símbol», *Revista de Catalunya* 137 (febrer). Barcelona: Fundació Revista de Catalunya, 1999, p. 59-76; citació en la p. 60.

Una última pregunta que creiem escaient sobre aquesta qüestió: en el context de la fluctuació acarnissada de primes de risc sobre els bons dels països, una moneda única europea sense eurobons, quina classe de moneda única és? La resposta a l'anterior i a moltes altres preguntes possibles –de característiques semblants– pot començar per ací:

> Although the participating member-state governments primarily justified their adoption of the single currency on economic grounds, citing the expected positive returns of greater financial stability, economic efficiency, price transparency, and lower interest rates and transaction costs, the historical record nonetheless suggests that their original pursuit of monetary integration was not especially well-founded in economic theory [....]. Their initial commitment to adopt the euro, moreover, was at least as much politically motivated as it was economically motivated [...]. Regardless of its potential economic risks, adopting the euro was imperative in order to facilitate the larger political project "of building a Europe that was integrated politically as well as economically" [...].

2 euros d'Alemanya. Cara estatal alemanya i cara comuna europea
Stuttgart, 2008
Níquel i llautó (interior) i cuproníquel (exterior), 8,48 g (t. 8,50), 25,75 mm ø
Autoria: Erich Ott i Luc Luycx



La cara comuna d'aquesta peça commemorativa alemanya (de l'any 2008) hauria de mostrar el mapa de tot Europa, però tanmateix –com a conseqüència d'una errada– la moneda incorpora només un mapa dels estats de la Unió Europea i, a més, sense els països *de l'Est*: la cartografia present en les primeres encunyacions d'1 i 2 euros, iniciades en l'any 1999.
La cara nacional de la peça mostra l'església de Sant Miquel d'Hamburg: l'any 2008 va correspondre a aquest estat federat la presidència del Bundesrat, la cambra parlamentària dels *Länder* alemanys. La lletra «F» que s'observa en el camp de la moneda fa referència a la seca d'encunyació, Stuttgart, on va executar-se l'esmentada inclusió errònia del mapa.

«La pieza de 100 pesetas, además de conmemorar el Año Santo, fue utilizada para insistir en la idea de la unidad política y económica de Europa; el tratado de Maastricht se firmó en 1992 y el gobierno español fue siempre uno de sus más destacados defensores, por lo que no extraña en absoluto la alusión a la unidad europea de esta moneda. El Camino de Santiago se relaciona con Europa, es el camino de Europa como gran vía de comunicación que unió la Península Ibérica con el continente durante los siglos medievales y por la que tantas influencias europeas penetraron en suelo hispano. [...] [En l'anvers,] la mitad norte de España y parte de Francia y se muestran los diversos caminos europeos que conducían a Santiago».

Javier de Santiago Fernández: *La peseta. 130 años de la historia de España*. Madrid: Castellum, 2000, p. 126.

100 pessetes de Joan Carles I d'Espanya. Anvers
Madrid, 1993 Diversos metalls, 9,16 g (t. 9,25), 24,5 mm ø
Autoria: Rafael Vallejo



«[En el revers] se representa la marca de la Ruta Jacobea del Consejo de Europa en el centro de las doce estrellas de la Comunidad Europea, junto a la significativa leyenda "CAMINO DE EUROPA"».

Javier de Santiago Fernández: *La peseta. 130 años de la historia de España*. Madrid: Castellum, 2000, p. 126.

100 pessetes de Joan Carles I d'Espanya. Revers
Madrid, 1993 Diversos metalls, 9,16 g (t. 9,25), 24,5 mm ø
Autoria: Rafael Vallejo



«Los problemas llegaron cuando desde los antiguos territorios de la Corona de Aragón, en especial Cataluña, se criticó esta celebración y homenaje a Felipe V, argumentando la "represión" que sufrieron aquellos territorios durante la Guerra de Sucesión y la consiguiente pérdida de sus fueros tras los Decretos de la Nueva Planta. Sin entrar en el fondo de la cuestión, [...] hay que decir que la acuñación de esta pieza se convirtió en polémica, y el hecho es que apenas circuló en aquellos territorios que la criticaban, para "no herir susceptibilidades", y su producción fue muy escasa».

José Mª de Francisco Olmos: «Estudio de la tipología monetaria como documento propagandístico de la evolución política española (1975-2003)», *Revista General de Información y Documentación*, vol. 15, núm. 2. Madrid: Universidad Complutense de Madrid, 2005, p. 24.

50 pessetes de Joan Carles I d'Espanya. Anvers
Madrid, 1996 · Cuproníquel, 5,61 g (t. 5,6), 20,5 mm ø
Autoria: Alfonso Morales



«Teniendo en cuenta las diferentes sensibilidades presentes en el Estado español se podría argumentar que no fue muy buena idea la realización de esta moneda, o tal vez hubiera sido deseable que se conmemorara no tanto la muerte del primer rey Borbón como el 300 aniversario de la llegada de la dinastía al trono español, buscando otra simbología menos controvertida, que no hubiera creado una polémica innecesaria. [...]».

José Mª de Francisco Olmos: «Estudio de la tipología monetaria como documento propagandístico de la evolución política española (1975-2003)», *Revista General de Información y Documentación*, vol. 15, núm. 2. Madrid: Universidad Complutense de Madrid, 2005, p. 24-25.

50 pessetes de Joan Carles I d'Espanya. Revers
Madrid, 1996 · Cuproníquel, 5,61 g (t. 5,6), 20,5 mm ø
Autoria: Alfonso Morales



«[...] como reverso llevaba un mapa del territorio español [...], reafirmando la idea de la unidad de España en el momento de la transformación política en el Estado de las Autonomías, hay que recordar que en la Constitución el Rey había sido designado como "símbolo de la permanencia y unidad del Estado" (artículo 56.1)».
«Esta pieza de dos pesetas no fue bien recibida por el mercado y dejó de fabricarse en 1985».
José Mª de Francisco Olmos: «Estudio de la tipología monetaria como documento propagandístico de la evolución política española (1975-2003)», *Revista General de Información y Documentación*, vol. 15, núm. 2. Madrid: Universidad Complutense de Madrid, 2005, p.19 i nota 44.

2 pessetes de Joan Carles I d'Espanya. Revers
Madrid, 1982 (encunyació efectiva, 1983) · Aliatge d'alumini, 2,05 g (t. 2), 24 mm ø
Autoria: Manuel Martínez Tornero



«La Fábrica Nacional de Moneda y Timbre - Real Casa de la Moneda quiere rendir un homenaje a la peseta ante su próxima despedida. [...] un reverso conmemorativo [...] en el que aparece la figura de "Hispania", imagen alegórica de nuestro país, tal y como se mostró en la primera emisión de la peseta, como unidad monetaria nacional, en 1869».

100 pessetes de Joan Carles I d'Espanya. Revers
Madrid, 2001 · Diversos metalls, 9,30 g (t. 9,25), 24,5 mm ø
Autoria: *d'après* Luis Marchionni, Alfonso Morales



LA PRIMERA PESSETA DECIMAL AMB RETRAT REIAL...

L'ESCUT DE LES «BARRES», LES CADENES I LES FLORS DE LIS D'UNA PESSETA A L'ALTRA

1 pesseta d'Alfons XII d'Espanya.
Anvers i revers
Madrid, 1876
Plata (Ag 0.835),
4,91 g (t. 5), 23 mm ø
Autoria: Gregorio Sellán



...I L'ÚLTIMA

1 pesseta de Joan Carles I d'Espanya.
Anvers i revers
Madrid, 2001
Aliatge d'alumini, 0,53 g (t. 0,55), 14 mm ø
Autoria: Luis Antonio García Ruiz



«[...] en la serie de menor valor adquisitivo (1, 2 y 5 eurocent) se optó por colocar la imagen de un monumento español, de nuevo para mostrar la riqueza arquitectónica y cultural de España, las cuatro propuestas fueron el Acueducto de Segovia, la Alhambra de Granada, la Catedral de Santiago de Compostela y la fachada del Palacio del Congreso de los Diputados. Se optó por el más europeo de ellos, la fachada del Obradoiro de la Catedral de Santiago, meta del primer Camino europeo, como lo definió el Consejo de Europa».

José Mª de Francisco Olmos: «Estudio de la tipología monetaria como documento propagandístico de la evolución política española (1975-2003)», *Revista General de Información y Documentación*, vol. 15, núm. 2. Madrid: Universidad Complutense de Madrid, 2005, p. 25-26.

5 *eurocent* (cèntims d'euro) de Felip VI d'Espanya. Cara estatal espanyola
Madrid, 2016 Acer recobert de coure, 3,92 g (t. 3,92), 21,25 mm ø
Autoria: Garcilaso Rollán

D'acord amb l'obra de Fabio Gigante & Cayón €urocoins. Monedas y billetes del euro (Madrid: Jano, 2003, p. 25a), en el cas de les monedes del sistema euro d'Espanya «Los motivos los eligió el Presidente del Gobierno español, José María Aznar».



«En la serie central (10, 20 y 50 eurocents) se mantuvo la política de integración cultural que tan buenos resultados había dado hasta entonces y se decidió colocar en ella a un personaje, cuya figura mostrara la universalidad de la cultura española. Hubo cuatro propuestas, tres pintores (Goya, Velázquez y Picasso) y un escritor (Cervantes), al final se optó por apoyar la literatura en lengua castellana, el idioma común de más de 500 millones de personas, y la figura de Cervantes pasó a ocupar esta serie de monedas».

José Mª de Francisco Olmos: «Estudio de la tipología monetaria como documento propagandístico de la evolución política española (1975-2003)», *Revista General de Información y Documentación*, vol. 15, núm. 2. Madrid: Universidad Complutense de Madrid, 2005, p. 25.

50 *eurocent* (cèntims d'euro) de Felip VI d'Espanya. Cara estatal espanyola
Madrid, 2016 Aliatge de coure («or nòrdic»), 7,81 g (t. 7,80), 24,25 mm ø
Autoria: Begoña Castellanos





500 pessetes de Joan Carles I d'Espanya. Anvers
Madrid, 2001· Diversos metalls, 12,08 g (t. 12), 28 mm ø
Autoria: Francisco Martínez Tornero / Manuel Martínez Tornero



2 euros de Felip VI d'Espanya. Cara estatal espanyola
Madrid, 2014 · Níquel i llautó (interior) i cuproníquel (exterior), 8,47 g (t. 8,50), 25,75 mm ø
Autoria: Luís José Díaz



APÈNDIXS

PART IV

APÈNDIX 0

La Semeuse d'Oscar Roty, molt més enllà de les monedes





LA FRANCE L'ALLEMAGNE

Même dans le timbre-poste
chacune des deux nations se représente
telle qu'elle se voit, telle qu'elle se sent.



La France semeuse, vêtue d'aimable lin, dans le grand geste ouvert des semailles, sème à tous les vents les grains de la civilisation.

Exemple de merveilleux labeur, elle sème ses épargnes fécondes, ses promptes inventions, les découvertes patientes du génie français ; elle sème avec espoir afin que vous aussi, peuples de la terre, vous récoltiez tous et qu'un jour sans doute, nous fassions ensemble l'universelle moisson.



L'Allemagne, à la face dure, est casquée d'une couronne massive ; une main ramenée dans le sens égoïste qui est vers soi-même ; gantelée de mailles, cette main serre une poignée de glaive ; c'est la menace. La poitrine est cuirassée et ces deux rondelles de métal bombé indiquent quel serait l'allaitement maternel pour l'humanité à naître quand celle-ci aurait à le chercher dans cette ferronnerie.

(Extrait d'une allocution prononcée par M. PAUL HERVIEU, de l'Académie Française).

LES CERCLES DE L'ARMÉE

Organe général de ravitaillement intellectuel et moral de l'Armée
117, avenue des Champs-Elysées, Paris, 8e

ALLEMAGNE



« Germania emplit le cadre du timbre rien qu'avec la moitié de son corps. La face dure est casquée d'une couronne massivement forgée. Une seule main a pu se loger à un angle, menée dans le sens égoïste qui est vers soi-même ; et, avec un gantelet de mailles, cette main serre une poignée de glaive. La poitrine est cuirassée ; et deux rondelles de métal bombé indiquent quel serait l'allaitement maternel pour l'humanité à naître, quand celle-ci aurait à le chercher dans cette ferronnerie. »

Paul HERVIEU, de l'Académie française.

EUX
&
NOUS

FRANCE



« Cette Semeuse, par contre, semble toute svelte dans l'espace, et autour d'elle, on distingue des horizons, de la place pour tous ; on devine de l'air respirable, de la lumière, de la liberté sous le soleil. Dans le grand geste ouvert des semailles, ce que la France offre visiblement aux sillons de l'étendue, ce sont les grains de sa civilisation, haute, profonde, que tant d'illustres siècles ont développée, afin que vous aussi, peuples de la terre, vous récoltiez vous tous, et que nous fassions ensemble l'universelle moisson. »

Paul HERVIEU, de l'Académie française.

Edité par "*LA GRANDE GUERRE*" par les "*GRANDS ÉCRIVAINS*" (Messidor), 19, boulev. Montmartre, Paris.
Abt 6 fr. par an "Messidor lit tout et choisit le meilleur" Le no 0 f. 25



C'EST LE DUEL A MORT
DU DROIT CONTRE LA FORCE

NE DONNEZ PLUS D'ARGENT AUX CURÉS



LE NOUVEAU TIMBRE A DEUX SOUS

Extrait de la *Semaine Cléricale*, par Antoine Lesaint, paraissant dans **La Lanterne** tous les lundis.

LA SEMEUSE ÉTONNÉE



— C'est curieux! Plus j'en sème et moins j'en aperçois..... Il est temps de m'en aller.

(Dessin de Brousset.)

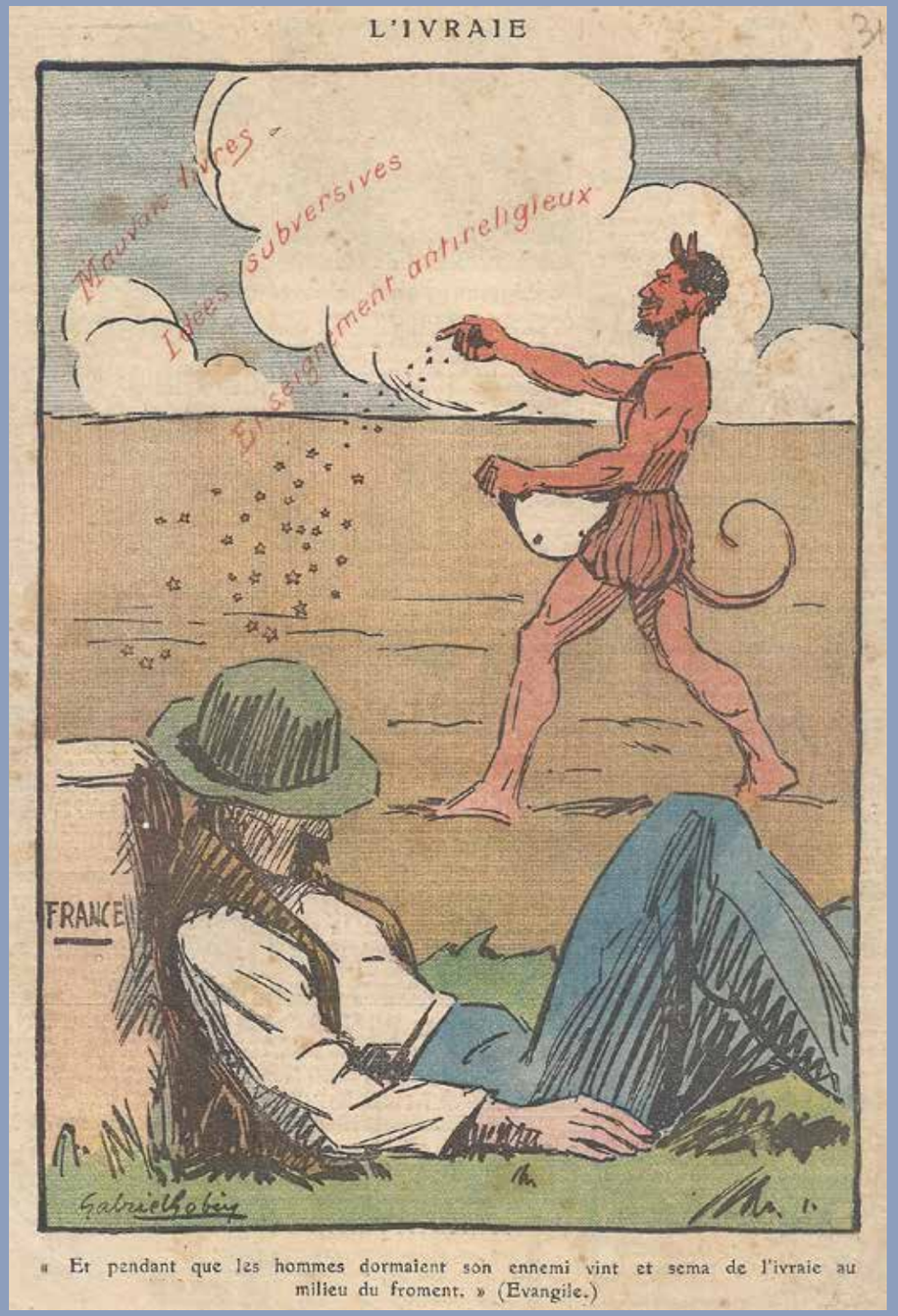

« Et pendant que les hommes dormaient son ennemi vint et sema de l'ivraie au milieu du froment. » (Evangile.)

APÈNDIX I

El poder econòmic d'un símbol del poder reial

Les monedes espanyoles de 8 reals (*reales de a ocho* en castellà, *pieces of eight* en anglés) són considerades la primera moneda veritablement universal, global, amb circulació a través de la major part del planeta. Parlem d'una espècie monetària que va mantenir l'hegemonia internacional en l'era de la plata, entre avançat el segle XVI i els inicis del XIX: per exemple, els 8 reals hispànics van romandre com a moneda de curs legal, i ben presents, als Estats Units, fins al 1857 (molts bitllets de banc d'aquell país van utilitzar la imatge del que ells anomenaven *Spanish milled dollar*, dòlar espanyol encunyat mecànicament, amb el propòsit d'enfortir la credibilitat d'aquell paper moneda).

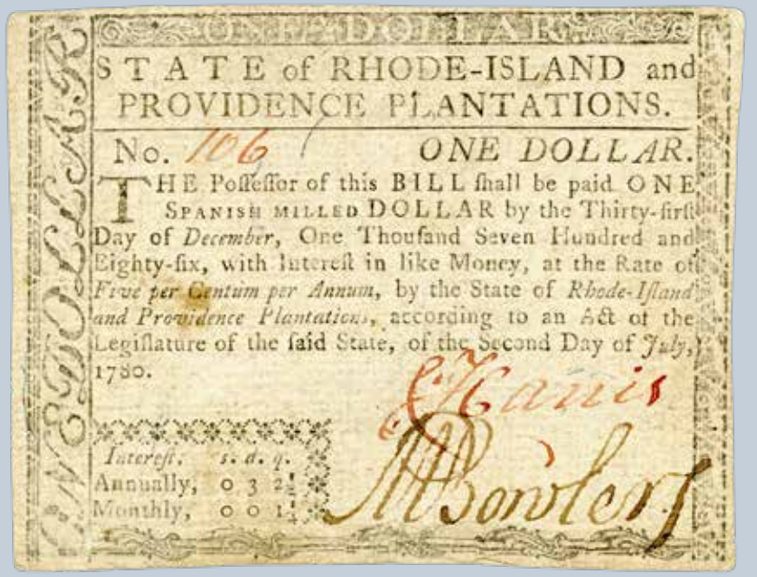
STATE of RHODE-ISLAND and PROVIDENCE PLANTATIONS.

No. 1066 ONE DOLLAR.

THE Poſſeſſor of this BILL ſhall be paid ONE SPANISH MILLED DOLLAR by the Thirty-firſt Day of *December*, One Thouſand Seven Hundred and Eighty-ſix, with Intereſt in like Money, at the Rate of *Five per Centum per Annum*, by the State of *Rhode-Iſland and Providence Plantations*, according to an Act of the Legiſlature of the ſaid State, of the Second Day of *July*, 1780.

Intereſt.	*l. d. q.*
Annually,	0 3 2½
Monthly,	0 0 1¼

Anvers del bitllet d'un dòlar emés per l'estat de Rhode Island i les Plantacions de Providence durant els primers temps de la independència dels Estats Units. S'hi llig la referència a l'*Spanish milled dollar*. La imatge procedeix del National Museum of American History (a Nova York).

Pel que fa específicament a les monedes de 8 reals que mostraven –des del 1732-1733– els globus o hemisferis flanquejats per columnes i coberts per corona (coneguts com a *de columnas y mundos* en la documentació històrica, i actualment en anglés per l'apel·latiu de *Pillar dollar*), el seu prestigi va estar fora de tot dubte: a diferència d'alguna de les emissions anteriors elaborades a martell i desacuradament, que van arribar a patir una gran operació de frau al Potosí

de mitjans del segle XVII, aquestes encunyacions mecàniques –a volant– mantingueren incòlume el pes i el contingut en plata pura durant els quaranta anys de producció; a més, els nous reals de huit disposaven d'un *cordoncillo* o *laurel* que impossibilitava l'operació de llimar les peces o retallar trossets de les vores (activitat delictiva aquesta, el *cercén*, fàcil de fer quan la moneda tenia el contorn irregular).

El fet que foren unes monedes més cares d'elaborar hauria justificat la minva en el pes i en la llei –o percentatge de metall noble sobre el conjunt de l'aliatge– d'aquestes encunyacions respecte a les anteriors (ara batejades generalment com a *macuquinas*): arran de la reial cèdula de 9 de juny de 1728 (sobre la llei de la plata i la talla o pes de les peces) i el reial decret de 8 de setembre del mateix any (pel que fa al tipus monetari), l'aparició del *Pillar dollar* va suposar una reducció en el pes dels 8 reals dels 27,468 grams als 27,064, i van passar de ser elaborats en plata de 930,555 mil·lèsimes a ser-ho amb una llei de 916,666. Tot això significava que el contingut en plata pura havia passat de 25,560 grams a 24,808, quasi tres quarts de gram menys.

El 1772 es va procedir a la fi de la fabricació dels «reales de a ocho de columnas y mundos» i a la consegüent aparició del tipus dit *de busto* (*Portrait dollar* en anglés). L'operació se'ns apareix imbricada amb una menuda reducció de la llei de les peces i, en aquest cas, no trobarem raons tècniques per a la minva: els nous tipus –que permetien introduir sistemàticament el retrat reial en les encunyacions de plata de la monarquia d'Espanya (amb el que això significava de difusió de la imatge física de qui detenia el màxim poder del reialme)– estaven elaborats amb argent de 902,777 mil·lèsimes, amb la qual cosa les monedes tenien un contingut en fi, és a dir, en plata pura, de 24,432 grams (quasi 0,4 grams menys que el tipus dels *mundos* o hemisferis). El 1786 va tornar a repetir-se aquesta execució, fins a les 895,833 mil·lèsimes i els 24,244 grams (quasi 0,2 grams menys). Aquests paràmetres romandrien inalterables fins a l'acabament de les emissions, a la fi del regnat de Ferran VII.

En conjunt, des de *ca*. 1550 fins al primer terç del segle XIX, aquesta moneda universal va perdre poc més d'1,3 grams de plata pura per unitat: una reducció que –quan considerem els més de dos-cents setanta-cinc anys transcorreguts– defineix una bona estabilitat en el contingut en metall noble. Aquesta característica és una condició molt decisiva, encara que no suficient, per a poder ser una moneda comercial internacional de confiança, la qual cosa s'esdevingué efectivament en el cas de la peça de 8 reals.

+info

Per a un esquema de l'evolució de la llei i alguns pesos de les monedes espanyoles de plata, vegeu l'apèndix XII

És cert, però, que no parlem de l'estabilitat pràcticament absoluta que havia caracteritzat el ducat d'or de Venècia, rebatejat *zecchino*, durant més de cinc segles: entre el 1284 i el 1797. Ni tampoc podem comparar la més internacional de les espècies monetàries del món hispànic amb el sòlid –*solidus* en llatí, *nomisma* en grec– de romans i bizantins, estable pel que fa al contingut en or pur des de la seua creació, en el segle IV, fins a ben avançat el segle XI (el rècord absolut en aquesta mena de contesa monetària).

Igualment, no podem establir una comparació beneficiosa per als 8 reals, si prenem com a referència els tetradracmes de plata atenesos: aquests últims van ser emesos amb alguna interrupció entre el 512 i el 50 aC, durant poc més de quatre segles i mig, doncs. I si en origen els espècimens pesaven entre 17 i 17,5 grams, les últimes emissions –dites de l'estil nou– oscil·laven entre els 16,25 i els 16,95 grams (en la pitjor de les distàncies, gram i quart de minva en més de quatre-cents seixanta anys).

Així doncs, la pèrdua d'1,3 grams dos-cents setanta-cinc anys no permet que les peces de 8 reals ocupen cap de les tres primeres posicions d'un rànquing que vindria definit per la llarga –multisecular– durada de l'encunyació i la nul·la, o molt curta, minva en contingut de metall noble. Però sí que estaríem en presència d'un quart lloc al llarg d'una història de més de vint-i-sis segles de monedes.



«The major variation in design springs from the replacement of the royal crown a top the left of the two Pillars of Hercules by an imperial crown to betoken the importance of the empire over witch Ferdinand VI ruled. The usage commenced in 1754 by México City [...], was followed by Chile in 1760 and by Lima nine years later [...]. Guatemala, New Granada and Potosí abstained» (Frank F. Gilboy: *The milled columnarios of Central and South America. Spanish American pillar coinage, 1732 to 1772*. Regina, Saskatchewan · Canadà: Prairie Wind Publishing Inc., 1999, p. 50-51)

Imatge del revers d'una moneda de 8 reals de Carles III de Borbó, amb la marca de la seca de la ciutat de Mèxic, llavors possessió d'Espanya. Sobre la columna de l'esquerra s'observa la corona imperial, mentre que la columna de la dreta manté la corona reial del disseny original.

APÈNDIX II

L'anvers de la moneda de 5 pessetes del Govern Provisional (i de les altres encunyacions amb el mateix motiu)

La presència del topònim «ESPAÑA» sobre el duro de plata de 1870 (i sobre les altres monedes emeses pel Govern Provisional que en van fer ús), constitueix una qüestió ben rellevant de la història política a la Península. Hem de fer costat a la línia argumental de José Miguel Santacreu –en *Peseta y política. Historia de la peseta 1868-2001*–[1] quan ha escrit això de més avall sobre aquesta qüestió:

> Lo más revolucionario con respecto a las leyendas anteriores fue incluir la palabra España en las monedas de oro y plata. Hasta entonces, ninguna moneda contenía en su leyenda dicha palabra en singular. Siempre aparecía en plural, tanto en latín como en castellano. Los reyes de la Monarquía Hispánica, hasta el final del reinado de Isabel II, acuñaron sobre sus monedas peninsulares las palabras *Rex Hispaniarum* o Reyes de las Españas, lo cual transmitía un mensaje de unión patrimonial de los distintos reinos de España y no la existencia de un Estado Nación. En cambio, la palabra España expresaba el concepto de una nación soberana, única y unificada.

Al voltant d'això convé, nogensmenys, reparar en unes peces singularíssimes en el panorama monetari hispànic, ja esmentades en la segona part d'aquest treball: les 5 pessetes encunyades a Girona durant el setge dels francesos, el 1809, on l'anvers proclamava «FERNANDO · VII REY · DE · ESPAÑA» (amb un bust del monarca d'aparença ben clàssica, amb armadura, mantell i pentinat romà), i en les peces del mateix valor i del mateix any, que s'emeteren durant la defensa de Lleida davant l'exèrcit napoleònic: «FERNANDO . VII · REY . DE · ESPAÑA». Es tracta de monedes que –atesa la modernitat ideològica de la llegenda– pot semblar que s'avançaven al seu temps des de la perspectiva política, però no pot oblidar-se que un seguit de nacionalismes contemporanis europeus deuen la seua eclosió, en molt bona part, a l'agressió de les tropes de Napoleó. I l'espanyol no n'és, justament, l'excepció.[2]

1 Barcelona: Ariel, 2002, p. 24.

2 Que l'epopeia napoleònica a Espanya puga ser qualificada globalment de modernitzadora no ens pot fer obviar el caràcter sateŀlitzador, extractor de recursos i, doncs, humiliant del dia a dia de la invasió en molts dels indrets afectats. Això no vol dir, per descomptat, que Ferran VII meresquera les ilŀlusions coŀlectives que va desfermar i la sang que en el seu nom va vessar-se a València i a la resta de territoris espanyols de la Península.

Siga com siga, i sense cap mena de dubte, aquest anvers tret a la circulació per les autoritats del Govern Provisional constitueix una manifestació magnífica de com procedir a la simbolització –sobre les monedes– d'un col·lectiu humà definit com a nacional i, paral·lelament, de com anorrear-hi les representacions del poder personal dels governants. Javier de Santiago Fernández –en *La peseta. 130 años de la historia de España*–[3] ho ha posat ben bé en relleu:

> Quizá lo más significativo desde el punto de vista externo sea la desaparición del retrato en los anversos de las diferentes piezas. Es una medida lógica en un sistema de gobierno que había desalojado del Trono a una dinastía y había puesto fin a una forma de gobierno monárquico. El poder ya no estaba centrado en una persona, no existía una cabeza visible del Estado, pues el presidente de una República o, en este caso, un presidente de gobierno o un regente no reciben el poder de forma indefinida y vitalicia. Por ello, lo que se hace es, en lugar de asumir la representación personal tradicional, grabar una alegoría alusiva al Estado. Se intenta simbolizar en una imagen a la Nación Española, identificación indudable ante la inscripción que acompaña al tipo. Es un motivo de clara inspiración clásica que bebe en las más puras fuentes del Mundo Antiguo.
>
> [...] Todo el conjunto es un trasunto de las nuevas ideas de la Revolución: la nación recupera su soberanía y, con ella, la paz, una vez derrocado el régimen anterior centralizado en la persona de la reina Isabel II.

El motiu present sobre els anversos de les monedes de 5 pessetes és el segon disseny monetari que el Govern Provisional va posar en circulació expressat en la nova unitat monetària nacional, forjada en temps d'Isabel II, però finalment escollida poc després de la Revolució Gloriosa: el disseny primigeni era pràcticament idèntic i havia aparegut, exclusivament, sobre la primera moneda d'1 pesseta datada el 1869. L'anvers d'aquesta peça no incloïa la paraula «ESPAÑA», sinó només l'expressió «GOBIERNO PROVISIONAL» (una execució única que ja hem tractat abans). Quasi a tocar del peu dret de l'al·legòrica matrona hi ha un conill (vegeu p. següent).

3 Madrid: Castellum, 2000, p. 29-30.



El conill havia identificat la península Ibèrica en temps de la dominació dels romans, i això perquè aquests haurien traduït la denominació fenícia donada a les latituds ibèriques, *HI-SHPHANIM*, com a «terra abundosa en conills'. D'acord amb una hipòtesi, el terme *spn* no designaria els conills sinó els damans, un animal d'aspecte prou semblant –però d'una espècie diferent– amb el qual els navegants i els colons de Fenícia estarien familiaritzats i, doncs, haurien cregut contemplar sobre el solar ibèric. Siga com siga, ja hem dit en l'apartat corresponent que la identificació del conill amb la Hispània romana s'acredita ben bé en algunes monedes d'Adrià que van fer particular referència a la Península, entre les quals les que apareixen ornades de la matrona Hispània recolzada en el rocam (amb la llegenda «HISPANIA»): en aquestes peces el conill es trobava als peus de la figura o al seu darrere, descomptant-ne l'absència en algunes emissions de denaris i sestercis.



© Jesús Vico, S.A. (Madrid)

«Una seconda ipotesi invece più moderna fa supporre che l'etimologia [d'Hispània] derivi del termine *I-SPAN-YA*, "isola dei forgiatori" di metalli [...]. In questo caso il coniglio sulle monete avrebbe un significato puramente allegorico: come in minatore scava "gallerie" nelle miniere [...] così fa il roditore nel construirsi la propria tana» (Danielle Leoni, 2011: 44*b*).

Heus ací el que deia l'informe de l'Academia de la Historia sobre l'oportunitat de la presència, o no, del conill en les monedes que volia encunyar el Govern Provisional, això en el context de proposar una composició fonamentada en les al·ludides encunyacions d'Adrià:

> [...] la preciosa alegoría del reverso de algunas medallas del emperador Adriano. Es la figura de España en esas medallas una matrona ceñida de diadema y recostada en los montes Pirineos; sale de entre los piés el tradicional conejillo y ocupa su diestra mano una rama de oliva. La sanción que los siglos han prestado á la significación de tan armonioso conjunto; la tranquila felicidad que al parecer transpira como emblema de los días de esplendor procurados á su patria por los Césares españoles, y el partido que un artista hábil puede sacar de todo para crear una composición expresiva, han decidido á la Comisión á proponer para la figura de España la matrona recostada en los Pirineos, rodeada del Océano, con los piés en el Estrecho, la rama de oliva en la mano y la diadema en la cabeza, que será el símbolo pedido de la soberanía de la nación. La figurilla del conejo no parece responder á la dignidad del asunto ni poseer en el día carácter especial, y por ello la Comisión opina que debe omitirse.

Tant la primera pesseta de 1869 –amb la llegenda «GOBIERNO PROVISIONAL» i el conill– com les peces de 5 i 2 pessetes, 1 pesseta i 50 i 20 cèntims que –en els cinc casos amb la llegenda «ESPAÑA» i sense el conill– van exhibir l'al·legoria de la matrona recolzada (amb els Pirineus i Gibraltar), tenien l'origen directe en la medalla que Luis Marchionni, el gravador de les esmentades espècies monetàries, havia dedicat al naixement del Govern Provisional, amb data de 1868. Marchionni ens va deixar tres versions de la seua obra (bronze, plata i or), les tres amb un diàmetre de 37 mm. Aquest diàmetre és el mateix que va tenir la llavors imminent moneda de 5 pessetes de plata, i igualment, es tracta de la dimensió que venia definint les peces de 20 reals i 2 escuts d'Isabel II, i les cinc unitats de plata de la Unió Monetària Llatina –5 francs francesos, belgues i suïssos, 5 lires italianes i 5 dracmes gregues– que serviren d'inspiració directa pel que fa al valor, el mòdul i la composició metàl·lica per a la més gran de les noves monedes espanyoles de plata. Cal incidir especialment en el fet que en la medalla trobem conjuntament la llegenda «ESPAÑA» i el conill als peus de la figura d'Espanya, combinació que, segons el que hem vist, mai no es va donar en les monedes.



«[...] a la medalla trobem conjuntament la llegenda "ESPAÑA" i el conill als peus de la figura d'Espanya, combinació que, segons el que portem vist, mai no es va donar en les monedes».



També cal remarcar –ho hem dit de passada en la descripció general de les 5 pessetes i els 10 cèntims de 1870– que, en lloc de la diadema que apareixia sobre el front de les versions romanes de la matrona, en la medalla de Marchionni i les seues adaptacions es mostra un altre objecte sobre el cap de l'al·legoria: una corona mural que, com ja s'ha comentat amb anterioritat, es va escollir coetàniament com a timbre per al nou escut nacional.



La resposta a la pregunta de per què una corona mural sobre les armories espanyoles l'hem avançada també, en el text general, en parlar de la testa de la matrona: aquells eren temps d'incertesa política i no s'havia promulgat la que va ser la Constitució de 1869; en conseqüència, el debat entre monarquia i república no s'havia resolt encara a les Corts en favor de la primera. En nom de la neutralitat, l'Academia de la Historia va concloure que «Sería lo más oportuno que el artista compusiera su reverso sin timbre de ninguna clase, como sucede en las monedas suizas; pero si esto no es posible, la corona mural, ú otro ornamento ménos significativo, suministrará el complemento que necesita, sin que se prejuzgue ninguna cuestión política». Aquesta corona mural escollida *in extremis* va passar –en les mans expertes de Luis Marchionni– del cim de l'escut al cap de la matrona. I la mateixa cosa passaria amb els segells com el de la imatge (per a Cuba, de 20 centaus de 1870), obra d'Eugenio Juliá.





«Sería lo más oportuno que el artista compusiera su reverso sin timbre de ninguna clase, como sucede en las monedas suizas; pero si esto no es posible, la corona mural, ú otro ornamento ménos significativo, suministrará el complemento que necesita, sin que se prejuzgue ninguna cuestión política».

Academia de la Historia, Madrid, 1868.



La corona mural de la matrona recorda una imatge de tanta força i perdurabilitat com la de la *Italia turrita*, la representació d'Itàlia com a figura femenina cofada amb corona mural, amb orígens en l'antiguitat clàssica i feta servir per la monarquia o la república d'aquell país –per règims liberals, feixistes o democràtics– indistintament. La Itàlia *turrita* també era una al·legoria difosa socialment abans de fer-se realitat la unitat italiana, aconseguida durant el regnat de Víctor Manuel II: un exemple paradigmàtic de la rellevància pública anterior al 1861 es troba en les 5 lires de plata emeses a Milà, el 1848, després de *le cinque giornate* i de la conseqüent instauració del Govern Provisional de Llombardia.[4]



Tornem a les latituds ibèriques per tal de dir que l'al·legoria d'Hispània de factura neoclàssica, cofada de torres i merlets esdevindria –també mitjançant la presència d'aquest tipus de corona– tan neutral i inclusiva com es pretenia que ho fóra l'escut: la figura personificaria tots els membres de la nació, tant monàrquics com republicans, la pàtria tota en l'hora de la refundació que es desitjava després d'haver-se abolit la dinastia borbònica. En la retòrica de la Carta Magna de 1869,

> La Nación española, y en su nombre las Cortes Constituyentes elegidas por sufragio universal [masculí], deseando afianzar la justicia, la libertad y la seguridad, y proveer al bien de cuantos vivan en España, decretan y sancionan la siguiente CONSTITUCIÓN.

Hem de formular una última pregunta sobre l'al·legòrica matrona que va encarnar Espanya (amb conill o sense), un dels dissenys

4 En aquesta moneda la figura apareix encerclada per una inscripció amb profunda significació política, de caràcter nacionalista: «ITALIA LIBERA ✶ DIO LO VUOLE», una llegenda que és, en part, adaptació d'un famós clam del temps de les croades medievals: *Deus lo vult* o *Deus le volt* (en llatí vulgar), *Deus hoc vult* o *Deus vult* (en llatí clàssic), o *Dieu le veut* (en francés).

més emblemàtics de la història monetària peninsular i europea: quines fonts d'inspiració estrangeres van utilitzar, a l'Academia de la Historia, a l'hora d'apostar per una al·legoria femenina d'aquest caràcter? Els redactors en cap moment no van fer esment de la peça milanesa de 1848; sí que van explicar, prou detalladament, que els espills es trobaven a la Gran Bretanya, a Suïssa i a la França republicana de 1848:

> No es nueva, ciertamente, la idea de representar en los cuños la imagen de la Nación que los autoriza; muchos años hace que Inglaterra ostenta en sus monedas la imagen sentada de la *Britannia* con escudo al costado, el tridente en una mano, la rama de oliva en la otra [desapareguda del dibuix després del 1807], y la cabeza galeada ó simplemente ceñida de diadema. También Suiza coloca en sus troqueles más recientes una elegante figura de la *Helvetia*, sentada en los Alpes y







> extendida la diestra mano sobre sus cumbres, y la Francia del 48, para simbolizar la República, tomó una bellísima cabeza de las medallas sicilianas antiguas [el tipus monetari conegut com a Ceres]. Siguiendo en parte este último ejemplo, y buscando al paso la mayor propiedad en la representación pedida, la Comisión ha principiado por examinar las figuras de la *Hispania* que la numismática romana ofrece á nuestra vista.

Evidentment, l'Helvètia i la Britània assegudes haurien pogut inspirar directament Lluís Plañiol –i el retocador Luis Marchionni– per tal de conformar la Hispània que s'hauria de fer present sobre les monedes de bronze.



APÈNDIX III

De les 100 pessetes als 10 cèntims

A. Les 100 pessetes

El primer dels dos dissenys *germans* de les monedes amb la matrona recolzada va servir de molt poc: solament per tal d'omplir l'anvers d'unes poques peces de presentació –nou o, a tot estirar, una dotzena– d'una moneda de 100 pessetes d'or. En aquesta peça la matrona estava dreta i no portava corona mural al cap, sinó una «diadema ceñida a la cabeza», segons la directriu emanada des de la direcció del Tresor. També es complia la previsió que la matrona «con su mano derecha señalará el Estrecho de Gibraltar» (una composició que accentua el caràcter irredemptista, reivindicatiu, de l'encunyació).



© Museo Casa de la Moneda (Madrid)

Aquesta peça, que mai no es va emetre per a la circulació, apareixia signada per Luis Marchionni i es degué enllestir sobre una proposta prèvia i perceptiblement diferent de José Lozano, guanyador –pel que fa a les peces d'or– del concurs convocat per al disseny. Haurem de concloure que l'accident orogràfic fortificat –amb una torre alta i altres elements més menuts– situat a l'esquerra de l'espectador, figuraria ser la roca gibraltarenya, si bé en aquest cas l'artista hauria escollit una de les vistes possibles des del mar d'Alborán (en direcció sud-oest - nord-est), amb la qual cosa la part alta del promontori és la més allunyada en l'horitzó.

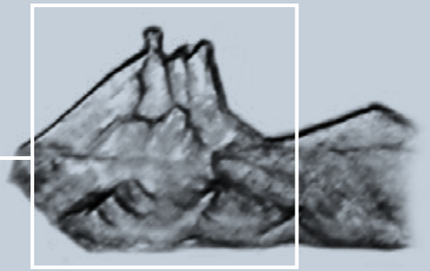

Pel que fa al revers de les 100 pessetes del Govern Provisional,

> [...] muestra el nuevo escudo de España bajo corona monárquica, sobre manto de armiño y rodeado del Toisón de oro, lo que nos dice que esta pieza se diseñó tras la aprobación por parte de las Cortes Constituyentes de que España sería un Reino (por eso los símbolos monárquicos), pero antes de que se votara quien sería el nuevo rey, ya que no aparece ningún símbolo dinástico.[5]





© Museo Casa de la Moneda (Madrid)



Segell fiscal de rebuts i contes per a Cuba, datat el 1871 i amb valor d'1 pesseta i 25 cèntims.

5 José María de Francisco Olmos: «La peseta: nueva unidad monetaria y medio de propaganda política (1868-1936)» a Juan Carlos Galende Díaz i Javier de Santiago Fernández (dirs.): *VII Jornadas Científicas Sobre Documentación Contemporánea (1868-2008)*. Madrid: Departamento de Ciencias y Técnicas Historiográficas de la Universidad Complutense de Madrid, 2008, p.121-192; citació en les p.140-141.

Fragment d'un document oficial emés durant la regència de Francisco Serrano on s'observa, en un segell en sec del Ministerio de la Guerra, l'escut d'Espanya amb corona reial i el collar del Toisó d'Or. L'escrit porta data de 13 de març de 1870 i incorpora la signatura de Joan Prim, el president del govern, a més de la del regent.





Fragment d'una cèdula d'empadronament del districte municipal madrileny de Buenavista, expedida a la capital d'Espanya el 20 de maig de 1871. L'encapçalament de l'imprés mostra l'escut d'Espanya amb corona reial i llorers, com en el cas del segell fiscal colonial figurat en la pàgina anterior.





Dos segells de telègrafs de les possessions colonials espanyoles al Carib: el de color blau fou emés per a l'illa de Cuba, extrem que figura reflectit en la inscripció; el de color castany rogenc correspon a l'emissió per a Puerto Rico, però el nom de l'illa no apareix indicat en el segell. En els dos exemplars pot observar-se la presència de l'escut d'Espanya amb corona reial, posterior a la promulgació de la Constitució de 1869 i anterior a l'elecció com a monarca d'Amadeu I, membre de la casa de Savoia, fill del rei Víctor Manuel II d'Itàlia i duc d'Aosta.

També s'encunyaren a nom d'Amadeu I uns pocs exemplars de 100 (i de 25) pessetes d'or, en cap cas destinats a la circulació.





© Museo Arqueológico Nacional · MAN (Madrid), nº inv. 104773.

B. Els 10 cèntims

Ja s'ha dit que el segon disseny *germà* de la matrona recolzada es va fer present sobre les emissions d'1, 2, 5 i 10 cèntims datades el 1870; no s'ha dit encara que aquelles emissions gegantines van arribar a assolir una xifra superior als 743 milions de peces. Tota una satisfacció per al signatari de les monedes, Marchionni, i res més allunyat del destí patit pel disseny amb el qual Lluís Plañiol va guanyar l'apartat de monedes de bronze del concurs de 1869: ser objecte, només, d'una emissió de quatre exemplars. Ja hem avançat en el text general que, a diferència de les monedes circulants degudes a Marchionni, els 10 cèntims de Plañiol complien en tots els aspectes amb la disposició de gener de 1869 que havia emmarcat els concursos monetaris, i és per això que aquest disc artístic representava sens dubte el penyal de Gibraltar i, doncs, traspuava un nacionalisme espanyol ben irredemptista: «Para el Bronce: / Anverso: "España", representada por una matrona sentada en los Pirineos y rodeada del Océano y mirando al Estrecho. [...]».



© Museo Casa de la Moneda (Madrid)

Una altra diferència notòria entre, d'una banda, el projecte de Plañiol i les monedes de plata, i, de l'altra, les monedes de bronze signades per Marchionni, és que en aquestes últimes la matrona –que apareix asseguda mirant al costat contrari del previst– no porta la branca d'olivera en la mà del braç estés, sinó en els dits que la figura manté a la vora del maluc: «En la mano derecha, rama de oliva».

APÈNDIX IV

Caps coronats en les monedes

La corona de llorer, la cinta a la manera de diadema i la corona reial havien estat presents, en temps anteriors al pretendent Carles VII, ornant bustos reials en les encunyacions de la monarquia hispànica. Com ja s'ha dit abans, la reina Isabel II, mare de l'enemic de Carles VII, Alfons XII, havia lluït corona de llorer en una part de les seues peces monetàries, i el mateix havia passat abans pel que fa a Felip V (en una curta emissió madrilenya de 1709), Carles III i Carles IV (només en encunyacions americanes, en els dos casos) i Ferran VII. El pretendent carlí conegut com a Carles V de Borbó –germà de Ferran VII– també havia aparegut amb llorers al cap en la majoria de les seues esquifides emissions, realitzades durant la primera guerra dels carlins contra els partidaris dels altres Borbó.

En tot cas, s'ha de recordar que la tradició en qüestió no era exclusiva, en absolut, de la monarquia espanyola, sinó que s'havia trobat ben estesa en les monedes de l'antiguitat clàssica (i més encara en la romana específicament), en alguns exemples medievals, en molts amonedaments de l'Europa moderna i contemporània i, fins i tot, a l'Amèrica emancipada de potències europees. En efecte: els llorers de la victòria no tenen pàtria. Ací incorporem imatges de tres peces ornades amb retrats llorejats emeses –de dalt a baix– per la monarquia espanyola (a Mèxic, en temps de Carles IV però amb el bust de Carles III de Borbó), per França (durant el període imperial de Napoleó) i per l'imperi d'Àustria (a nom de Francesc Josep I).

Pel que fa a la cinta o diadema, amb una recognoscible influència hel·lenística, aquest element havia ornat algun retrat monetari de Ferran VII –el *busto diademado* sevillà– i del seu antagonista Josep I o Josep Bonaparte (en la major part de les encunyacions àuries). I quant a la corona reial oberta amb florons, tan present en les monedes medievals sobre els caps dels monarques de moltes latituds europees, a la península Ibèrica havia resistit malament el pas entre l'edat mitjana i la moderna. L'ús d'aquest element s'havia refugiat en les emissions de traça medieval fetes en diversos territoris de la Corona d'Aragó durant els segles XVI, XVII i XVIII, amb el cant del cigne a la València i l'Aragó de l'arxiduc Carles d'Àustria i a la Mallorca dels primers Borbó.



APÈNDIX V

Els cèntims de Carles VII van encunyar-se al País Basc?

Tradicionalment s'havia parlat de la capital belga, Brussel·les, o de París, com a llocs d'encunyació de les monedes de 5 i 10 cèntims a nom de Carles VII, però en els últims anys ha pres força la hipòtesi d'una localització basca: la vila guipuscoana d'Oñati, capital dels carlins. En suport d'aquesta possibilitat hi ha un anunci publicat en el núm. 318 d'*El Cuartel Real*, portaveu de la causa carlina, el 18 de desembre de 1875:

> SECRETARÍA DE ESTADO Y DEL DESPACHO DE / HACIENDA. / Real órden. / Illmo. Sr.: S.M. el Rey (Q. D. G.) se ha servido acordar se pongan desde luego en circulacion las monedas de bronce de 10 y 5 céntimos de peseta, acuñadas en la Real Casa de Moneda de Oñate. / Lo que de Real órden comunico a V. S. I. para su inteligencia y efectos consiguientes. / Dios guarde a V. S. I. muchos años.–Real de Durango 15 de Diciembre de 1875.–*El Conde del Pinar*.–Illmo. Sr. Tesorero general de Castilla.

Malgrat la contundència de l'escrit ens podríem, però, permetre tenir el dubte. Enmig del context de la Tercera Guerra Carlina, potser l'afirmació que les monedes s'havien fabricat a Guipúscoa era pura propaganda. El possible objectiu (inconfessat?) doncs, seria fer creure als enemics que el domini de Carles VII sobre els territoris bascos era absolut, com a mínim tan consolidat com per a poder fer aquestes acurades emissions, que exigien una infraestructura tècnica notable i estaven pràcticament a l'altura de les coetànies espanyoles i occidentals.



APÈNDIX VI

França 1791, absència i presència de la doble legitimitat

L'origen de les dobles fórmules explícites de legitimació del poder –divina i constitucional, la segona derivada de l'exercici de la sobirania nacional (encarnada en el poder legislatiu)– s'ha de trobar fora de les fronteres espanyoles: concretament en els inicis de la Revolució Francesa, quan aquell procés polític es trobava en la fase de dotar el país d'una monarquia regulada per una constitució escrita (que va ser jurada finalment pel rei Lluís XVI el 14 de setembre de 1791). En aquell moment històric es va evitar tota referència al dret diví en les noves monedes revolucionàries: la titulació reial –ubicada al voltant del retrat de l'anvers– va esdevenir «LOUIS XVI ROIS DES FRANÇAIS [o DES FRANÇOIS]».



Però la Assemblea Nacional Constituent va preservar l'esment de la «Gràcia de Déu» –matisada mitjançant la referència a la llei constitucional– quan es va tractar de l'encapçalament de les lleis (des del 10 d'octubre de 1789). Va acordar-se el mateix pel que fa a la llegenda que va ornar el nou segell reial, utilitzat des de la segona quinzena del mes de febrer de 1790: «LOUIS XVI PAR LA GRACE DE DIEU ET PAR LA LOY CONSTITUTIONNELLE DE L'ETAT ROY DES FRANÇOIS». Siga com siga, les aparences no haurien d'enfosquir la realitat i, evidentment, no van enganyar els protagonistes dels fets a la França revolucionària:

> Es la doble legitimidad, la tradicional (derecho divino) y la nueva de la soberanía popular, pero no hay que engañarse, los diputados dejaron claro que esta titulación era simplemente un gesto de reconocimiento a la tradición, ya que «No existe en Francia autoridad superior a la de la Ley, el rey reina sólo por ella», lo es sólo después de jurar el Acta constitucional, convirtiéndose así en el primer funcionario del Estado con una asignación (lista civil) de 25 millones anuales de sueldo. Por todo ello se generalizó una fórmula más concisa para titular al monarca «Luis, rey de los franceses».[6]

6 José María de Francisco Olmos: *La moneda en la Revolución Francesa. Documento económico y medio de propaganda político*. Madrid: Castellum, 2000, p. 112.

APÈNDIX VII

Un escut d'Espanya amb doble vida: 1875 i 1981

Ací trobareu el blasonament que es fa a la Llei 33/1981, de 5 d'octubre, de l'actual escut oficial espanyol.[7]



Destaca en el text l'absència de vinculació –d'atribució expressa de representació– entre els quarters heràldics presents en l'escut i els corresponents regnes històrics. En el cas d'haver-n'hi, aquest enllaç seria, justament, la clau de volta que permetria entendre visualment com la monarquia d'Espanya es va crear mitjançant la unió de regnes diferents. Així doncs, qui llegeix l'articulat d'aquesta llei no pot comprendre les raons per les quals l'escut d'Espanya és compost, ni tampoc pot atribuir cada quarter a una realitat històrica concreta. Hem afegit entre claudàtors les atribucions que hi falten (ja anunciades en el text que acompanya el segell de devolució de 1875):

> Artículo primero.
>
> El escudo de España es cuartelado y entado en punta. En el primer cuartel, de gules o rojo, un castillo de oro, almenado, aclarado de azur o azul y mazonado de sable o negro [Castella]. En el segundo, de plata, un león rampante, de púrpura, linguado, uñado, armado de gules o rojo y coronado de oro [Lleó]. En el tercero, de oro, cuatro palos, de gules o rojo [les «quatre barres»de la Corona d'Aragó]. En el cuarto, de gules o rojo, una cadena de oro, puesta en cruz, aspa y orla, cargada en el centro de una esmeralda de su color [Navarra]. Entado de plata, una granada al natural, rajada de gules o rojo, tallada y hojada de dos hojas, de sinople o verde [Granada].
>
> Acompañado de dos columnas, de plata, con base y capitel, de oro, sobre ondas de azur o azul y plata, superada de corona imperial, la diestra, y de una corona real, la siniestra, ambas de oro, y rodeando las columnas, una cinta de gules o rojo, cargada de letras de oro, en la diestra «Plus» y en la siniestra «Ultra».
>
> Al timbre, corona real, cerrada, que es un círculo de oro, engastado de piedras preciosas, compuesto de ocho florones de hojas de acanto, visibles cinco, interpoladas de perlas y de cuyas hojas salen sendas diademas sumadas de perlas, que convergen en un mundo de azur o azul, con el semimeridiano y el ecuador de oro, sumado de cruz de oro. La corona, forrada de gules o rojo.
>
> Artículo segundo.
>
> El Escudo de España, tal como se describe en el artículo anterior, lleva escusón de azur o azul, tres lises de oro, puestas dos y una, la bordura lisa, de gules o rojo, propio de la dinastía reinante [Borbó-Anjou].

Com a contrast amb l'anterior absència d'al·lusió als regnes històrics, acompanyem un extracte del ja citat *Informe dado al gobierno provisional sobre el escudo de armas y atributos de la moneda*, emés per l'Academia de la Historia –redactat en concret, com ja s'ha dit, per Aureliano Fernández-Guerra y Orbe, Cayetano Rosell, Eduardo Saavedra i Salustiano de Olózaga– i datat a Madrid el 6 de novembre de 1868. Aquest informe va ser acceptat a l'hora de conformar els quarters de l'escut d'Espanya del moment (i, per extensió, d'altres posteriors, incloent-hi l'actualment vigent), i en el text sí que s'inclouen les referències explícites als regnes castellà, lleonés, aragonés *lato sensu*, navarrés i granadí (les majúscules són de l'original):

> El escudo de armas, según esto, tendrá que ser cuartelado en cruz con entado en punta; es decir, que estará dividido en cuatro porciones por dos líneas mutuamente perpendiculares, sacando en la parte inferior un triángulo curvilíneo. El primer cuartel contendrá el castillo de oro en campo rojo de CASTILLA; el segundo el león rojo en campo de plata, con corona, lengua y uñas de oro de LEÓN; el tercero, debajo del castillo, las cuatro barras encarnadas en campo de oro de ARAGÓN; el cuarto, debajo del león, las cadenas de oro en campo rojo de NAVARRA; y en el triángulo la granada natural abierta, con tallo y hojas, en campo de plata, de GRANADA. La acostumbrada repetición de castillos y leones que se ve en nuestros antiguos escudos no debe tener lugar; porque esa duplicación sólo proviene, ó de alianzas consanguíneas, ó de la necesidad de proporcionar el tamaño de los cuarteles al de las figuras.

Seguint Faustino Menéndez Pidal de Navascués, l'origen de la decisió de l'Academia de la Historia el 1869 cal buscar-lo una seixantena

7 BOE núm. 250, de 19 d'octubre de 1981, p. 24477*a*.

d'anys abans, quan allò que calia decidir eren les armories que havia de lluir Josep Bonaparte:

> Pero sí hubieron de conocer –y muy probablemente tomar como modelo– las que propuso (en segundo lugar) Don Juan Antonio Llorente para José Bonaparte. Estaban descritas en su opúsculo –de obligada lectura para los informantes– titulado *Discurso Heráldico sobre el escudo de armas de España*, impreso en Madrid en 1809, que el autor habría aportado a la Academia al ingresar en ella dos años más tarde. En estas armas hallarían, además, un importante precedente de la utilización de los emblemas totalmente independiente de los reyes legítimos de España. Consistían en un cuartelado de Castilla, León, Aragón y Navarra, entado en punta de las Indias (los hemisferios y las columnas) y cargado de un escudete con el águila napoleónica. José Bonaparte las modificó, por un Real Decreto fechado en Vitoria en 12 de Octubre de 1808, añadiendo a los cuatro cuarteles citados otros dos, uno con la innecesaria granada y ocupó el otro el símbolo del Nuevo Mundo.[8]





Siga com siga, en el resum final que l'Academia de la Historia va incloure en el seu *Informe*, el blasonament –«traduciendo al idioma técnico cuánto va expuesto»– ja no va incloure les atribucions històriques:

> Escudo cuartelado en cruz: *primero*, de gules y un castillo de oro, almenado de tres almenas, y donjonado de tres torres, la del medio mayor; cada una también con tres almenas, el todo de oro, mazonado de sable y adjurado de azur: *segundo*, de plata y un león de gules, coronado de oro, armado y lampasado de lo mismo: *tercero*, de oro y cuatro palos de gules: *cuarto*, de gules y una cadena de oro puesta en orla, en cruz y en sotuer: *entado en punta*, de plata y una granada al natural mostrando sus granos de gules, sostenida, tallada y hojada de dos hojas de sinople. Acostadas, una á cada lado, las dos columnas de Hércules, de plata, con la basa y el capitel de oro, liadas con una lista de gules, cargada con el *Plus ultra* de oro [tot seguit reproduïm el revers de la medalla de plata de Luis Marchionni].

8 «Discurso inaugural: detrás del escudo de España», *Emblemata. Revista Aragonesa de Emblemática* (*ERAE*) vol. 18. Saragossa: Institución Fernando el Católico · Diputación Provincial de Zaragoza, 2012, p. 21-39; citació a la p. 33.





S'ha de coincidir amb Javier de Santiago Fernández quan afirma, en l'obra ja citada *La peseta. 130 años de la historia de España* (p. 30), que en la conjuntura històrica de la revolució contra els Borbó i del subsegüent assentament del Govern Provisional, allò que el nou règim necessitava –amb referència a l'escut– era que l'opinió pública veiera les noves armories (fig. B de la pàgina següent) com l'antítesi d'un blasó de composició i significació dinàstica, l'alternativa al que es considerava propi –a la vista de la naturalesa del regnat isabelí– d'una monarquia amb sentit patrimonialista del país (fig. A i, en l'inici del regnat d'Alfons XII, fig. D). En efecte, des de la perspectiva d'aquell nacionalisme espanyol, les noves armories havien de simbolitzar Espanya com a unitat política i sense cap al·lusió a la persona que governara: «La idea era reproducir la imagen de los diversos reinos medievales que sucesivamente se fueron fundiendo hasta formar lo que hoy conocemos como España. Se excluye toda idea de familia y alianza y se pretende expresar la independencia respecto a cualquier poder personal y hereditario». Però ja en temps d'Amadeu I l'escut d'Espanya va hibridar-se en posar al mig les

armes dels Savoia (la creu blanca –de plata– en fons roig: fig. C); aquesta forma de procedir va ser represa en temps d'Alfons XII i Alfons XIII pel que fa a l'escussó borbònic (amb les tres flors de lis, fig. E) i, com s'ha vist, és la que nodreix la composició de l'actual escut oficial espanyol (fig. F).

A - B



ISABEL II







GOVERN PROVISIONAL,
I REPÚBLICA *DE FACTO* I, MOLT
POSTERIORMENT, II REPÚBLICA

C - D



AMADEU I







INICIS D'ALFONS XII

E - F



ALFONS XII
I ALFONS XIII







JOAN CARLES I
I FELIP VI

Volem quasi acabar aquest apèndix amb la redacció que Javier de Santiago Fernández –p. 50-51– ha dedicat a les raons per les quals el règim canovista hauria decidit, a les darreries de 1875, és a dir, mesos després de restaurar a corre-cuita l'escut dinàstic borbònic i mesos abans de ser aprovada la Constitució de 1876, assumir com a armories pròpies d'Espanya les vigents en època d'Amadeu I, amb el lògic canvi d'escussó i, doncs, beure en definitiva de la reforma heràldica del Govern Provisional (els matisos continguts entre claudàtors són nostres):

> El cambio existente en el escudo del reverso [a partir de la pesseta i de les 25 pessetes de 1876 i del duro de 1877] es muy significativo. El que ahora se adopta es el mismo que había creado el Gobierno Provisional en 1868, con el añadido del escusón con las lises de Borbón sobre el todo y la corona identificadora del régimen monárquico rematando el escudo. La moneda combina elementos heredados de la época de Isabel II con otros tomados del Sexenio Revolucionario. Se crea de esta forma un escudo que ha permanecido hasta nuestros días. Su composición es un trasunto de las ideas políticas de Cánovas, plasmadas en la Constitución de 1876. Su proyecto político pretendía aunar tradición y modernidad y de hecho la Constitución tenía dos claros puntos de referencia: el modelo constitucional de 1845, obra de los moderados [o conservadors], y el texto de 1869, el más progresista y enunciador de derechos y libertades del individuo. Esta combinación [diferent segons els aspectes] que subyace en la Carta Magna es la misma que preside la nueva ordenación del escudo. Se trataba de difundir la idea de que la Restauración no se trataba de una mera vuelta al pasado, sino de un sistema político que nacía del legitimismo monárquico, pasaba por encima de la inestabilidad del Sexenio Revolucionario, incorporando alguno de sus logros, y miraba al futuro, con la introducción de significativas novedades en su funcionamiento.
>
> Es un cambio que solo existe en las monedas [i no en les encunyades per a les illes Filipines entre 1880 i 1885], pues en el resto de objetos en los que suele estar el escudo no se manifestó. Así en las banderas del Ejército y la Marina, como en las de representación diplomática y consular figura el tradicional cuartelado de castillos y leones.

De fet, pel que fa als bitllets de banc, el retard en la incorporació de l'escut de 1875 és notori: existeix un projecte de 1904, que no es va arribar a emetre; el 1905, un bitllet de 50 pessetes va incorporar blasons separats de Castella, Lleó, la Corona d'Aragó i Navarra; el

1906 ja es van elaborar proves de paper moneda amb el nou escut, i aquestes finalment es van materialitzar en l'emissió posada en circulació durant l'any 1907. Si parlem de segells destinats al correu ordinari i urgent, el quarterat amb «barres» i cadenes –i magrana i flors de lis, etc., clar– s'hi incorporarà el 1905, i sobre segells de correu aeri el 1926.

La conclusió a aquest apèndix arriba de la mà d'un text posterior tres dècades i mitja als fets contemplats. La redacció en qüestió glossa les armories que inclouen «barres» i cadenes, i figura en la primera i segona edicions d'*El escudo de España*, publicat a Madrid el 1910 i el 1916 (p. 25 i 30, respectivament). L'autor de l'opuscle fou l'historiador i arqueòleg sevillà Narciso Sentenach, i la seua forma d'expressar-se pot considerar-se ben representativa de l'*stablishment* nacionalista espanyol del moment, que entreveia aventures ultramarines amb què –hem de suposar-ho– reverdir llorers imperials desapareguts el 1898. Quasi segurament al Marroc:

> Tal es, en la actualidad, nuestro escudo, pudiendo decirse, que nunca ha sido más justamente expresivo ni más conforme con la historia y esencia de nuestra nacionalidad; y si por él queremos expresar la sanción que debe prevalecer de la gran obra de la unidad nacional, dentro de la variedad de las regiones, que así permanezca muchos siglos, engrandecido si acaso tan sólo con aquellos emblemas que simbolicen nuestra futura preponderancia en otras partes del mundo, a la que debemos aspirar por nuestra aplicación y progreso.

APÈNDIX VIII

Dos capells en un

Al llarg del text sobre la moneda de dues pessetes del Govern Basc, hem utilitzat indistintament, o quasi, les expressions barret frigi i barret de la llibertat, per tal de referir-nos a l'element que cobreix el bust femení de l'anvers. Aquest ús nostre no és excèntric, sinó l'apropiació d'una pràctica que data del segle XVIII i que té la seua raó de ser en la (con)fusió entre dos objectes de l'antiguitat grecoromana: d'una banda, el barret –amb la característica prominència davantera– atribuït a la regió de Frígia, a l'antiga Àsia Menor, actual Turquia, sovint pintat amb color roig; i, de l'altra, el *pileus* o barret sense prominència que, a Roma, es posava sobre el cap dels esclaus durant la cerimònia de concessió de la llibertat.



Justament la cerimònia romana de conversió en lliberts explica que Marc Juni Brut –el més cèlebre dels assassins de Juli Cèsar– ordenara incloure un *pileus* en les monedes que va emetre durant l'any 42 aC: evidentment ho va fer en al·lusió a la llibertat que Roma hauria recobrat, suposadament, arran de la mort del famós governant acusat de voler tot el poder i convertir-se en rei. En el revers d'aquelles monedes políticament tan significatives apareixien, a més, dues armes blanques i la inscripció «EID[IBVS] · MAR[TIIS]», en les idus de març, amb referència directa a la data del magnicidi. Comunicació política, propaganda, com vulgueu dir-li.

APÈNDIX IX

L'escut franquista

Les armories que es coneixen popularment com «l'escut de l'àguila» van ser oficials, des d'inicis de febrer de 1938, a la zona governada pels revoltats contra la Segona República; des de l'1 d'abril del 1939 i fins a l'octubre de 1981, aquest escut va estar vigent en tot el territori estatal espanyol, encara que al llarg d'aquest període es van establir versions canòniques successives, l'última de les quals –amb l'àguila essorant, és a dir, amb les ales desplegant el vol, amb dues modalitats en el blasó (requarterat complet i quarterat simplificat) i amb nul·la referència a la retòrica franquista en el blasonament oficial– fou aprovada durant la presidència d'Adolfo Suárez, el gener de 1977.

Uns recordatoris i aclariments que considerem oportuns: la Constitució espanyola vigent fou promulgada el 6 de desembre de 1978 i en el seu articulat no fa cap referència a les armories estatals. Per això, i perquè l'última versió d'aquest escut va romandre en ús oficial fins a quasi tres anys després d'entrar en vigor la Carta Magna, no té cap sentit titlar-lo amb eufemismes incorrectes com ara preconstitucional o anticonstitucional; n'hi ha prou amb qualificar les armories de 1938 com el que són: l'escut franquista –i, pel que fa a les últimes versions, efímerament joancarlí– d'Espanya.



José María de Francisco Olmos s'expressava fa uns anys en termes semblants, pel que fa als qualificatius de preconstitucional o anticonstitucional, en l'article «Estudio de la tipología monetaria como documento propagandístico de la evolución política española (1975-2003):[9]

> Desde ese momento el nuevo escudo oficial de España [de l'any 1981] sustituirá al de 1938 en todos los soportes, en especial en banderas, sellos y monedas como ahora veremos, pero hay que dejar clara una cosa, el anterior escudo no puede definirse como «anticonstitucional» o como «preconstitucional» simplemente era el oficial de España entre 1938 y 1981 y de hecho el ejemplar original iluminado de la Constitución española que se guarda en el Congreso de los Diputados lleva en su inicio este escudo, por ser el oficial cuando se aprobó dicho texto. Otra cosa es que con posterioridad a la fecha de aprobación del nuevo escudo diversos grupos políticos utilizaran «el viejo» con unas motivaciones políticas e ideológicas claras, enfrentadas a los valores que representa la Constitución y que por tanto quedaran al margen de ella (p. 19)».

En l'exposició de motius del decret que va donar a conèixer la composició heràldica escollida pels franquistes poden llegir-se línies argumentals –i retòriques– com aquestes, probablement inspirades –com a mínim parcialment– per la persona de Ramón Serrano Súñer, el *cuñadísimo* de Franco:

> Al instaurarse por la gloriosa Revolución Nacional de 1936 un nuevo Estado, radicalmente distinto en sus esencias de aquel al cual ha venido a sustituir, se hace preciso el que este cambio se refleje en los emblemas nacionales. Espontáneamente todos cuantos cooperaron al Movimiento Nacional hicieron gala de usar como distintivo el águila que desde Roma viene siendo símbolo de la idea imperial y que figuró en el blasón de España en las épocas más gloriosas de su historia. El haz de flechas y el yugo de los Reyes Católicos, cuya adopción como distintivo constituye uno de los grandes aciertos de nuestra Falange, debe figurar en las armas oficiales para indicar cuál ha de ser la tónica del nuevo Estado. Finalmente ha de fijarse para representar una Patria que resume todo lo sustancial de la Tradición española, un emblema que sea compendio de nuestra historia y que en su belleza refleja la belleza de la España inmortal.
>
> Ningún conjunto heráldico más bello y más puramente español que el que presidió el reinado de los Reyes Católicos, la consumación de la Reconquista, la fundación de un Estado fuerte e imperial, el predominio en Europa de las armas españolas, la unidad religiosa, el descubrimiento de un nuevo mundo, la iniciación de la inmensa obra misional de España, la incorporación de nuestra cultura al Renacimiento.
>
> [...]

9 Al vol.15, núm.2 de la *Revista General de Información y Documentación*. Madrid: Universidad Complutense de Madrid, 2005, pp. 5-38.

El águila que en él figura no es la del imperio germánico, al cabo exótica en España, sino la del evangelista San Juan, que al cobijar bajo sus alas las armas españolas, simbolizan la adhesión de nuestro Imperio a la verdad católica, defendida tantas veces con sangre de España; en el figuran, además, el haz de flechas y el yugo, entonces como ahora, emblema de unidad y disciplina. La repetición de los motivos heráldicos, innecesaria, contribuye poderosamente al ritmo y a la armonía del conjunto, que se realza con la brillantez de los esmaltes en que predominan los colores de la bandera nacional. Son precisas, no obstante, algunas modificaciones. Han de ser suprimidas las armas de Sicilia, que dejó de ser española desde el tratado de Utrecht, y en su lugar deben figurar las del glorioso reino de Navarra, cuyas cadenas se incorporaron con tanto acierto y justicia al emblema del Estado en 1868. También conviene conservar las columnas con el lema "Plus Ultra", que desde Carlos V viene simbolizando la expansión española de ultramar y el aliento de superación de los navegantes y los conquistadores españoles.

Heus ací el blasonament que es feia, en el Decret de 2 de febrer de 1938, de l'escut franquista (com en el cas de les armories actualment vigents, en el text legal no s'identifiquen els quarters amb les adscripcions històriques corresponents, i és per això que ací les afegim entre claudàtors):

Artículo 1º.- El escudo de España se constituye con la heráldica de los Reyes Católicos, sustituyendo las armas de Sicilia por las del antiguo reino de Navarra, con lo cual se integran los blasones de las agrupaciones de Estados medievales, que constituyen la España actual.

Artículo 2º.- El escudo de España se describirá así:

Cuartelado. El primero y el cuarto cuartelados también, y primero y cuarto de gules, con un castillo de oro almenado con tres almenas, con sable y aclarado de azur [Castella]; segundo y tercero, de plata, con un león rampante de gules coronado de oro, linguado y armado de lo mismo [Lleó]. Segundo y tercero, partido en pal; el primero de oro con cuatro palos de gules [la Corona d'Aragó]; el segundo de gules con una cadena de oro, de la cual arrancan ocho segmentos que se reúnen en el centro de la joya, centrada por una esmeralda [Navarra].

Entado en punta, de plata, con una granada de su color, rajada de gules y tallada y hojada con dos hojas de sinople [Granada].

Coronel de ocho florones (visibles cinco).

El todo sobre águila de San Juan pasmada, de sable, nimbada de oro, con el pico y las garras de gules; éstas armadas en oro. A la derecha de la cola del águila, un yugo de gules con sus cintas de lo mismo, y a la izquierda, un haz de flechas de gules, con sus cintas de los mismo. En la divisa, las palabras: «Una», «Grande», «Libre». El todo flanqueado por dos columnas de plata, sobre ondas de azur, surmontadas por corona de oro. En la del lado derecho se enrosca una cinta con la palabra «Plvs»; en la del lado izquierdo, otra con la palabra «Ultra».





Ja s'ha dit al començament d'aquest apèndix que, quan en temps d'Adolfo Suárez va modificar-se la versió oficial de l'escut –en el Decret 1511/1977 de 21 de gener (BOE 1-VII-1977) «por el que se aprueba el Reglamento de Banderas y Estandartes, Guiones, Insignias y Distintivos»–, no s'hi va recórrer a cap retòrica franquista. De fet, la descripció del jou i de les fletxes en l'escut adquireix un remarcat tractament historicista, allunyat de qualsevulla volença envers l'apropiació falangista d'ambdós emblemes i, doncs, amb referències directes a les inicials de Ferran i d'Isabel, origen veritable d'allò que en el segle XV eren dues divises galants (el *yugo* –per la «y» d'Isabel– seria assumit per Ferran; les *flechas* –per la «f» de Ferran– serien assumides per Isabel):

A la derecha de la cola del águila, un yugo de gules, en su posición natural, con cinta de lo mismo, formando la inicial de Fernando, y a la izquierda un haz de cinco flechas, de gules, con puntas hacia abajo y cinta de lo mismo, formando la inicial de Isabel. Yugo y flechas convergentes hacia el extremo de la cola del águila.

S'ha de recordar, com s'ha dit abans, que juntament amb la versió completa de l'escut franquista va haver-hi versions amb el blasó quarterat abreujat, o simplificat: aquest escut *burocràtic* permetia la reproducció de les armories sobre superfícies de dimensions menudes o molt menudes. En la pàgina següent es mostra l'evolució gràfica de l'escut oficial a Espanya entre 1938-1939 i 1945 (primers models), 1945 i 1977 (segon model) i 1977 i 1981 (tercers models, vigents durant les presidències d'Adolfo Suárez i de Leopoldo Calvo-Sotelo).



Imatge procedent de: <https://www.ersilias.com/discurso-de-dimision-de-adolfo-suarez-pronunciado-el-29-de-enero-de-1981> (David Pérez Pol · escritura & poesía visual)

Com en la pràctica totalitat d'aquest treball, els dibuixos dels següents elements heràldics són obra d'Heralder i altres (membres del projecte Wikimedia i Wikipedia-Commons). Heralder pot ser considerat el més destacat artífex de dissenys d'armories d'Espanya que hi ha actualment en Internet.[10]

10 <https://commons.wikimedia.org/wiki/User:Heralder> <https://ca.wikipedia.org/wiki/Escut_d%27Espanya>

PRIMERS MODELS: 1938/1939-1945

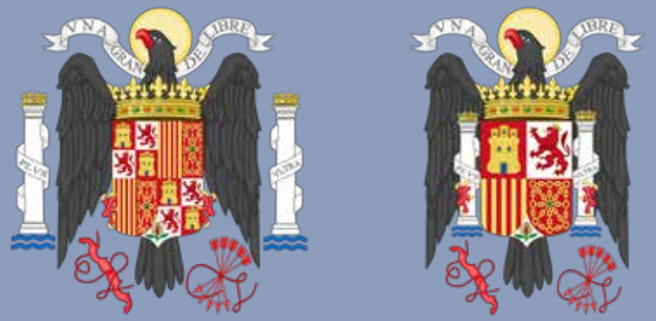

SEGON MODEL: 1945-1977



TERCERS MODELS: 1977-1981



APÈNDIX X

L'escut que tardava a anar-se'n

Extracte de la resposta del portaveu centrista a la iniciativa socialista de canvi de l'escut estatal en el Ple parlamentari de 1980:

> Según esta descripción –que no es más que una propuesta–, desaparecerían del escudo actual el águila imperial, el yugo y las flechas, y la leyenda «Una, grande, libre». También cambiaría la forma de la corona. [...] Para responder a la proposición de ley socialista, el Gobierno delegó en el diputado don Joaquín Satrústegui, quien comenzó proclamando también su emoción ante un tema de tal trascendencia, «que da a esta sesión plenaria un carácter histórico». «Vamos a votar –dijo en nombre del grupo centrista– a favor de la proposición socialista.» Recordó que el escudo «que hasta hace poco, era el escudo de España», se creó por un decreto de 2 de febrero de 1938, pasada ya gran parte de la guerra.



«Los que nos encontrábamos en el frente nacional estábamos ajenos a esas cuestiones», dijo y añadió que fue un equipo de hombres, dirigido por Ramón Serrano Súñer, «gran amigo mío de siempre» –matizó–, y en el que se encontraba Dionisio Ridruejo, el que creó el escudo. Afirmó que si Dionisio Ridruejo viviera todavía y fuera diputado diría, en esta ocasión, palabras parecidas a las que él iba a decir. Y dijo: «¿Por qué es razonable que se estudie la vuelta al escudo que siempre existió?» Tras recordar que este escudo fue creado en 1868 y que sólo fue modificado en la Corona por la II República, agregó: «Es lógico que el escudo de España de siempre tenga la situación que corresponde a una Monarquía parlamentaria. Votada una Constitución democrática, no puede seguir existiendo, en torno al escudo de siempre, unos aditamentos, que corresponden a un Estado totalitario, donde imperaba la disciplina y que iba hacia el Imperio. Respeto les sentimientos de todos, pero estimo que es objetivo e inteligente aceptar una proposición de ley que estudia, con tranquilidad, cómo va a ser el escudo de España de ahora. No parece lógico que el escudo de España continúe siendo el que, en un momento emocional, decidieron unos cuantos hombres de un solo bando. Un símbolo así no puede ser representativo de una España, que está haciendo, y ha de seguir haciendo, enormes esfuerzos por superar el trauma de la guerra y para lograr vivir en paz, sin más derramamientos de sangre.» Tras estas palabras del señor Satrústegui se procedió a la votación de la proposición de ley del grupo socialista, que fue aceptada a trámite por 236 votos a favor, siete en contra, dos abstenciones y dos nulos («El Gobierno acepta un posible cambio en el Escudo de España», *ABC*. Madrid, 28-II-1980, p. 17).

APÈNDIX XI

Els cantells de les monedes també parlen del poder (1833-2001)

Heus ací les inscripcions amb missatge polític presents, quan s'escau, sobre els cantells de les peces espanyoles des del regnat de Ferran VII fins al de Joan Carles I. En el cas del Govern Provisional també recollim els lemes polítics de l'anvers i el revers de la peça de 25 mil·lèsimes d'escut, de 1868. En les llegendes següents no fem referència a elements gràfics altres que la flor de lis.

FERRAN VII · MONARQUIA ABSOLUTA
1833 (moneda «prototip» de 20 reals):

DIOS ES EL REY DE LOS REYES ⚜

ISABEL II · MONARQUIA NO CONSTITUCIONAL
1834-1836:

DIOS ES EL REY DE LOS REYES ⚜

ISABEL II · MONARQUIA CONSTITUCIONAL
1837-1868:

LEY PATRIA REY ⚜⚜⚜

REVOLUCIÓ GLORIOSA · GOVERN PROVISIONAL
1868 (anvers i revers de les 25 mil·lèsimes d'escut):

SOBERANIA NACIONAL

ESPAÑA LIBRE · 29 DE / SETIEMBRE / 1868

GOVERN PROVISIONAL
1869-1870:

SOBERANIA NACIONAL

AMADEU I · MONARQUIA CONSTITUCIONAL
1871:

JUSTICIA Y LIBERTAD

ALFONS XII · MONARQUIA NO CONSTITUCIONAL
1875-1876:

JUSTICIA Y LIBERTAD

ALFONS XII · MONARQUIA CONSTITUCIONAL
1877-1887: 27 flors de lis en relleu

⚜⚜⚜⚜⚜⚜⚜⚜⚜ ⚜⚜⚜⚜⚜⚜⚜⚜⚜ ⚜⚜⚜⚜⚜⚜⚜⚜⚜

1880-1885 (50 centaus per a les illes Filipines):

LEY PATRIA REY ⚜⚜⚜

ALFONS XIII · MONARQUIA CONSTITUCIONAL
1888-1899: 27 flors de lis en relleu

⚜⚜⚜⚜⚜⚜⚜⚜⚜ ⚜⚜⚜⚜⚜⚜⚜⚜⚜ ⚜⚜⚜⚜⚜⚜⚜⚜⚜

FRANCISCO FRANCO · DICTADURA
1958-1975:

UNA GRANDE LIBRE

JOAN CARLES I · MONARQUIA DURANT LA TRANSICIÓ
1976-1978:

UNA GRANDE LIBRE

JOAN CARLES I · MONARQUIA PARLAMENTÀRIA
1979-1982:

UNA GRANDE LIBRE

1982-2001: 22 flors de lis incuses

⚜⚜⚜⚜⚜⚜⚜⚜⚜⚜⚜⚜⚜⚜⚜⚜⚜⚜⚜⚜⚜⚜⚜⚜⚜⚜

APÈNDIX XII

La llei i alguns pesos de les monedes de plata espanyoles des de 1732 fins a 1899

Font principal: Manuel Vilaplana Persiva: *Historia del real de a ocho.* Múrcia: Universidad de Murcia, 1997

Contingut en plata pura de la peça de 8 reals entre *ca.* 1550 i 1728 (llevat del tipus *maria*): **25,560** g (pes total: 27,468 g)

1732-1772

- Contingut en plata pura de la peça de 8 reals: **24,808** g (pes total: 27,064 g)
- Peces de 8 i 4 reals (Amèrica i Península): llei 0.916,666
- Peces de 2 reals, d'1 real i de mig (Amèrica): llei 0.916,666 (pes del real 3,38 g)
- Peces de 2 reals, d'1 real i de mig (Península): llei 0.833,333 (pes del real 2,98 g)

1772-1786

- Contingut en plata pura de la peça de 8 reals: **24,432** g (pes total: 27,064 g)
- Peces de 8 i 4 reals (Amèrica i Península): llei 0.902,777
- Peces de 2 reals, d'1 real i de mig (Amèrica): llei 0.902,177 (pes del real 3,38 g)
- Peces de 2 reals, d'1 real i de mig (Península): llei 0.812,5 (pes del real 2,98 g)

1786-1833

- Contingut en plata pura de la peça de 8 reals o 20 reals *de vellón*: **24,244** g (pes total: 27,064 g)
- Peces de 8 i 4 reals o, en el seu cas, 20 i 10 reals *de vellón* (Amèrica i Península): llei 0.895,833
- Peces de 2 reals, d'1 real i de mig (Amèrica): llei 0.895,833 (pes del real 3,38 g)
- Peces de 2 reals, d'1 real i de mig, en el seu cas, de 4, 2 i 1 real *de vellón* (Península): llei 0.806,3 /(pes del real 2,98 g)

1833-1848

- Contingut en plata pura de la peça de 20 reals *de vellón*: **24,244** g (pes total: 27,064 g)
- Peces de plata de 20 i 10 reals: llei 0.895,833
- Peces de 4 i 2 reals, i d'1 real: llei 0.806,3 (pes de la mitja pesseta, o 2 reals *de vellón* 2,98 g)

1848

- Contingut en plata pura de la peça de 20 reals *de vellón*: **23,661** g (pes total: 26,291 g)
- Peces de 20 i 10 reals: llei 0.900
- Peces de 4 i 2 reals, i d'1 real: llei 0.900 (pes de la mitja pesseta, o 2 reals *de vellón*, 2,62 g)

1849-1854

- Contingut en plata pura de la peça de 20 reals *de vellón*: **23,49** g (pes total: 26,10 g)
- Peces de 20 i 10 reals: llei 0.900
- Peces de 4 i 2 reals, i d'1 real: llei 0.900 (pes de la mitja pesseta, o 2 reals *de vellón*, 2,61 g)

1854-1864

- Contingut en plata pura de la peça de 20 reals *de vellón*: **23,367** g (pes total: 25,964 g)
- Peces de 20 i 10 reals: llei 0.900
- Peces de 4 i 2 reals, i d'1 real: llei 0.900 (pes de la mitja pesseta, o 2 reals *de vellón*, 2,59 g)

1864-1868

- Contingut en plata pura de la peça de 2 escuts: **23,36** g (pes total: 25,96 g)
- Peces de 2 escuts i 1 escut: llei 0.900
- Peces de 40, 20 i 10 cèntims d'escut: llei 0.810 (pes de la mitja pesseta, o 20 ct. d'escut, 2,59 g)

1868-1899

- Contingut en plata pura de la peça de 5 pessetes o d'1 peso: **22,5** g (pes total: 25 g)
- Peces de 5 pessetes, i d'1 peso (per a Puerto Rico i les illes Filipines): llei 0.900
- Peces de 2 pessetes, 1 pesseta i 50 i 20 cèntims: llei 0.835 (pes de la mitja pesseta, o 50 ct., 2,5 g)
- Peces de 50, 20 i 10 centaus de peso per a les illes Filipines: llei 0.835 (pes de la mitja pesseta, o 10 ct. de peso, 2,5 g)

Bibliografia sobre la imatge del poder a la moneda espanyola entre 1728 i 2018

(amb algunes obres contextualitzadores)*

* El meu agraïment més sincer a José M. de Francisco Olmos (Departamento de Ciencias y Técnicas Historiográficas de la Universidad Complutense de Madrid · UCM) per la seua col·laboració en l'actualització de la bibliografia.

1. OBRES GENERALS: LES MONEDES DES DE FELIP V A FELIP VI I ELS BITLLETS DES DE CARLES III DE BORBÓ A JOAN CARLES I

ALFARO ASINS, Carmen; MARCOS ALONSO, Carmen; OTERO MORÁN, Paloma; GRAÑEDA MIÑÓN, Paula: *Diccionario de numismática*. Madrid: Ministerio de Cultura (/ Red de Museos de España), 2009.

ALMAGRO GORBEA, Martín (ed.): *Monedas y medallas españolas de la Real Academia de la Historia*. Madrid: Real Academia de la Historia, 2007.

ALMAGRO GORBEA, Martín; PÉREZ ALCORTA, Mª Cruz; MONEO, Teresa: *Medallas españolas*. Madrid: Real Academia de la Historia, 2005.

ANÒNIM: *Imago Regis. 500 años de monarquía española en la medalla*. Madrid: Real Casa de la Moneda · Fábrica Nacional de Moneda y Timbre / Museo Casa de la Moneda, 2018.

BANCO DE ESPAÑA: *Los billetes del Banco de España 1782-1979*. Madrid: Banco de España, 1979. [2ª ed.; 1ª ed. 1974.]

BRION, René; MOREAU, Jean-Louis (2001): *Le billet dans tous ses Etats. Du premier papier-monnaie à l'euro*. Brussel·les: Fonds Mercator.

CALICÓ, X[avier].: *Numismática española. Catálogo general con precios de todas las monedas españolas acuñadas desde los Reyes Católicos hasta Juan Carlos I*. Barcelona: Aureo & Calicó, 2008.

CAMPO, Marta: «Las imágenes monetarias: expresión histórica y artística de su tiempo», en FERIA, Rafael *et alii*: *Arte en el dinero. Dinero en el arte*. Madrid / Salamanca: Real Casa de la Moneda · Fábrica Nacional de Moneda y Timbre / Caja Duero, 2007, p. 68-121.

CAMPO, Marta; CLUA, Maria; MAROT, Teresa: *La imatge del poder en la moneda.* Barcelona: Museu Nacional d'Art de Catalunya · MNAC, 1998.

CAMPO, Marta; ESTRADA-RIUS, Albert; CLUA I MERCADAL, Maria: *Guia numismàtica*. Barcelona: Museu Nacional d'Art de Catalunya · MNAC, 2004.

CANO CUESTA, Marina: *Catálogo de medallas españolas.* Madrid: Museo Nacional del Prado, 2005.

CLAIN-STEFANELLI, Elvira E.; CLAIN-STEFANELLI, Vladimir: *Monnaies européennes et Monnaies coloniales américaines entre 1450 et 1789 (L'Univers des monnaies, 5)*. Friburg, Suïssa: Office du Livre, 1978 (monedes hispàniques: p. 81-88, 157-163 i 271-279). [Versió alemanya: *Münzen der Neuzeit (Die Welt der Münzen, 5)*. Munic, Battenberg, 1978.]

CRUSAFONT I SABATER, Miquel: *Història de la moneda catalana. Interpretació i criteris metodològics.* Barcelona: Crítica (Grijalbo Mondadori), 1996, p. 119-131.

— *Medalles commemoratives dels Països Catalans i de la Corona Catalano-Aragonesa (s. xv-xx)*. Barcelona: Societat Catalana d'Estudis Numismàtics · SCEN (Institut d'Estudis Catalans · IEC), 2006.

— *Catàleg general de la moneda catalana. Països Catalans i Corona Catalano-Aragonesa (s. V aC - s. XX dC)*. Barcelona: Societat Catalana d'Estudis Numismàtics · SCEN (Institut d'Estudis Catalans · IEC), 2009.

— *Glossari català de numismàtica amb totes les poblacions emissores (Països Catalans i Corona Catalano-Aragonesa).* Barcelona: Societat Catalana d'Estudis Numismàtics · SCEN (Institut d'Estudis Catalans · IEC), 2017.

DASÍ, Tomás: *Estudio de los reales de a ocho también llamados pesos, dólares, piastras, patacones o duros españoles,* 5 vols. València, 1950-1951.

DOWLE, Anthony; DE CLERMONT, André: *Monnaies modernes de 1789 à nos jours (L'Univers des monnaies, 6)*. Friburg, Suïssa: Office du Livre, 1972 (monedes hispàniques: p. 255-268). [Versió alemanya amb altres continguts: RITTMANN, Herbert: *Moderne Münzen (Die Welt der Münzen, 5)*. Munic: Battenberg, 1974.]

DURÁN, Reyes; TORTELLA, Teresa: «Catálogo de monedas y billetes», a TORTELLA, Teresa (dir): *El camino hacia el euro. El real, el escudo y la peseta.* Madrid: Banco de España, 2001, p. 211-349.

EDIFIL: *Catálogo Especializado Edifil de Billetes de España*. Madrid: Edifil, 2017.

ESTRADA-RIUS, Albert (coord.): *La falsificació de moneda a la Catalunya del segle XIX*. Barcelona: Universitat Pompeu Fabra · UPF / Museu Nacional d'Art de Catalunya · MNAC, 2013.

ESTRADA-RIUS, Albert (dir.): *La moneda falsa de l'antiguitat a l'euro.* Barcelona: Museu Nacional d'Art de Catalunya · MNAC, 2010.

FERIA, Rafael: *Historia del dinero*. Madrid / Barcelona: Fábrica Nacional de Moneda y Timbre / Lunwerg Editores, 1999, p. 97-127.

FERIA, Rafael *et alii*: *Cien Años de Historia. Fábrica Nacional de Moneda y Timbre*. Madrid: Fábrica Nacional de Moneda y Timbre, 1994.

— *Arte en el dinero. Dinero en el arte*. Madrid / Salamanca: Real Casa de la Moneda · Fábrica Nacional de Moneda y Timbre / Caja Duero, 2007.

FILABO: [*Enciclopedia de los*] *Billetes de España*. Barcelona: Filabo (Grupo Lamas Bolaño), 2003.

GIL FARRÉS, Octavio: *Historia de la moneda española. Segunda edición, ampliada y puesta al día* [...]. Madrid, 1976, p. 487-624. [1a ed. 1959.]

LLORENS, M. del Mar; RIPOLLÈS, Pere P. (dirs.): *Els diners van i vénen.* València: Museu de Prehistòria (Diputació de València), 1999. →Pdf

MARÍN DE LA SALUD, Jorge (dir.): *Del Real a la Peseta.* Madrid: Real Casa de la Moneda · Fábrica Nacional de Moneda y Timbre / El País, 2002.

— *Del Real a la Peseta II*. Madrid: Real Casa de la Moneda · Fábrica Nacional de Moneda y Timbre / El País, 2003.

PELLICER I BRU, Josep: *Glosario de maestros de ceca y ensayadores (Siglos XIII-XX). Segunda edición, corregida y aumentada*. Madrid: Fábrica Nacional de Moneda y Timbre · FNMT / Museo Casa de la Moneda, 1997. [1ª ed.: *Glosario de maestros de ceca y ensayadores. Ensayo de ordenación alfabético-cronológica*. Barcelona: Asociación Numismática Española · ANE, 1975.

— «Addendas al libro: Glosario de Maestros de Ceca y Ensayadores», *Gaceta Numismática*, núm.144. Barcelona: Asociación Numismática Española · ANE, 2002, p. 47-49.

— *Ensayadores. Las emisiones monetarias hispánicas (Siglos XV-XX)*. Barcelona: Asociación Numismática Española · ANE, 2010.

RAMÓN SÁNCHEZ, Julio J. (ed.): *Monedas · Todas las caras de la historia. Colecciones numismáticas del MARQ*. Alacant: MARQ · Museo Arqueológico de Alicante, 2010.

RUIZ VÉLEZ-FRÍAS, Florián; ALENTORN VILÁ, Jorge: *Catálogo del papel moneda español*. Madrid: autoedició, 1974.

TORTELLA, Teresa (dir): *El camino hacia el euro. El real, el escudo y la peseta.* Madrid: Banco de España, 2001.

VICO BELMONTE, Ana; FRANCISCO OLMOS, José María de: *Introducción a la numismática.* Madrid: Paraninfo, 2016, p. 128-153. →GL

VILAPLANA, Manuel: *Historia del real de a ocho.* Múrcia: Universidad de Murcia, 1997. →GL

→Pdf: Existeix versió digital del document en Internet en format Pdf;
→GL: el document es troba accessible totalment o parcialment en Google Llibres.

2. LA MONEDA NAVARRESA DURANT EL PERÍODE BORBÒNIC*

BERGUA ARNEDO, Javier: «La Casa de los Borbones», en HURTADO ALFARO, Miguel Ángel *et alii* (coords.): *La moneda en Navarra.* Pamplona: Gobierno de Navarra / Caja Navarra, 2001, p. 213-230. →Pdf

BERGUA ARNEDO, Javier; IBÁÑEZ ARTICA, Miguel; LIZARRAGA ARIZMENDI, Joaquín: «Caraterísticas de las monedas acuñadas en Navarra por la casa de los Borbones» + «Documentación de la moneda navarra bajo la Casa de Borbón», en *Historia de la moneda de Navarra II. Edades Media-Moderna y Contemporánea.* Pamplona: Ediciones Herper · EH, 1991, p. 171-211 + 298-319.

— «Caraterísticas de las monedas acuñadas en Navarra por la casa de los Borbones» + «Documentación de la moneda navarra bajo la Casa de Borbón», en *Enciclopedia de Navarra. Historia VII. La moneda (Edades Media-Moderna y Contemporánea).* Pamplona: Ediciones Herper · EH, 1991, p. 171-211 + 298-319.

— «Caraterísticas de las monedas acuñadas en Navarra por la casa de los Borbones» + «Documentación de la moneda navarra bajo la Casa de Borbón», en *Historia de Euskalerria a través de la moneda II (Edades Media-Moderna y Contemporánea).* Pamplona: Ediciones Herper · EH, 1991, p. 171-211 + 298-319.

FRANCISCO OLMOS, José María de: «La Moneda Navarra en la Edad Moderna. Problemas Documentales. Tipos y Leyendas», *Revista General de Información y Documentación*, vol. 10, núm. 2. Madrid: Universidad Complutense de Madrid, 2000, p. 183-216. →Pdf

— «Navarra y las reformas monetarias de Felipe V», *Huarte de San Juan. Geografía e Historia*, núm. 14 / *Geografia eta Historia* 14.Z. Pamplona: Universidad Pública de Navarra / Nafarroako Unibertsitate Publikoa, 2007, p.75-106. →Pdf

IBÁÑEZ ARTICA, Miguel *et alii: La colección de útiles de acuñación del Gobierno de Navarra.* Pamplona: Gobierno de Navarra / Institución Príncipe de Viana, 2003.

JUSUÉ SIMONENA, Carmen; RAMÍREZ VAQUERO, Eloísa: *La moneda en Navarra.* Pamplona: Gobierno de Navarra / Institución Príncipe de Viana, 1987.

MARÍN DE LA SALUD, Jorge: *La moneda navarra y su documentación · 1513-1838.* Madrid, 1975.

ROS ARROGANTE, Ricardo: *Catálogo general de la moneda de Navarra. Siglos II a.C. al XIX d.C.*. Montejurra: Altaffaylla, 2013.

* El meu agraïment més sincer a J M. Pilar Los Arcos Sevillano (Biblioteca del Archivo Real y General de Navarra) per la seua col·laboració en l'elaboració d'aquest apartat de la bibliografia.



ANDREW, A[bram]. Piatt: «The End of the Mexican Dollar», *Quarterly Journal of Economics*, vol. 18, núm. 3 (Maig), 1904, p. 321-356.

ANES, Gonzalo; CÉSPEDES DEL CASTILLO, Guillermo; RUIZ TRAPERO, María; DURÁN, Reyes; LÓPEZ DE ARRIBA, Mercedes: *Carlos III y la Casa de la Moneda.* Madrid: Ministerio de Economía y Hacienda / Fábrica Nacional de Moneda y Timbre, 1988.

ANES Y ÁLVAREZ CASTRILLÓN, Gonzalo; CÉSPEDES DEL CASTILLO, Guillermo (dirs.): *Cecas de fundación temprana*. Madrid: F.N.M.T. Museo Casa de la Moneda, 1997. [Segon volum d'ANES Y ÁLVAREZ CASTRILLÓN, Gonzalo; CÉSPEDES DEL CASTILLO, Guillermo (dirs.): *Las Casas de Moneda en los Reinos de Indias*.]

ANÒNIM (introducció de BÁTIZ V., José Antonio): *El Real de a Ocho Primera Moneda Universal*. Ciutat de Mèxic: Fomento Cultural Banamex (ed. esp. per a l'Academia Mexicana de Estudios Numismáticos i la Sociedad Numismática de México), 1976.

ARROYO ILERA, Rafael: *Les monedes valencianes*. València: Universitat de València, 1984.

— *Las monedas valencianas*. València: Universitat de València, 1984.

BEDAT, Claude: «El grabador general Tomás Francisco Prieto (1716-1782). Su influencia artística en la Casa de Moneda de Madrid», *Nvmisma*, núm. 42-47. Madrid: Sociedad Iberoamericana de Estudios Numismáticos · SIAEN, 1960, p. 107-136. →Pdf

BOADA SALOM, Jaume: *Les monedes de 30 sous mallorquins de 1821. La problemàtica política i econòmica de l'emissió* Salus Populi *durant una epidèmia de febre groga.* Palma: Grup Filatèlic i del Col·leccionisme de Palma, 2007.

— «La moneda a Mallorca durant la Guerra del Francès i tres tresors catedralicis», *Acta Numismàtica*, núm. 44. Barcelona: Societat Catalana d'Estudis Numismàtics · SCEN (Institut d'Estudis Catalans · IEC), 2014, p. 221-242. →Pdf

— *Les medalles de proclamació de les terres de parla catalana. Catalunya, València i Balears (1724-1843)*. Barcelona / Palma: Societat Catalana d'Estudis Numismàtics · SCEN (Institut d'Estudis Catalans · IEC) / Institut d'Estudis Baleàrics · IEB, 2018.

BOTET Y SISÓ, Joaquim: «Nota sobre algunes monedes encunyades després del any 1716, pera ús del Principat de Catalunya», a *Les monedes catalanes. Estudi y descripció de les monedes carolíngies, comtals, senyorials, reyals y locals pròpies de Catalunya*, vol. III. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1911, p. 217-235. → Pdf [Edició facsimilar de Puvill-Editor (Barcelona, 1976).]

BRESSETT, Kenneth: «The Reign in Spain», *a Milestone Coins. A Pageant of the World's Most Significant and Popular Money*. Atlanta, Georgia: Whitman, 2007, p. 94-107.

BURZIO, Humberto F.: *Diccionario de la moneda Hispanoamericana*, 3 volums (l'últim de làmines). Santiago de Xile: Fondo Histórico y Bibliográfico José Toribio Medina, 1956 (vol. de làmines) i 1958 (vols. I i II).

CALICÓ, F. Xavier: «En torno al "real de a dos" de Carlos de Austria acuñado en Barcelona», *Gaceta Numismática*, núm. 52. Barcelona: Asociación Numismática Española · ANE, març 1979, p. 50-54.

CANO BORREGO, Pedro Damián: «La moneda circulante en los reinos de la Corona de Aragón en el siglo XVIII tras la Guerra de Sucesión», *Emblemata. Revista Aragonesa de Emblemática (ERAE)*, vol. 22. Saragossa: Institución Fernando el Católico · Diputación Provincial de Zaragoza, 2016, p. 303-333. →Pdf

CATALINA, Antonio R.: *La Antigua ceca de Madrid. Aproximación a su historia*. Madrid: Antonio R. de Catalina Adsuara, 1980.

CÉSPEDES DEL CASTILLO, Guillermo: *Las cecas indianas en 1536–1825*. Madrid: F.N.M.T. Museo Casa de la Moneda, 1996. [Primer volum d'ANES Y ÁLVAREZ CASTRILLÓN, Gonzalo; CÉSPEDES DEL CASTILLO, Guillermo (dirs.): *Las Casas de Moneda en los Reinos de Indias*.]

CÉSPEDES DEL CASTILLO, Guillermo «El real de a ocho, primera moneda universal», a ALFARO ASINS, Carmen; MARCOS ALONSO, Carmen; OTERO MORÁN, Paloma (coords.): *XIII Congreso Internacional de Numismática · Madrid, 2003. Actas-Proceedings-Actes II*. Madrid: Ministerio de Cultura, 2003, p. 1751-1760. →Pdf

CIPOLLA, Carlo M.: *Conquistadores, pirati, mercatanti. La saga dell'argento spagnuolo*. Bolonya: Il Mulino, 1996.

— *La odisea de la plata española. Conquistadores, piratas y mercaderes*. Barcelona: Crítica, 1999.

DASÍ, Tomás: *Estudio de los reales de a ocho también llamados pesos, dólares, piastras, patacones o duros españoles. Tomo tercero · De 1º de Noviembre de 1700 a 19 de Marzo de 1808*. València, 1951.

— *Estudio de los reales de a ocho también llamados pesos, dólares, piastras, patacones o duros españoles. Tomo cuarto · De 19 de Marzo de 1808 a 29 de Septiembre de 1833*. València, 1951.

— *Estudio de los reales de a ocho también llamados pesos, dólares, piastras, patacones o duros españoles. Tomo quinto · De 29 de Septiembre de 1833 a 31 de Diciembre de 1899*. València, 1951, p. 7-74 i III-CXVII.

DURÁN GONZÁLEZ-MENESES, Reyes; LLORENTE ILLERA, Sofía; LÓPEZ DE ARRIBA Y GUERRI, Mercedes: «Capítulo 2. La Casa de Moneda de Colón de 1861 a 1893», a FERIA, Rafael *et alii*: *Cien Años de Historia. Fábrica Nacional de Moneda y Timbre*. Madrid: Fábrica Nacional de Moneda y Timbre, 1994, p. 33-45.

ESTRADA-RIUS, Albert (dir.): *Monedes en lluita. Catalunya a l'Europa napoleònica*. Barcelona: Museu Nacional d'Art de Catalunya · MNAC, 2008.

ESTRADA-RIUS, Albert: «Monedas en circulación en el territorio alicantino en las épocas moderna y contemporánea», en RAMÓN SÁNCHEZ, Julio J. (ed.): *Monedas · Todas las caras de la historia. Colecciones numismáticas del MARQ*. Alacant: MARQ · Museo Arqueológico de Alicante, 2010, p. 70-78.

FRANCISCO OLMOS, José María de: «Epílogo», en *La moneda en la Revolución Francesa. Documento económico y medio de propaganda político.* Madrid: Castellum, 2000, p. 267-278. →Pdf

— «La moneda como arma política en la Guerra de Sucesión Española (1703-1713). El numerario del Archiduque Carlos», *Cuadernos de Investigación Histórica*, núm. 24. Madrid: Fundación Univesitaria Española · Seminario «Cisneros», 2007, p. 177-231. →Pdf

— «Propaganda política en la moneda de los Borbones (1700-1868)», a GALENDE DÍAZ, Juan Carlos; SANTIAGO FERNÁNDEZ, Javier de (dirs.:): *VI Jornadas Científicas sobre Documentación Borbónica en España y América (1700-1868).* Madrid: Departamento de Ciencias y Técnicas Historiográficas de la Universidad Complutense de Madrid, 2007, p. 177-234. →Pdf

— «Las acuñaciones de los Napoleónidas. Imagen de una Nueva Europa (1803-1815)», *Documenta & Instrumenta*, vol. 5. Madrid, 2007, p.157-192. →Pdf

— «La última acuñación de Fernando VII (1833). Imagen documental de una nueva realidad política», *Revista General de Información y Documentación*, vol. 17, núm 1. Madrid: Universidad Complutense de Madrid, 2007, p. 165-199. →Pdf

— «La moneda en la Guerra de la Independencia (1808-1814). Documento político e instrumento de guerra», *Cuadernos de Investigación Histórica*, núm. 25. Madrid: Fundación Universitaria Española, 2008, p. 215-264. →Pdf

— «Prólogo», a PELLICER I BRU, Josep: *Ensayadores. Las emisiones monetarias hispánicas (Siglos XV-XX)*. Barcelona: Asociación Numismática Española · ANE, 2010, p. 13-40.

— «Del thaler al real de a ocho: el sistema monetario hispánico moderno», a CAMPO, Marta *et alii*: *De la dracma a l'euro. Sistemes i unions monetàries a l'occident d'Europa*. Barcelona: Museu Nacional d'Art de Catalunya · MNAC, 2017, p. 95-124.

GILBOY, Frank F. : *The milled columnarios of Central and South America. Spanish American pillar coinage, 1732 to 1772*. Regina, Saskatchewan (Canadà): Prairie Wind Publishing Inc., 1999.
GOIG, E.: *La moneda catalana de la Guerra de la Independencia.* Barcelona: Cymys, 1977, 2a ed. [1a ed. 1974.]
GOZALBES, M.; LLEDÓ, N.: «Continuïtat i ruptura monetària: els Àustria i els Borbó (1479-1868) / Continuidad y ruptura monetaria: Austrias y Borbones (1479-1868)», en LLORENS, M. del Mar; RIPOLLÈS, Pere P. (dirs.): *Els diners van i vénen.* València: Museu de Prehistòria (Diputació de València), 1999, p. 145-179. →Pdf
HERRERA Adolfo: *Medallas de proclamaciones y juras de los reyes de España*. Madrid 1882 (Imprenta de Manuel Ginés Hernández, 1884).
LONNGI DE VAGI, Ana: «Latin American Colonial Coinage», a GOLDBERG, Ira; GOLDBERG, Larry (eds.): *Money of the World. Coins That Made History*, Whitman, Atlanta, 2007, p. 243-272.
LLUECA UBEDA, Emilio: *El grabador Manuel Peleguer y su tiempo.* València: Fidel Pascual Tecles, 1982.
MARICHAL, Carlos: «El peso de plata o real de a ocho en España y América: una moneda universal (siglos XVI-XVIII», a TORTELLA, Teresa (dir.): *El camino hacia el euro. El real, el escudo y la peseta*. Madrid: Banco de España, 2001, p. 25-38.
— «El peso de plata o real de a ocho en España y América: moneda universal del Antiguo Régimen», a DIVERSOS AUTORS: *La acuñación en México 1535-2005*. Ciutat de Mèxic: Chapa Ediciones (D. R. Arturo Chapa), 2005, p. 18-59. [Noves edicions de l'obra pel Grupo Financiero Monex (*La acuñación en México*, 2007) i per l'SHCP · Secretaría de Hacienda y Crédito Público (*La acuñación en México 1535-2015*, 2015).]
— «The Spanish-American Silver Peso: Export Commodity and Global Money of the Ancien Regime, 1550-1800», a TOPIK, Steven; MARICHAL, Carlos; FRANK, Zephyr (eds.): *From Silver to Cocaine. Latin American Commodity Chains and the Building of the World Economy, 1500-2000*. Duncan & London: Duke University Press, 2006, p. 25-52.
— «La piastre ou le real de huit en Espagne et en Amérique : Une monnaie universelle (XVIe-XVIIIe siècles)», *Revue européenne des sciences sociales (Cahiers Vilfredo Pareto)*. Tome XLV, núm. 137: La monnaie, personnage historique sous la direction de Catherine Vuillermot. Ginebra: Libraire Droz, 2007, p. 107-121.
MARTÍNEZ MARTÍNEZ, Almudena: «Nacimiento del papel moneda español bajo el reinado de Carlos III», a MUÑOZ SERRULLA, María Teresa (coord.): *Ab Initio. Revista digital para estudiantes de Historia*, núm. extraòrd. 2: Estudios de Historia Monetaria. Madrid: Ab Initio. Revista digital para estudiantes de Historia, 2012, p. 189-226. →Pdf
MATEU Y LLOPIS, Felipe: «Les monedes valencianes de Ferran VII de 1809-1811 a 1823. Notes i documents per a llur estudi», *Anales del Centro de Cultura Valenciana*, núm. 322. València: Centro de Cultura Valenciana, 1935, p. 73-88.
— *Aportación a la Historia Monetaria del Reino de Valencia en el siglo XVIII*. València: Institución Alfonso el Magnánimo (Diputación Provincial de Valencia), 1955.
MENZEL, Sewall: *Cobs, pieces of eight and treasure coins. The early Spanish-American mints and their coinages, 1536 - 1773*. Nova York: The American Numismatic Society, 2004.
MUÑOZ SERRULLA, M. Teresa: «Legislación monetaria: la moneda de los reinos de Indias en Época Moderna», a MUÑOZ MERRULLA, Mª Teresa (coord. i ed.): *La Moneda: Investigación numismática y fuentes archivísticas*. Madrid: Asociación de Amigos del Archivo Histórico Nacional / Departamento de Ciencias y Técnicas Historiográficas y de Arqueología (Universidad Complutense de Madrid · UCM), 2012, p. 116-153.
— *La moneda castellana en los reinos de Indias durante la Edad Moderna*. Madrid: Universidad Nacional de Educación a Distancia · UNED, 2015. →GL
MURRAY FANTOM, Glenn Stephen: *El Real Ingenio de la Moneda de Segovia. Guía del monumento y de las acuñaciones en Segovia desde 30 a.C. hasta 1869*. Segòvia: Asociación Amigos de la Casa de la Moneda de Segovia, 2018. [Ed. anterior: *Las acuñaciones de moneda en Segovia desde 30 a. C. hasta 1869. En conmemoración de la obra de rehabilitación del Real Ingenio de la Moneda de Segovia 2007-2011*. Segòvia: Asociación Amigos de la Casa de la Moneda de Segovia (/ Fundación Caja Rural Segovia), 2011.]
MURRAY FANTOM, Glenn Stephen; IZAGA REINER, José María; SOLER VALENCIA, Jorge Miguel: *El Real Ingenio de la Moneda de Segovia. Maravilla tecnológica del siglo XVI*. Madrid (/Segòvia): Fundación Juanelo Turriano, 2006.
PADÍN VAAMONDE, F. Javier: «Medidas, pesas y monedas empleadas en España en la segunda mitad del siglo XIX y su aplicación postal», *Academus*, «Año XIII», núm. 16 (octubre). Madrid: Academia Hispánica de Filatelia, 2012, p. 83-98. →Pdf
PÉREZ SINDREU, Francisco de Paula: *La casa de la moneda de Sevilla. Su historia*. Sevilla: Universidad de Sevilla, 1992.
— «Variaciones en el valor de las monedas durante el siglo XVIII para paliar la escasez de plata y evitar la salida de las monedas españolas al extranjero», *Gaceta Numismática*, núm. 156, Barcelona: Asociación Numismática Española · ANE, març 2005, p. 35-46.
PETIT, Rafael: *Nuestras monedas. Las cecas valencianas*. València: Vicent García Editores, 1981.
QUIROGA PRIETO, Aránchela: «La moneda en los Reinos de Indias. México y Cuba», a MUÑOZ SERRULLA, María Teresa (coord.): *Ab Initio. Revista digital para estudiantes de Historia*, núm. extraòrd. 1: Estudios de Historia Monetaria. Madrid: Ab Initio. Revista digital para estudiantes de Historia, 2011, p. 125-168. →Pdf
REYERO, Carlos: *Alegoría, nación y libertad. El Olimpo constitucional de 1812*. Madrid: Siglo XXI, 2010.
RIPOLL ROIG, Mª Eugènia: *La Seca o Casa de la Moneda de Barcelona. Dels precedents al segle XIX*. Barcelona: Societat Catalana d'Estudis Numismàtics · SCEN (Institut d'Estudis Catalans · IEC), 2008.
SANAHUJA Anguera, Xavier: «La seca del Principat de Catalunya establerta a Reus, Tarragona i Ciutat de Mallorca (1809-1814)», *Acta numismàtica*, núm. 26. Barcelona, 1996, p. 171-182.
— *La seca del Principat de Catalunya (1809-1814). Establerta a Reus i traslladada a Tarragona i Mallorca (1809 - 1814)*. Reus: Institut Municipal de Reus, 2003.
SANTIAGO FERNÁNDEZ, Javier de: «Legislación y reforma monetaria en la España borbónica», a GALENDE DÍAZ, Juan Carlos; SANTIAGO FERNÁNDEZ, Javier de (dirs.:): *VI Jornadas Científicas sobre Documentación Borbónica en España y América (1700-1868)*. Madrid: Departamento de Ciencias y Técnicas Historiográficas de la Universidad Complutense de Madrid, 2007, p. 403-436. →Pdf
— «Antecedentes del sistema monetario de la peseta», a GALENDE DÍAZ, Juan Carlos; SANTIAGO FERNÁNDEZ, Javier de (dirs.:): *VII Jornadas Científicas Sobre Documentación Contemporánea (1868-2008)*. Madrid: Departamento de Ciencias y Técnicas Historiográficas de la Universidad Complutense de Madrid, 2008, p. 369-390. →Pdf

— «La imagen del poder en la moneda moderna», en SANTIAGO FERNÁNDEZ, Javier de; MUÑOZ SERRULLA, M. Teresa (dirs.): *Moneda, Escritura y Poder. Comunicación, Publicidad y Memoria.* Madrid: Asociación de Amigos del Archivo Histórico Nacional / Grupo de Investigación NUMISDOC, 2016, p. 97-128. →Pdf

SERRERA, Ramón María: «Félix Sagau y Dalmau, grabador de la moneda indiana y peninsular del reinado de Fernando VII (1809-1833)», *Nvmisma*, núm. 257, any LXIII. Madrid: Sociedad Iberoamericana de Estudios Numismáticos / Museo de la Casa de la Moneda, 2013, p.165-199.

— «La actividad en Cádiz del grabador Félix Sagau y Dalmau y la medalla de la Constitución de 1812», *Revista Hispanoamericana*, núm. 4. Cadis: Real Academia Hispano Americana de Ciencias, Artes y Letras, 2014, p. 113-133. →Pdf

— «La introducción de la "moneda de busto" en España e Indias: la real pragmática de 29 de mayo de 1772», *Revista de Estudios Extremeños*, tom LXXI, núm. III. Badajoz: Centro de Estudios Extremeños, 2015, p. 1973-1990. →Pdf

— «Los retratos de busto de Carlos III en la medalla y en la moneda. Los grabadores Tomás Francisco Prieto y Gerónimo Antonio Gil», en SERRERA, Ramón María (coord.): *Carlos III: el monarca y el hombre, 1716-2016*. Sevilla: Real Maestranza de Caballería de Sevilla-Fundación Cultural de la Nobleza de España, 2016, p. 125-180.

TIERNO GARCÍA, José: «La moneda en guerra: los procesos independentistas hispanoamericanos (1808-1826)», a MUÑOZ SERRULLA, María Teresa (coord.): *Ab Initio. Revista digital para estudiantes de Historia*, núm. extraòrd. 2: Estudios de Historia Monetaria. Madrid: Ab Initio. Revista digital para estudiantes de Historia, 2012, p. 227-277. →Pdf

TORRES LÁZARO, Julio: «Capítulo 1. Antecedentes históricos hasta el siglo XIX», a FERIA, Rafael *et alii*: *Cien Años de Historia. Fábrica Nacional de Moneda y Timbre*. Madrid: Fábrica Nacional de Moneda y Timbre, 1994, p. 3-31.

TORTELLA, Teresa: *Los primeros billetes españoles: Las cédulas del banco de San Carlos (1782-1829)*. Madrid: Banco de España · Archivo del Banco de España, 1997.

RUIZ TRAPERO, María (dir.): *Catálogo de la Colección de Medallas Españolas del Patrimonio Nacional. Volumen I · Carlos I - Fernando VII (1516-1833)*. Madrid: Patrimonio Nacional / Comunidad de Madrid, 2003.

— *Catálogo de la Colección de Medallas Españolas del Patrimonio Nacional. Volumen II · De Isabel II a la Regencia (1833-1902)*. Madrid: Patrimonio Nacional / Comunidad de Madrid, 2003.

VILLENA, Elvira: *El arte de la medalla en la España ilustrada.* Madrid: Centro Cultural Conde Duque / Ayuntamiento de Madrid · Concejalía de las Artes, 2004.

VOGT, Geo. W. (editor Bruce II, Colin R.): «8 Reales Trade Dollar to the World», a *Standard Catalog of Mexican Coins, Paper Money and Medals*. Iola, Wisconsin: Krause, 1978, p. 125-132.



AHIJADO, Manuel; LUCAS, Armando de; AHIJADO, Ana: «Unión Monetaria Latina, Unión Monetaria Escandinava y Unificación Monetaria Alemana de 1870: Perspectivas desde el euro», a VARELA PARACHE, Manuel; DURÁN HERRERA, Juan José (coords.): *La moneda en Europa. De Carlos V al euro*. Madrid: Ediciones Pirámide, 2003, p. 137-163.

AHIJADO QUINTILLÁN, Manuel; NAVASCUÉS GUILLOT, Miguel: «La Unión Latina», a *Uniones monetarias en Europa. Lecciones históricas para la Unión Económica y Monetaria Europea*. Madrid: Ediciones Pirámide, 1999, p. 45-72.

ALEDÓN, José María: *La peseta · Catálogo básico. La moneda española desde 1868 y los billetes desde 1783*. València: autoedició, 1997.

— *Historia de la peseta.* Madrid / València: Real Casa de la Moneda · Fábrica Nacional de Moneda y Timbre / Dobler Difusiones + Instituto de Crédito Oficial · ICO, 2001.

— *Historia de la peseta*. València: Dobler Difusiones, 2001. [Edició en 8é.]

— *Historia de la peseta.* Madrid / València: Real Casa de la Moneda · Fábrica Nacional de Moneda y Timbre / Dobler Difusiones, 2002.

ALEDÓN, José María; ANES, Rafael: *De la peseta al euro. 130 años de historia de la moneda española.* s/l: Andersen Consulting, 1998.

ÁLVAREZ MOLINA, Francisco; PÉREZ PUCHE, Francisco: *Adios peseta... Historia sentimental, literaria, política y económica de una moneda ligada a nuestras vidas.* Madrid: Alianza Editorial, 2001.

ANÒNIM: *Adiós, peseta*. Madrid: Real Casa de la Moneda · Fábrica Nacional de Moneda y Timbre (FNMT) →Pdf

ARROYO ALLENDE, Mª Amalia; SANZ FERNÁNDEZ, Carmen Mª: «La Peseta: medidas de seguridad y falsificación», a MUÑOZ SERRULLA, María Teresa (coord.): *Ab Initio. Revista digital para estudiantes de Historia*, núm. extraòrd. 1: Estudios de Historia Monetaria. Madrid: Ab Initio. Revista digital para estudiantes de Historia, 2011, p. 203-246. →Pdf

BAERTEN, Jean: *Unions et unifications monétaires en Europe depuis la Grèce antique jusqu'à l'Euro (Archives et Bibliothèques de Belgique / Archief- en Bibliotheekwezen in België*, núm. especial 59). Brussel·les: Bibliothèque Royale de Belgique · Koninklijke Bibliotheek van België, 1999 (específicament, p. 216-221).

CASTAÑO MARTÍNEZ, Agustín; CASTAÑO MARTÍNEZ, Ricardo; TEMPLADO MIRA, Jorge L.: *Historia de los billetes locales de la Región de Murcia (1936- 39)*. Múrcia: autoedició, 1999.

CORPORALES LEAL, Carolina: «Moneda y Guerra Civil Española. Delitos monetarios», a MUÑOZ SERRULLA, María Teresa (coord.): *Ab Initio. Revista digital para estudiantes de Historia*, núm. extraòrd. 1: Estudios de Historia Monetaria. Madrid: Ab Initio. Revista digital para estudiantes de Historia, 2011, p. 169-202. →Pdf

CRUSAFONT I SABATER, Miquel; BALAGUER, Anna Mª: «La peseta y su imagen a lo largo de su historia», a GARCÍA DELGADO, José Luis; SERRANO SANZ, José María (dirs.): *Del real al euro. Una historia de la peseta*. Barcelona: Caja de Ahorros y Pensiones de Barcelona · La Caixa, 2000, p. 258-266. →Pdf

— «La pesseta i la seva imatge al llarg de la seva història», a GARCÍA DELGADO, José Luis; SERRANO SANZ, José María (dirs.): *Del ral a l'euro. Una història de la pesseta*. Barcelona: Caixa d'Estalvis i Pensions de Barcelona · La Caixa, 2000, p. 255-262. →Pdf

DASÍ, Tomás: *Estudio de los reales de a ocho también llamados pesos, dólares, piastras, patacones o duros españoles. Tomo quinto · De 29 de Septiembre de 1833 a 31 de Diciembre de 1899.* València, 1951, p. 75-133 i CXVII-CLXXXIII.

DE CECCO, Marcello: «The Latin Monetary Union Revisited Once Again», a COTTRELL, Philip L.; NOTARAS, Gérassimos; TORTELLA, Gabriel (eds.): *From the Athenian Tetradrachm to the Euro. Studies in European Monetary Integration*. Aldershot, Hampshire: Ashgate, 2007, p. 59-75. →GL [Edició posterior: Abingdon, Oxon / Nova York: Routlege, 2018.]

DÍAZ GARCÍA, José: *La moneda cantonal*. Múrcia: Autoedició, 2005.

DIVERSOS AUTORS: *Conférence monétaire internationale. Procès verbaux*. Paris: Imprimerie impériale, 1867. →Pdf

— *Report of the International Conference on Weights, Measures, and Coins, held in Paris, June 1867; communicated to Lord Stanley by Leone Levi: and Report of the Master of the Mint and Mr. Rivers Wilson on the International Monetary Conference held in Paris, June 1867*. Londres: Harrison and Sons, 1868. →Pdf

— «Historia de la peseta», a *Guía del euro*. Madrid: El País, 1998, p. 6-7, 20-21, 36-37, 52-53, 68-69, 84-85, 100-101, 116-117, 132-133, 148-149, 164-165, 180-181, 196-197, 212-213, 228-229 i 244-245.

— *El Franquismo en Sellos y Billetes. 40 años de la Historia de España en Sellos de Correo, Papel Moneda y Décimos de Lotería*. Madrid: El Mundo, 2006.

EINAUDI, Luca: *Money and Politics. European Monetary Unification and the International Gold Standard*. Nova York: Oxford University Press, 2001.

EL MUNDO: [àlbum] *Los sellos, billetes e iconos de la Democracia*. Madrid: El Mundo, 2008.

— [fascicle] *Los sellos, billetes e iconos de la Democracia. 30 años de Historia de España 1978-2008*. Madrid: El Mundo, 2008.

ESPUNY VIZCARRO, Ramón: *Los billetes del Banco de España durante la Guerra Civil de 1936-1939*. Vinaròs, 1989.

ESTRADA-RIUS, Albert: «Monedas en circulación en el territorio alicantino en las épocas moderna y contemporánea», en RAMÓN SÁNCHEZ, Julio J. (ed.): *Monedas · Todas las caras de la historia. Colecciones numismáticas del MARQ.* Alacant: MARQ · Museo Arqueológico de Alicante, 2010, p. 70-78.

FERIA, Rafael (dir.): *La peseta. Historia de una época.* Madrid: Expansión (Grupo Recoletos), 2002.

FERIA Y PÉREZ, Rafael: «1937-2002: Principio y final de la peseta fiduciaria», a GALENDE DÍAZ, Juan Carlos; SANTIAGO FERNÁNDEZ, Javier de (dirs.:): *VII Jornadas Científicas Sobre Documentación Contemporánea (1868-2008).* Madrid: Departamento de Ciencias y Técnicas Historiográficas de la Universidad Complutense de Madrid, 2008, p. 73-119. →Pdf

FERIA, Rafael *et alii*: *Cien Años de Historia. Fábrica Nacional de Moneda y Timbre*. Madrid: Fábrica Nacional de Moneda y Timbre, 1994.

FILOCAMO, Andrea: «Per un bilancio dell'Unione Monetaria Latina / An assessment of the Latin Monetary Union», *Pecvnia. Revista de la Facultad de Ciencias Económicas y Empresariales · Universidad de León*, nº 23. Lleó: Universidad de León, juliol-desembre 2016, p. 75-87. →Pdf

FONTECHA Y SÁNCHEZ, Ramón de: *La reforma monetaria de 1868. Catálogo de monedas.* Madrid, 1965.

FRANCISCO OLMOS, José María de: «Estudio de la tipología monetaria como documento propagandístico de la evolución política española (1975-2003)», *Revista General de Información y Documentación*, vol. 15, núm. 2. Madrid: Universidad Complutense de Madrid, 2005, p. 5-38. →Pdf

— «La guerra del billete. La moneda como arma de guerra», a *Congreso La Guerra Civil Española 1936 - 1939*. Madrid: Sociedad Estatal de Conmemoraciones Culturales, 2006.

— «La producción de moneda durante el Sexenio Revolucionario: entre las intenciones políticas y las realidades del mercado», *Gaceta Numismática*, núm. 165. Barcelona: Asociación Numismática Española · ANE, 2007, p. 33-68.

— «La peseta: nueva unidad monetaria y medio de propaganda política (1868-1936)», a GALENDE DÍAZ, Juan Carlos; SANTIAGO FERNÁNDEZ, Javier de (dirs.:): *VII Jornadas Científicas Sobre Documentación Contemporánea (1868-2008).* Madrid: Departamento de Ciencias y Técnicas Historiográficas de la Universidad Complutense de Madrid, 2008, p. 121-192. →Pdf
GARCÍA, Miguel Ángel: *La peseta*. Edición 2009. www.numisma.org. →Pdf
GARCIA DE CORTÁZAR, Fernando; RODA LAMSFUS, Paloma de; TORTELLA, Teresa: *La Peseta y el Arte. Imágenes en billetes anteriores al Euro*. Madrid: Scriptum, 2001.
GARCÍA DELGADO, José Luis; SERRANO SANZ, José María (dirs.): *Del real al euro. Una historia de la peseta.* Barcelona: Caja de Ahorros y Pensiones de Barcelona · La Caixa, 2000. →Pdf
— *Del ral a l'euro. Una història de la pesseta*. Barcelona: Caixa d'Estalvis i Pensions de Barcelona · La Caixa, 2000. →Pdf
GARCÍA GANDÍA, José Ramón: *Guerra y moneda. La Fábrica Nacional de Moneda y Timbre en Aspe*. Asp: Ayuntamiento de Aspe, 2012. →Pdf
GARÍ VERGES, Andreu; MONTANER AMORÓS, Juan: *Los billetes. Billetes municipales (Guerra Civil Española) 1936-1939*. València: Expo Galería, 2016, 2ª ed. ampliada i corregida. [1ª ed. 2002; en coberta: *Los billetes. Billetes municipales Guerra Civil 1936-1939*; en portada: *Catálogo de billetes municipales de España. Emisiones de la Guerra Civil 1936-1939. 2ª Parte*. Orde dels autors invertit.]
GILLARD, Lucien: *L'Union latine, une expérience de souverainetés monétaires partagées (1865-1926)*. París: Classiques Garnier, 2017.
GÓMEZ, Emilio: *La peseta de la Segunda República · 1933 (*34).* 2012. A Internet.
GOMIS JUSTO, M: «De pessetes a targetes / De pesetas a tarjetas», en LLORENS, M. del Mar; RIPOLLÈS, Pere P. (dirs.): *Els diners van i vénen.* València: Museu de Prehistòria (Diputació de València), 1999, p. 181-204. →Pdf
HOYOS, Núria; SERRANO, Roberto: *Historia de la peseta 1869-2001*. Madrid: Comunicación Uno, S.A. / Santander Central Hispano / ABC, 2001.
— *La gran historia de la peseta 1869-2001*. Madrid: Comunicación Uno, S.A., 2001.
INCAL EDICIONES: *Todos los billetes de la peseta. Desde su primera emisión en 1874 hasta la última en 1992*. Madrid: Incal Ediciones / Comercial Litográfica Digital, 2015.
JANÉ I SOLÀ, Josep (coord.); VERGÉS, Josep C. (ed.): *Laureà Figuerola i la pesseta*. Barcelona: Societat Catalana d'Economia (filial de l'Institut d'Estudis Catalans · IEC), 2003. →GL
JIMÉNEZ JIMÉNEZ, Juan Carlos: «El nacimiento de una moneda», a GARCÍA DELGADO, José Luis; SERRANO SANZ, José María (dirs.): *Del real al euro. Una historia de la peseta*. Barcelona: Caja de Ahorros y Pensiones de Barcelona · La Caixa, 2000, p. 28-44. →Pdf
— «El naixement d'una moneda», a GARCÍA DELGADO, José Luis; SERRANO SANZ, José María (dirs.): *Del ral a l'euro. Una història de la pesseta*. Barcelona: Caixa d'Estalvis i Pensions de Barcelona · La Caixa, 2000, p. 28-44. →Pdf
LEONI, Daniele: *Le monete di Roma: Adriano*. Verona: Dielle Editore, 2011, p. 44*b*.
LEPRI, Gabriele: *Corpus Nummorum Imperii Romani III. 2. Da Adriano a Elio*. Gubbio: Caitli Editore, 2015, p. 152, 155, 177-179, 187-188, 325-326, 340-341, 368 i 374-375.
MARÍN DE LA SALUD, Jorge (dir.): *Billetes de la Guerra Civil 1936-1939*. Madrid: Real Casa de la Moneda · Fábrica Nacional de Moneda y Timbre / El País, 2003.
MARTÍN RODRÍGUEZ, Irene: «El cambio tipológico de la Peseta en relación con la formación de la España de las Autonomías», a MUÑOZ SERRULLA, María Teresa (coord.): *Ab Initio. Revista digital para estudiantes de Historia*, núm. extraòrd. 2: Estudios de Historia Monetaria. Madrid: Ab Initio. Revista digital para estudiantes de Historia, 2012, p. 313-351. →Pdf
MARTORELL, Miguel: *Historia de la peseta. La España contemporánea a través de su moneda.* Barcelona: Planeta, 2001.

— «La Unión Monetaria Latina y la peseta española», a CAMPO, Marta *et alii*: *De la dracma a l'euro. Sistemes i unions monetàries a l'occident d'Europa*. Barcelona: Museu Nacional d'Art de Catalunya · MNAC, 2017, p. 125-141.
MASTRANGELO, Fulvio: «Tentativi di unione monetaria in Europa dall'antichità al secolo XIX», *Rivista di Storia Finanziaria*. Nàpols: Università degli Studi di Napoli "Federico II" - Sezione di Storia Economica "Corrado Barbagallo" del Dipartimento di Analisi dei Processi Economico-sociali, Lingistici, Produttivi e Territoriali, gener-juny 2001, p. 61-76 (p. 66-69: "L'Unione monetaria latina").→Pdf
MIRÓ AGULLÓ, Juan Bta.: *El Sello Moneda de la República*. Alcoi: autoedició, 2008.
MOENS, Jan: «Le franc de germinal et l'Union latine», a DIVERSOS AUTORS: *Une monnaie pour l'Europe*. Brussel·les: Crédit Communal, 1991, p. 133-138.
— «The Germinal Franc and the Latin Union», a DIVERSOS AUTORS: *One Money for Europe*. Brussel·les: Crédit Communal, 1991, p. 133-138.
— «L'Histoire de l'Union monétaire latine (1866-1926)», *Bulletin du Cercle d'Études Numismatiques*, vol. 34, núm. 3. Brussel·les: Cercle d'Études Numismatiques · CEN, 1997, p. 41-54.
— «De "franc [de] Germinal" – de "euro van de 19de eeuw"?», *Jaarboek van het Europees Genootschap voor Munt- en Penningkunde*, vol. 94 · 2007. Europees Genootschap voor Munt- en Penningkunde · EGMP, 2007, p. 115-150.→Pdf
OLSZAK, Norbert: «L'Union monétaire latine (1825-1925)», a *Histoire des unions monétaires*. París: Presses Universitaires de France · PUF, 1996, p. 34-66.
OVELLEIRO, Javier: *Monedas durante la Segunda República y la Guerra Civil Española*. 2012. A Internet.
PAUL DE LA RIVA, José: *Introducción al estudio de los billetes*. Barcelona: Círculo Filatélico y Numismático Barcelona [«Tipografia la Academia / Zaragoza»], 1956.
RETI, Steven P.: *Silver and Gold. The Political Economy of International Monetary Conferences, 1867-1892*. Wesport, Connecticut / Londres: Greenwod Press, 1998, p. 32-59 («Choosing Gold: The Conference of 1867»).
RINCÓN CARRASCO, Daniel: «Propaganda política en la Guerra Civil: la emisión de billetes», a MUÑOZ SERRULLA, María Teresa (coord.): *Ab Initio. Revista digital para estudiantes de Historia*, núm. extraòrd. 2: Estudios de Historia Monetaria. Madrid: Ab Initio. Revista digital para estudiantes de Historia, 2012, p. 279-312. →Pdf
RUIZ TRAPERO, María (dir.): *Catálogo de la Colección de Medallas Españolas del Patrimonio Nacional. Volumen II · De Isabel II a la Regencia (1833-1902)*. Madrid: Patrimonio Nacional / Comunidad de Madrid, 2003.
— *Catálogo de la Colección de Medallas Españolas del Patrimonio Nacional. Volumen III · De Alfonso XIII a Juan Carlos I (1902-2002)*. Madrid: Patrimonio Nacional / Comunidad de Madrid, 2003.
RULL SABATER, Alberto: «Azares y tragedias de la peseta», a SÉDILLOT, René: *Historia de las principales monedas. Dos mil años de aventura*. Madrid: Guadarrama, 1975, p. 191-198. [Edició original –sense l'apartat dedicat a la moneda espanyola– en francés: *Onze monnaies plus deux. Deux mille ans d'aventure*. París: Hachette, 1973.]
SANTACREU [SOLER], José M[iguel].: *La crisis monetaria española de 1937. Moneda y municipios en la provincia de Alicante durante la Guerra Civil Española*. Alacant: Universidad de Alicante, 1986.
— «La revolución monetaria española de 1868», *Anales de Historia Contemporánea*, vol. 10. Múrcia: Universidad de Murcia, 1994, p. 511-523. →Pdf
— *Peseta y política. Historia de la peseta 1868-2001.* Barcelona: Ariel, 2002.
SANTIAGO FERNÁNDEZ, Javier de: *La peseta. 130 años de la historia de España.* Madrid: Castellum, 2000.
— «Utilización política y propaganda en el papel Moneda Español entre la II República y el Primer Franquismo», *Gaceta Numismática*, núm. 153 (II-04). Barcelona: Asociación Numismática Española · ANE, 2004, p. 23-44.

SANTIAGO FERNÁNDEZ, Javier de; SUÁREZ NAVARRO, Luz: *El papel de la peseta*. Madrid: Real Casa de la Moneda · Fábrica Nacional de Moneda y Timbre / El País, 2002.
[?] — *El papel de la peseta II*. Madrid: Real Casa de la Moneda · Fábrica Nacional de Moneda y Timbre / El País, 2002.
THIEMEYER, Guido: *Internationalismus und Diplomatie. Währungspolitische Kooperation im Europäischen Staatensystem 1865 bis 1900 (= Studien zur internationalen Geschichte, vol. 19)*. Munic: Oldenbourg, 2009.
TORTELLA, Teresa: *Billetes españoles 1940-2001*. Madrid: Banco de España, 2004.
— «En busca de una identidad propia. Los billetes españoles del siglo XIX», *Gaceta Numismática*, núm. 153 (II-04). Barcelona: Asociación Numismática Española · ANE, 2004, p. 7-22.
— «El billete español en la Edad Contemporánea. Mucho más que un medio de pago» a GALENDE DÍAZ, Juan Carlos; SANTIAGO FERNÁNDEZ, Javier de (dirs.): *VII Jornadas Científicas sobre Documentación Borbónica en España y América (1700-1868)*. Madrid: Departamento de Ciencias y Técnicas Historiográficas de la Universidad Complutense de Madrid, 2007, p. 331-368. →Pdf
TORTELLA, Teresa (dir.): *El camino hacia el euro. El real, el escudo y la peseta.* Madrid: Banco de España, 2001, p. 211-349.
TURRÓ I MARTÍNEZ, Antoni: *El paper moneda català (i altres signes monetaris). Emissions de la guerra 1936-1939. Catàleg general històrico-descriptiu. Valls d'Andorra-Principat de Catalunya*. Barcelona: Diputació de Barcelona / L'Avenç, 1982.
— *El paper moneda català a la Franja de Ponent*. Barcelona: El Llamp, 1987.
— *El paper moneda al País Valencià 1936-1939 (i altres signes monetaris emesos durant la Guerra 1936-1939). Catàleg general històrico-descriptiu*. Catarroja / Barcelona / Palma: Editorial Afers, 1995.
— *Les emissions monetàries oficials de la Guerra Civil (1936-1939). I: Andorra, Illes Balears i Catalunya (Generalitat i Locals)*. Barcelona: Societat Catalana d'Estudis Numismàtics · SCEN (Institut d'Estudis Catalans · IEC), 2007.
VICENTI, José A.: *Catálogo general de la moneda espanyola (1475 Reyes Católicos - 1975 Estado Español). Tomo III: La peseta · Unidad Monetaria Nacional 1868-1975*. Madrid, 1974. [Existeixen altres edicions.]
VILAPLANA PERSIVA, Manuel: *Historia del real de a ocho*. Múrcia: Universidad de Murcia, 1997, p. 287-343.
VOLTES, Pedro: *Historia de la peseta*. Barcelona: Edhasa, 2001.



ALBERTINI, Jean-Marie; LECOMTE-COLLIN, Véronique; COLLIN, Bruno: «L'Europe se donne une monnaie», a *Histoire de la monnaie. Du troc à l'euro*. París: Sélection du Reader's Digest, 2000, p. 156-163.

BRION, René; MOREAU, Jean-Louis (2001): *Le billet dans tous ses Etats. Du premier papier-monnaie à l'euro*. Brussel·les: Fonds Mercator.

COMISSIÓ EUROPEA: *Euro coins. From design to circulation (Euro Papers, núm. 37)*. Brussel·les: Comunitats Europees, 2000. →Pdf

— *Una Europa, una moneda. El camino al euro*. Luxemburg: Oficina de Publicaciones Oficiales de las Comunidades Europeas, 2007; 2014; 2015. →Pdf

— «Euro coins and notes», a *The euro. One currency for one Europe*. A Internet.

CONSIGNY, Pierre: «Le rapprochement européen et la monnaie unique», a *La France et sa monnaie. Un chemin de mémoire*. París: Imprimerie nationale éditions, 2001, p. 212-223.

CUÉLLAR, Manuel; TRILLAS, Ariadna; GALINDO, Cristina: «El euro en el bolsillo», a *El País del Euro*. Madrid: El País, 2001, p. 17, 35, 51, 67, 83, 99, 115, 131, 147, 163, 179, 195, 211, 227 i 243.

DE HEIJ, Hans: *Designing Banknote Identity (Occasional Studies, vol. 10/núm. 3)*. Amsterdam: De Nederlandsche Bank, 2012. →Pdf

DIVERSOS AUTORS: «Billetes, diseños, monedas», a *Guía del euro*. Madrid: El País, 1998, p. 97-103.

FERIA, Rafael: «L'Euro / El Euro», en LLORENS, M. del Mar; RIPOLLÈS, Pere P. (dirs.): *Els diners van i vénen.* València: Museu de Prehistòria (Diputació de València), 1999, p. 215-216. →Pdf

FISHMAN, Robert M.; MESSINA, Anthony M. (eds.): *The Year of the Euro. The Cultural, Social, and Political Import of Europe's Common Currency.* Notre Dame, Indiana: University of Notre Dame Press, 2006.

FORNÄS, Johan: «8. Currency», en *Signifying Europe*. Bristol / Chicago: Intellect / University of Chicago Press, 2012, p. 205-249.

GARCÍA, Miguel Ángel: *Catálogo €uro. Europa circulante, España completo. Edición Mayo 2017*. A Internet.

LECOMTE-COLLIN, Véronique; COLLIN, Bruno: «Du franc à l'euro», a *Histoire de la monnaie*. París: Trésor du Patrimoine, 2003, p. 107-116.

MEDINA RODRÍGUEZ, Andrés: «Tipología y emisiones de las monedas de Euro», a MUÑOZ SERRULLA, María Teresa (coord.): *Ab Initio. Revista digital para estudiantes* de *Historia*, núm. extraòrd. 2: Estudios de Historia Monetaria. Madrid: Ab Initio. Revista digital para estudiantes de Historia, 2012, p. 353-413. →Pdf

TARACCHINI, Alfredo: «1946-1999: dalla Ricostruzione all'Euro», a *Addio cara Lira. Storia Illustrata della Moneta che ha accompagnato per Duecento Anni la Vita del Nostro Paese*. Bolonya: Edizioni Pendragon, 1999, p. 157-227.

ULIED, Agustí: «El euro y la unión monetaria: historia y perspectivas de futuro», a CAMPO, Marta *et alii*: *De la dracma a l'euro. Sistemes i unions monetàries a l'occident d'Europa*. Barcelona: Museu Nacional d'Art de Catalunya · MNAC, 2017, p. 143-165.



6. ELS ESCUTS DE LES ESPANYES I D'ESPANYA

Articles consultats de Biquipedia / Viquipèdia / Wikipedia / Wikipédia / Wikipèdia (en anglés, aragonés, asturià, basc, francés, castellà, català, gallec, italià, occità i portugués):

Águila de San Juan
Alegoría de Hispania
Allégorie d'Hispania
Anexo: Escudos de las comunidades y ciudades autónomas de España
Armorial de Lengadòc
Armorial des communautés autonomes espagnoles
Armorial du Premier Empire
Armoriale di Casa Savoia
Armoriau de Bearn
Armoriau de Gasconha
Armoriau de Provença
Armoiries de l'Espagne
Armoiries de la France
Barre d'Aragona
Bat (heraldry)
Blason de Catalogne
Brasão de Armas de Carlos I da Espanha
Brasão de armas de Portugal
Brasão de armas do País Basco
Brasão de armas do Rei de Espanha
Casa de Borbón
Casa de Saboya
Chauve-souris (héraldique)
Cimera del Castell i el Lleó
Cimera del Castillo y el León
Cimera del Rey de Aragón
Cimera Real de Navarra
Cimera Reial
Coat of arms of Basque Country (autonomous community)
Coat of Arms of Charles V, Holy Roman Emperor
Coat of Arms of Spain
Coat of Arms of Portugal
Coat of Arms of the Crown of Aragon
Coat of arms of the King of Spain
Coat of arms of the Second Spanish Republic
Coats of arms of Spanish monarchs in Italy
Coats of arms of the autonomous communities of Spain
Columnas de Hércules
Columnes d'Hèrcules
Colunas de Hércules
El escudo de Navarra
Emblema nacional da França
Emblema nacional de Francia
Escudo de Aragón
Escudo de armas del rey de España
Escudo de Carlos I de España
Escudo de España
Escudo de la Comunidad Valenciana
Escudo de la Generalitat Valenciana
Escudo de la Segunda República Española
Escudo de las Islas Baleares
Escudo de los Reyes Católicos
Escudo de los reyes de España en Italia
Escudu de les Islles Baleares
Escudo del País Vasco
Escut de Catalunya
Escut d'Espanya
Escut de l'Aragó
Escut de la Segona República Espanyola
Escut de les Illes Balears
Escut de Navarra
Escut del País Basc
Escut del País Valencià
Euskal Autonomia Erkidegoko armarria
Heráldica de Castilla
Heráldica de León
León hispano
Legend of the Four Blood Bars
Leyenda de las cuatro barras de sangre
Llegenda de les quatre barres de sang
Murciélago (heráldica)
Nafarroako armarria
National emblem of France
Origen de la Senyera Reial
Pillars of Hercules
Ratpenat (heràldica)
Reino de Granada (Corona de Castilla)
Senyera Reial
Señal Real de Aragón
Simbología del franquismo
Simboloxía del franquismu
Simboloxía do franquismo
Sinyal Reyal
Stemma del Regno d'Italia
Symbols of Francoism
Timbre

Arxius gràfics consultats de Wikimedia Commons:

User:Heralder
User:Heralder/Other images
User:Heralder/Shields

6.1 REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES SOBRE ELS BLASONS DE LA CORONA D'ARAGÓ, NAVARRA, LA CORONA DE CASTELLA I LLEÓ, PORTUGAL I ELS ALGARVES, ELS BORBÓ-ANJOU, ELS BONAPARTE I ELS SAVOIA

ABRANTES, D. Luís de Lancastre e Távora, Marqués de: «Apontamentos de Armaria Medieval Portuguesa –VII– Da Origem das Armas de Portugal (à guisa de recensão)», *Armas e Troféus*, V sèrie, toms III-IV. Lisboa: Instituto Português de Heráldica, 1982-1983, p. 49-97.

CARUTTI, Domenico: *La croce bianca di Savoia. Memoria letta nella seduta reale della r. Accademia dei Lincei il 16 diciembre 1882*. Roma: con tipi dei Salviucci (Reale Accademia dei Lincei), 1882. →Pdf

CONDE Y DELGADO DE MOLINA, Rafael: «La bula de plomo de los reyes de Aragón y la cruz "de Alcoraz"», *Emblemata. Revista Aragonesa de Emblemática (ERAE)*, vol. 11. Saragossa: Institución Fernando el Católico · Diputación Provincial de Zaragoza, 2005, p. 59-82. →Pdf

CORTADELLAS I VALLÈS, Anna: *Repertori de llegendes historiogràfiques de la Corona d'Aragó (segles XIII-XVI)*. Barcelona: Curial Edicions Catalanes / Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2001. →GL

FATÁS, Guillermo; CAPALVO, Álvaro: *El escudo de Aragón*. Saragossa: Caja de Ahorros de la Inmaculada de Aragón, 1999. →Pdf

FATÁS CABEZA, Guillermo; REDONDO VEINTIMILLAS, Guillermo: *Blasón de Aragón. El escudo y la bandera*. Zaragoza: Diputación General de Aragón, 1995.

FLUVIÀ I ESCORSA, Armand de: *Els quatre pals. L'escut dels comtes de Barcelona*. Barcelona: Rafael Dalmau, editor, 1994. →Pdf

— «El senyal dels Quatre Pals és dels comtes de Barcelona i, per tant, català, no aragonès», *Revista de Catalunya*, núm. 96. Barcelona: Fundació Revista de Catalunya, 1995, p. 25-34.

FONTE, Carlos Carvalho da: *A Marca de Portugal - Semântica Primitiva das Armas Nacionais e alguns dos seus Aspectos Sintácticos e Pragmáticos*. Porto: «Dissertação de mestrado em Design Industrial apresentada à Faculdade de Engenharia da Universidade do Porto», 2009.

GARCÍA-MERCADAL, Fernando: «[Reseña:] Heráldica de la Casa Real de León y Castilla», *Emblemata. Revista Aragonesa de Emblemática (ERAE)*, vol. 17. Saragossa: Institución Fernando el Católico · Diputación Provincial de Zaragoza, 2011, p. 435-439. →Pdf

GERBAIX DE SONNAZ [di Saint-Romain], Carlo Alberto di: *Bandiere, stendardi e vessilli di casa Savoia, dai conti di Moriana ai re d'Italia (1200-1861)*. Torí: Tip. S. Giuseppe degli artigianelli, 1911, 2ª ed. [1ª ed. 1896: B*andiere, stendardi e vessilli dei conti e duchi di Savoia marchesi in Italia, principi in Piemonte, re di Cipro, di Sicilia, di Sardegna e d'Italia dal 1200 al 1896*. Torí: Roux Frassati e C.o editori.]

— *L' aquila e la croce di Savoia e la antica nobile loro origine*. Torí: Tip. E. Marietti, 1908.

GONZÁLEZ DÍEZ, Emiliano; MARTÍNEZ LLORENTE, Félix Javier: *El blasón heráldico de los reinos de León y Castilla*. Valladolid: Cortes de Castilla y León, 2002.

GRANJO, Luís Laforga: «...Ainda a origem das armas nacionais», A*rmas e Troféus*, IX sèrie. Lisboa: Instituto Português de Heráldica, 2006-2007, p. 539-544.

LASZLOCZKY, Ladislao de: «L'evoluzione dello stemma di Stato dell'Italia Unita», *Rassegna degli Archivi di Stato*, any XLIX, núm. 2, maig-agost. Roma: Ministero per i Beni Culturali e Ambientali,1989, p. 295-329. [També a: *Staaten, Wappen, Dynastien : XVIII. Internationaler Kongress fur Genealogie und Heraldik in Innsbruck vom 5. bis 9. September 1988 / Veröffenlichungen des Innsbrucker Stadtarchivs*, 18. Innsbruck: Stadtmagistrat, 1988, p. 351-394 / Thaur: Thaurdruck, Giesriegl Ges., 1989, p. 351-394.]

LIMA, João Paulo de Abreu e: *Armas de Portugal. Origem. Evolução. Significado*. Lisboa: Inapa, 1998.

MANNO, Antonio: «Origini e vicende dello stemma sabaudo», *Curiosità e ricerche di storia subalpina*, vol. II. Torí (Roma / Torí / Florència): Fratelli Bocca, 1876, p. 271-328 + 4 làmines.

— *Origine e variazioni dello stemma di Savoia*. Torí: V. Bona, 1884.

MARTÍNEZ DE AGUIRRE, Javier: *El escudo de armas de Navarra*. Pamplona: Gobierno de Navarra · Departamento de Presidencia, Justicia e Interior, 2000.

MATTOS, Armando de: *Os Castelos das Armas Nacionais*. Porto: Livraria Fernando Machado, 1933.

— *Estudos de Heráldica e Genealogia – I – Os castelos das armas nacionais*. Vila Nova de Gaia: Edições Pátria, 1933.

— *Evolução Histórica das Armas Nacionais Portuguesas*. Porto: Livraria Fernando Machado, 1939.

MENÉNDEZ-PIDAL DE NAVASCUÉS, Faustino: *Heráldica medieval española · I. La Casa Real de León y Castilla*. Madrid, Hidalguía: 1982.

— *Leones y castillos. Emblemas heráldicos en España*, Madrid: Real Academia de la Historia · RAE, 1999.

— «Un sello de Pedro IV de Aragón», *Hidalguía*, núm. 316-317. Madrid: Hidalguía, 2006, p. 539-552.

METELO DE SEIXAS, Miguel: «Dinastia, instituição, território: a simbólica estatal portuguesa e as armas do Reino Unido de Portugal, Brasil e Algarves», a *A Guerra Peninsular. Perspectivas Multidisciplinares. Congresso Internacional e Interdisciplinar Evocativo da Guerra Peninsular. XVII Colóquio de História Militar nos 200 Anos das Invasões Napoleónicas em Portugal*. Lisboa: Comissão Portuguesa de História Militar / Centro de Estudos Anglo-Portugueses da Universidade Nova de Lisboa, 2008, p. 611-643.

— «El simbolismo del territorio en la heráldica regia portuguesa. En torno a las armas del Reino Unido de Portugal, Brasil y Algarves», *Emblemata. Revista Aragonesa de Emblemática (ERAE)*, vol. 16. Saragossa: Institución Fernando el Católico · Diputación Provincial de Zaragoza, 2010, p. 285-329. →Pdf

MONTANER FRUTOS, Alberto: *El señal del rey de Aragón: Historia y significado*. Saragossa: Institución Fernando el Católico (CSIC) / Excma. Diputación de Zaragoza, 1995; reimpressió electrònica corregida, 2013. →Pdf

MURUZÁBAL AGUIRRE, Jose Mª: «El emblema de Navarra», *Espacio, Tiempo y Forma*, Serie VII, Historia del Arte, t. 6. Madrid: Universidad Nacional de Educación a Distancia · UNED · Facultad de Geografía e Historia, 1993, p. 117-148. →Pdf

OSTOLAZA, Isabel: «El escudo de armas reales y su representación en Navarra. Desde el medioevo a los Borbones», *Huarte de San Juan. Geografía e Historia*, núm. 14. Pamplona: Universidad Pública de Navarra · Nafarroako Unibertsitate Publikoa, 2008, p. 51-74. →Pdf

PASTOUREAU, Michel: «Aigle», a *Les emblèmes de la France*. París: Bonneton, 2001, p. 20-26.

— «Fleur de lis», a *Les emblèmes de la France*. París: Bonneton, 2001, p. 121-135.

PINOTEAU, Hervé: «Un difficile problème, celui de l'origine des armes de Portugal», a *XV Congreso Internacional de las Ciencias Genealógica y Heráldica*, tom III. Madrid: Instituto Salazar y Castro, 1983, p. 327-356.

— «Nouvelles recherches sur les origines des armes de Portugal», a *Genealogia & Heraldica. Actas do 17º Congresso das Ciências Genealógica e Heráldica*, vol. Heráldica. Lisboa: Instituto Português de Heráldica, 1989, p. 421-442.

— «Le ciel dans la symbolique capétienne au XIIe siècle: les solutions française et portugaise», a COCHERYAS, Jacques (org.): *De l'aventure épique à l'aventure romanesque. Mélanges offerts à André de Mandach par ses amis, collègues et élèves*. Berna: Peter Lang, 1997, p. 136- 144.

— «IV. Le Premier Empire», a *Le chaos français et ses signes. Étude sur la symbolique de l'État français depuis la Révolution de 1789*. La Roche-Rigault: PSR éditions, 1998, p. 171-213.
PINOTEAU, Hervé: (col·laboració de VAULCHIER, Jean de): *La symbolique Royale française Ve-XVIIIe siècles*. La Roche-Rigault: PSR éditions, 2003.
REDONDO VEINTIMILLAS, Guillermo; MONTANER FRUTOS, Alberto; GARCÍA LÓPEZ, María Cruz: *Aragón en sus escudos y banderas. Pasado, presente y futuro de la emblemática territorial aragonesa*. Caja de la Inmaculada, 2007, p. 19-20.
RIQUER, Martí[n] de: *Heràldica catalana des de l'any 1150 al 1550*, 2 vols. Barcelona: Quaderns Crema, 1983.
— *Heráldica castellana en tiempos de los Reyes Católicos*. Barcelona: Quaderns Crema, 1986.
— *Les llegendes històriques catalanes*. Barcelona: Quaderns Crema, 2000.
ROSSELLÓ VAQUER, Ramon: *La bandera, l'escut...* Mallorca, 1981. [Separata del setmanari *Felanitx*, núms. 2230-2234, gener-febrer, 1981.]
— *La bandera, l'escut... (II)*. Mallorca, 1983. [Separata de la revista *Flor de Card*, núms. 87-91, Sant Llorenç d'es Cardassar, novembre 1983-març 1984.]
SÁNCHEZ BADIOLA, Juan José: «El escudo de León y el nacimiento de la heráldica territorial española», a DIVERSOS AUTORS: *El reino de León en la Edad Media*. XII. León: Centro de Estudios e Investigación San Isidoro, 2008, p. 9-135.
TORMO Y MONZÓ, Elías: «El león del escudo del Reino de León», *Boletín de la Real Academia de la Historia*, LXXXII, abril. Madrid: Real Academia de la Historia · RAE, 1923, p. 333-336. →Pdf
UDINA MARTORELL, Federico: «En torno a la leyenda de las "barras" catalanas», *Hispania. Revista Española de Historia*, tom 9, núm. 37. Madrid: Instituto Jerónimo Zurita (CSIC), 1949, p. 531-565. [També ed. com a separata.]
— «Problemática acerca del escudo de los palos de gules», a *I Seminario sobre Heráldica y Genealogía*. Saragossa: Institución Fernando el Católico / Excma. Diputación Provincial de Zaragoza, 1988, p. 45-68.
VASCONCELOS, António de: «O Escudo Nacional Português», *Lusitânia. Revista d'Estudos Portugueses*, vol. I. Lisboa: , 1924, p. 171-185 i 321-337. →Pdf
VIVES CISCAR, José: *Armas de Valencia. Resumen de las conferencias pronunciadas en Lo Rat-Penat...* València: Lo Rat Penat, 1880. →Pdf
VIVES Y LIERN, Vicente: *Lo Rat Penat en el Escudo de Armas de Valencia.* València: Ecmo. Ayuntamiento de Valencia, 1900. [Ed. facsímil: Ajuntament de València, 2001.] →Pdf

6.2. REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES SOBRE ELS BLASONS GLOBALS DE LA MONARQUIA D'ESPANYA I DE L'ESTAT ESPANYOL, I SOBRE ELS TERRITORIS ESPANYOLS EN EL SEU CONJUNT

ALONSO DE CADENAS, Ampelio; CADENAS Y VICENT, Vicente de: *Heráldica de las Comunidades Autónomas y de las capitales de provincia*. Madrid: Ediciones Hidalguía, 1985.
BERMEJO CABRERO, José Luis: «Símbolos de la monarquía española y sus componentes territoriales en época barroca», a IGLESIA FERREIRÓS, Aquilino; SÁNCHEZ-LAURO, Sixto (dirs.): *Centralismo y autonomismo en los siglos XVI-XVII. Homenaje al profesor Jesús Lalinde Abadía*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1989, p. 67-80.
CARLOS, Alfonso de: «El escudo de España en las obras de arte del Patrimonio Nacional», *Reales Sitios. Revista del Patrimonio Nacional*, núm. 73, 3er trimestre. Madrid: Patrimonio Nacional, 1982, p. 57-72.

ESPARZA LEIBAR, Andoni: «Hacia un escudo de España sin referencias dinásticas», *Emblemata. Revista Aragonesa de Emblemática (ERAE)*, vol. 18. Saragossa: Institución Fernando el Católico · Diputación Provincial de Zaragoza / Cátedra de Emblemática «Barón de Valdeolivos», 2012, p. 347-356. →Pdf
FERNÁNDEZ-GUERRA, Aureliano *et alii*: «Informe dado al Gobierno Provisional sobre el escudo de armas y atributos de la moneda», *Boletín de la Real Academia de la Historia*, tom IV. Madrid: Real Academia de la Historia, 1884, p. 186-191. Transcrit a Internet.
— «Informe dirigido al Gobierno de la República sobre el escudo de armas, leyenda y atributos de la moneda», *Boletín de la Real Academia de la Historia*, tom IV. Madrid: Real Academia de la Historia, 1884, p. 196. Transcrit a Internet.
FRANCISCO OLMOS, José María de: «La moneda napolitana de Fernando el Católico, documento propagandístico de la unidad de las coronas», *Revista General de Información y Documentación*, vol. 11, núm. 2. Madrid: Universidad Complutense de Madrid, 2001, p. 141-162. →Pdf
— «Las primeras acuñaciones del príncipe Felipe de España (1554-1556): soberano de Milán Nápoles e Inglaterra», *Documenta & Instrumenta*, vol. 13. Madrid: Universidad Complutense de Madrid · Área de Ciencias y Técnicas Historiográficas de la Facultad de Geografía e HIstoria, 2005, p. 155-186. →Pdf
— «La moneda castellana de los Países Bajos a nombre de Doña Juana (1505-1506) (1517). Medio de reivindicación de soberanía y propaganda de un golpe de estado», *Anales de la Real Academia Matritense de Heráldica y Genealogía*, núm. 10. Madrid: Real Academia Matritense de Heráldica y Genealogía, 2007, p. 131-202. →GL
— «Europa en las grandes armas de los reyes de España», *Cuadernos de Investigación Histórica*, núm, 30. Madrid: Fundación Universitaria Española, 2013, p. 129-156
GARCÍA-MERCADAL Y GARCÍA-LOYGORRI, Fernando: «El escudo grande de Carlos III», *Emblemata. Revista Aragonesa de Emblemática (ERAE)*, vol. 2. Saragossa: Institución Fernando el Católico · Diputación Provincial de Zaragoza, 1996, p. 239-261. →Pdf
— «El escudo grande de Carlos III (2)», *Emblemata. Revista Aragonesa de Emblemática (ERAE)*, vol. 3. Saragossa: Institución Fernando el Católico · Diputación Provincial de Zaragoza, 1997, p. 227-236. →Pdf
— «El escudo grande de Carlos III (3)», *Emblemata. Revista Aragonesa de Emblemática (ERAE)*, vol. 6. Saragossa: Institución Fernando el Católico · Diputación Provincial de Zaragoza, 2000, p. 229-240. →Pdf
— «El escudo grande de Carlos III (4)», *Emblemata. Revista Aragonesa de Emblemática (ERAE)*, vol. 7. Saragossa: Institución Fernando el Católico · Diputación Provincial de Zaragoza, 2001, p. 447-453. →Pdf
GARCÍA-OLIVA, Mario: «El restablecimiento del escudo de España (proceso legislativo)», a *Comunicaciones al XV Congreso Internacional de las Ciencias Genealógica y Heráldica*, vol. «Oficial». Madrid: Instituto Salazar y Castro (CSIC), 1983, p. 209-220. →GL
GAVIRA TOMÁS, Ignacio: «La evolución del escudo de España desde los Reyes Católicos hasta el Estado Español», *Heráldica Hispánica*. A Internet, 2005-2007.
— «Regulación actual del escudo de España», *Heráldica Hispánica*. A Internet, 2005-2007.
GÓMEZ GÓMEZ, Margarita: *El sello y registro de Indias. Imagen y representación*. Viena / Colònia / Weimar: Böhlau Verlag, 2008. →Pdf →GL
LLORENTE, Juan Antonio: *Discurso heráldico sobre el escudo de armas de España, leído en la Asamblea Nacional Española que se celebró en la Ciudad de Bayona en Julio del año de 1808*. Madrid: Imprenta de Tomás Albán y Compañía, 1809. →Pdf

LÓPEZ-CEPERO JURADO, José Mariano: «Los símbolos de las Comunidades Autónomas», *Boletín de Documentación. Centro de Estudios Políticos y Constitucionales*, núm. 12, setembre-desembre. Madrid: Centro de Estudios Políticos y Constitucionales · CEPC, 2002, p. 3-37. →Pdf

MENÉNDEZ-PIDAL DE NAVASCUÉS, Faustino: «Emblemas de España», en *España. Reflexiones sobre el ser de España.* Madrid: Real Academia de la Historia, 1997, p. 429-497.

— «El escudo de España», en MENÉNDEZ-PIDAL DE NAVASCUÉS, Faustino, O'DONNELL Y DUQUE DE ESTRADA, Hugo; LOLO HERRANZ, Begoña: *Símbolos de España.* Madrid: Centro de Estudios Constitucionales y Políticos, 2000, 2ª ed. [1ª ed. 1999], p. 15-225.

— *El Escudo de España.* Madrid: Real Academia Matritense de Heráldica y Genealogía, 2004. →GL

— «Discurso inaugural: detrás del escudo de España», *Emblemata. Revista Aragonesa de Emblemática (ERAE)* vol. 18. Saragossa: Institución Fernando el Católico · Diputación Provincial de Zaragoza, 2012, p. 21-39. →Pdf

MORENO LUZÓN, Javier; NÚÑEZ SEIXAS, Xosé M.: *Los colores de la patria. Símbolos nacionales en la España contemporánea*. Madrid: Tecnos, 2017.

PARDO DE GUEVARA Y VALDÉS, Eduardo: «El escudo nacional de España», *Estudios a la Convención del Instituto Internacional de Genealogía y Heráldica con motivo de su XXV aniversario (1953-1978)*. Madrid: Hidalguía / Instituto Internacional de Genealogía y Heráldica / Instituto Salazar y Castro (CSIC), 1979, p. 377-388.

SÁNCHEZ BADIOLA, Juan José: *Simbolos de España y de sus regiones y autonomías. Emblemática territorial española*. Madrid: Visión Libros, 2010. →Pdf

SENTENACH, Narciso: *El escudo de España*. Madrid: Tipografía de la «Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos», 1916, 2ª ed. [1ª ed. 1910.]

VÁLGOMA Y DÍAZ-VARELA, Dalmiro de la: «Escudo de España», *Boletín de la Real Academia de la Historia*, tom CLXXXI · quadern III. Madrid: Real Academia de la Historia, 1984, p. 419-422.

VICENTE CASCANTE, Ignacio: *Heráldica general y fuentes de las armas de España*. Barcelona: Salvat, 1956.

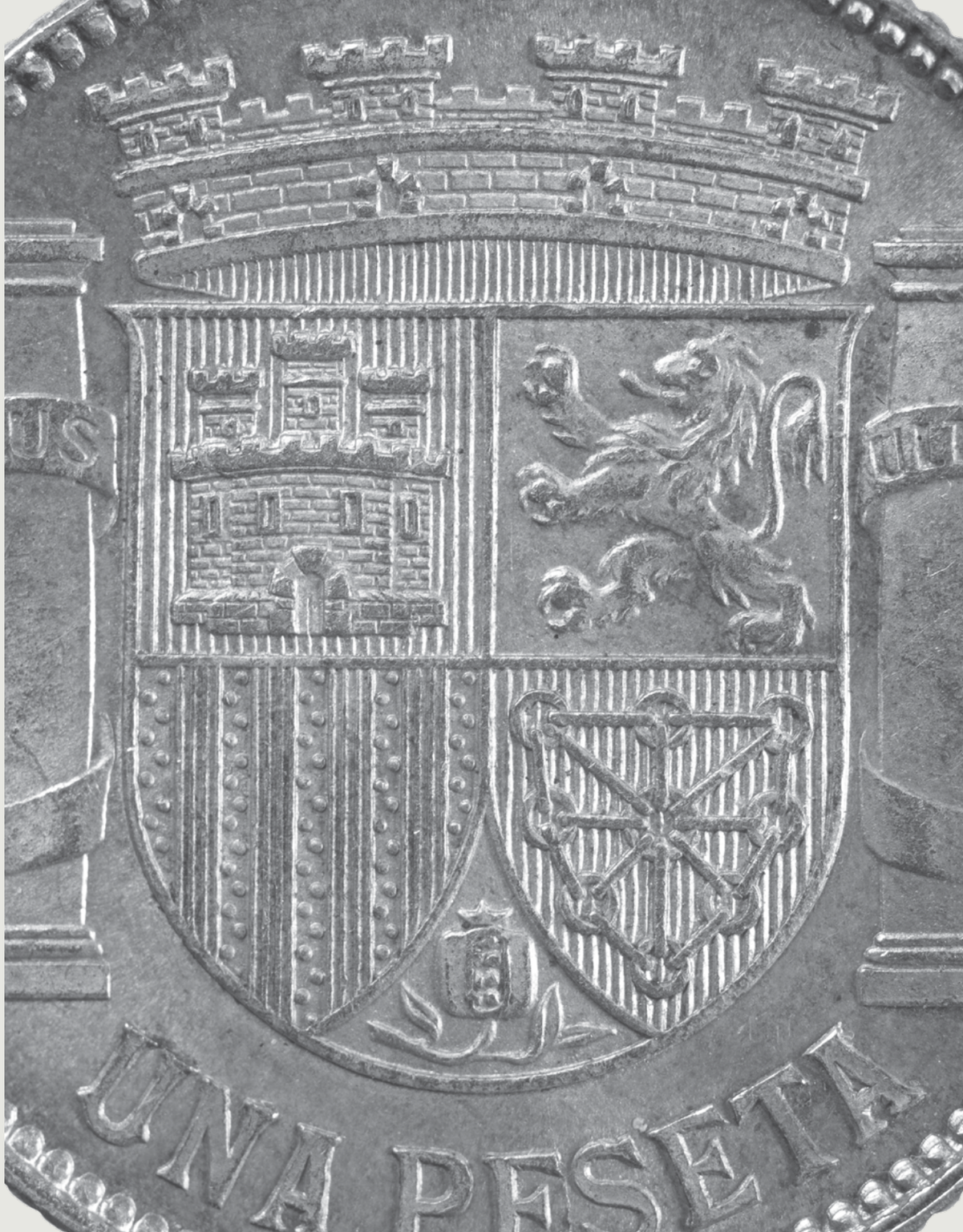

7. LA REPRESENTACIÓ REPUBLICANA MITJANÇANT L'AL·LEGORIA FEMENINA AMB EL BARRET FRIGI O DE LA LLIBERTAT

AGULHON, Maurice: *Marianne au combat. L'imagerie et la symbolique républicaines de 1789 à 1880*. París: Flammarion, 1979.

— *Marianne au pouvoir. L'imagerie et la symbolique républicaines de 1880 à 1914*. París: Flammarion, 1989.

— *Les métamorphoses de Marianne. L'imagerie et la symbolique républicaines de 1914 à nos jours*. París: Flammarion, 2001.

— «La Semeuse», a MONNIER, Gérard; COHEN, Évelyne (dirs.): *La République et ses symboles. Un territoire de signes (Histoire de la France XIXe-XXe siècle — 73 Université Paris 1 Panthéon-Sorbonne)*. París: Publications de la Sorbonne, 2013, p. 41-46.

AGULHON, Maurice; BONTE, Pierre: *Marianne. Les visages de la République*. París: Gallimard, 1992.

CONSIGNY, Pierre: *La France et sa monnaie. Un chemin de mémoire*. París: Imprimerie nationale éditions, 2001, p. 138-161 («La France républicaine et laïque»), i 190-211 («Les riches heures de la monnaie de France»).

GARRIGUES, Jean: *Images de la Révolution. L'imagerie républicaine de 1789 à nos jours*. París: Éditions du May (+ BDIC · Bibliothèque de documentation internationale contemporaine), 1988.

GIBELIN, Antoine-Esprit: *De l'origine et de la forme du bonnet de la liberté*. Paris, 1796, reeditat com a núm. especial de *Cahiers Numismatiques. Bulletin de la Société d'études numismatiques et archéologiques* (Boulogne-sur-Mer: Société d'études numismatiques, 1992, desembre).

PASTOUREAU, Michel: «Bonnet phrygien», a *Les emblèmes de la France*. París: Bonneton, 2001, p. 43-49.

— «Liberté», a *Les emblèmes de la France*. París: Bonneton, 2001, p. 164-168.

PINOTEAU, Hervé: *Le chaos français et ses signes. Étude sur la symbolique de l'État français depuis la Révolution de 1789*. La Roche-Rigault: PSR éditions, 1998.

RENAULT, Jean-Michel: *Les fées de la République*. París: Les Créations du Pélican, 2003.

RICHARD, Bernard: «Le bonnet phrygien», a *Les emblèmes de la République*. París: CNRS Éditions, 2012, p. 41-75. [p. 45-87 en l'edició de butxaca, del mateix any.]

— «Marianne, répresentation féminine de la République en France», a *Les emblèmes de la République*. París: CNRS Éditions, 2012, p. 77-124. [p. 89-147 en l'edició de butxaca, del mateix any.]

VOVELLE, Michel: «La symbolique républicaine sous la Révolution française», a MONNIER, Gérard; COHEN, Évelyne (dirs.): *La République et ses symboles. Un territoire de signes (Histoire de la France XIXe-XXe siècle — 73 Université Paris 1 Panthéon-Sorbonne)*. París: Publications de la Sorbonne, 2013, p. 31-39.



8. EL PAPER TIMBRAT O SEGELLAT, ELS TIMBRES FISCALS, ELS SEGELLS POSTALS I TELEGRÀFICS, I ALTRES DOCUMENTS DE GARANTIA I SEGURETAT

CARRETE PARRONDO, Juan: *Diccionario de grabadores y litógrafos que trabajaron en España. Siglos XV a XIX*. A Internet. →Pdf

— *Diccionario de grabadores y litógrafos que trabajaron en España. Siglos XV a XIX. Apéndice*. A Internet.

CARRETE PARRONDO, Juan; GARZÓN, Raquel; MERA, Guadalupe: *El grabado en los documentos de garantía y seguridad. Real Imprenta del Sello, Fábrica del Sello y Fábrica Nacional de Moneda y Timbre 1637-1994*. [En la coberta: *Grabadores. Documentos de garantía y seguridad · 1637-1994*.] Madrid: Fábrica Nacional de Moneda y Timbre. [En la contracoberta: Museo Casa de la Moneda.]

GARCÍA ALONSO, José María (ed.): *Los Títulos de la Deuda Pública. Siglos XV-XX*. Madrid: Dirección General del Tesoro y Política Financiera, 1986.

ROMERO TALLAFIGO, Manuel: *Historia del documento en la Edad Contemporánea. La comunicación y la representación del Poder Central*. Carmona: S & C, 2002.

8.1 REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES SOBRE EL PAPER TIMBRAT, O SEGELLAT, D'ESPANYA I DELS SEUS DOMINIS ULTRAMARINS

ALLENDE, Ángel: *Timbres españoles*. Barcelona: Documentos Antiguos, 1969.

AMADO, Joaquín: «El papel sellado español», *Academus*, «Año IV», núm. 6 (desembre). Madrid: Academia Hispánica de Filatelia, 2003, p. 7-15. →Pdf

— «El sello redondo de Isabel II (1843-1864)», *Academus*, «Año XIII», núm. 16 (octubre). Madrid: Academia Hispánica de Filatelia, 2012, p. 71-81. →Pdf

ARANGO ECHEVARRI, Manuel: *El papel sellado en Colombia (1640-1981)*. 3 vols. Bogotà: Manuel Arango Echevarri, 2012.

ARMESTO, Mónica F.: «El papel sellado en la documentación de los Tribunales eclesiásticos (siglos XVIII-XIX)», a MARCHANT RIVERA, Alicia; BARCO CEBRIÁN, Lorena (eds.): *Escritura y sociedad: el clero*. Albolote (Granada): Editorial Comares, 2017, p. 479-501. →Pdf

BALTAR RODRÍGUEZ, Juan Francisco: «Notas sobre la introducción y desarrollo de la renta del papel sellado en la monarquía española (siglos XVII y XVIII)», *Anuario de historia del derecho español*, núm. 66. Madrid: Ministerio de Justicia / Boletín Oficial del Estado · BOE, 1996, p. 519-560. →Pdf

CABANES CATALÁ, María Luisa: «Conflicto entre las autoridades valencianas y murcianas por el uso del papel sellado 1637-1638», a DIVERSOS AUTORS: *Actas del III Congreso Nacional de Historia del Papel en España*. València: Generalitat Valenciana · Conselleria de Cultura, Educació i Ciéncia, 1999, p. 123-128.

CAPDEVILA Y ALOY, Heriberto: *El papel sellado en Cataluña durante la Guerra de la Independencia*. Barcelona: «L'avenç», 1908. [Publicat inicialment a la *Revista de Bibliografia Catalana. Catalunya - Balears - Rosselló - València*, vol. 6, núm. 9. Barcelona: «L'Avenç», 1906, p. 43-88.]

COMPANY, CAFAEL (2018): *03 Las imágenes de gobernantes de España en monedas y papel*. Barcelona: XVI Congreso Nacional de Numismática (MNAC, 30-XI-2018). A Youtube.

— (2019?): «El poder en el bolsillo y en la escribanía. Imágenes de los gobernantes en monedas y papel sellado de España (1808-1838)» (en premsa: XVI Congreso Nacional de Numismática, Barcelona, 2018).

GONZÁLEZ CASTRILLO, Ricardo: «Una partida de papel sellado para Indias, capturada por un buque inglés en 1797», a DIVERSOS AUTORS: *VIII Congreso Nacional de Historia del Papel en España*. Madrid: Asociación Hispánica de Historiadores del Papel, 2009, p. 47-50.

GRUSON, Cécile; HARRIS, Leo J.: *Guatemala · Three Hundred and Fifty Years of Papel Sellado (Revenue Stamped Paper)*. Detroit: International Society of Guatemala Collectors, 1999.

MADDEN, Henry: *Spanish Colonial Papel Sellado of the Audiencia of Quito*. Baltimore, 1989.

MARTÍNEZ DE SALINAS, María Luisa: *La implantación del papel sellado en Indias*. Caracas: Academia Nacional de Historia, 1986.

— «La sala del papel sellado del Consejo de Indias», a DIVERSOS AUTORS: *Poder y presión fiscal en la América española: siglos XVI, XVII y XVIII*. [*Trabajos del VI Congreso del Instituto Internacional de Historia del Derecho Indiano en homenaje al dr. Alfonso García-Gallo; en el III Centenario de la promulgación de la recopilación de las leyes de Indias*.] Valladolid: Casa Museo de Colón / Universidad de Valladolid · Seminario Americanista, 1986, p. 455-464.

MATRAYA Y RICCI, Juan Joseph: *Catálogo cronológico de pragmáticas, cédulas, decretos, órdenes y resoluciones reales*. Buenos Aires: Instituto de Investigaciones de Historia del Derecho, 1978.

MONGE, Pedro: *Contribución al estudio de los sellos fiscales españoles · Lista cronológica de la colección de papel sellado español del Sr. J.M.P. y F. de R.* Barcelona: José Monge [imprés per Salvat, Duch y Farré], 1923.

MORAZZANI PÉREZ ENCISO, Gisela: «El régimen de Estancos en las Provincias de Venezuela y la nueva Administración de Hacienda: siglo XVIII», *Cuadernos de Historia del Derecho*, núm. 8. Madrid: Universidad Complutense de Madrid · Departamento de Historia del Derecho, 2001.

NARANJO MUÑOZ, Eladio: «Papel sellado durante la invasión de los 100.000 hijos de San Luis», *Filatelia Digital*. A Internet.

— «La cruz en el papel sellado», *Filatelia Digital*. A Internet.

NÚÑEZ CHÁVEZ, Jorge: «El papel sellado, soporte documental, económico y jurídico de España en las Indias», a ROJAS GARCÍA, Reyes (coord.): *Archivo General de Indias. El valor del documento y la escritura en el Gobierno de América*. Madrid: Ministerio de Educación, Cultura y Deporte, 2016, p. 53-64. →Pdf

PARDO CAMACHO, Ricardo: *El papel timbrado en España · 1637-2009*. Castelló de la Plana: Castalia Iuris / Ministerio de Defensa. Subdelegación de Defensa en Castellón de la Plana / Aula Militar «Bermúdez de Castro», 2009. →Pdf

PERALTA APAZA, Luz: *El papel sellado en el Perú colonial 1640-1824*. Lima: Universidad Nacional Mayor de San Marcos · Seminario de Historia Rural Andina, 2007.

PÉREZ-AÍNSUA MÉNDEZ, Natalia: «Evolución de emblemas heráldicos y alegorías en el Antiguo y el Nuevo Régimen (España)», *Emblemata. Revista Aragonesa de Emblemática (ERAE)* vol. 7. Saragossa: Institución Fernando el Católico · Diputación Provincial de Zaragoza, 2001, p. 305-323. →Pdf

— «El papel sellado en el Antiguo y el Nuevo Régimen, evolución de emblemas heráldicos y alegorías», a *V Congreso de Historia del Papel en España*. Girona: CCG / Ajuntament de Sarrià de Ter, 2003, p. 453-472.

— *El papel sellado en el Antiguo y Nuevo Régimen. Heráldica y alegorías en el sello*. Sevilla: Universidad de Sevilla / Ayuntamiento de Écija, 2007. →GL

— *De sellos, heráldica y alegorías: el papel sellado en España*. Sevilla: Universidad de Sevilla, 2014.

PÉREZ EQUIZA, Javier: *Ensayo para la historia del timbre en Navarra 1927-1997*. Pamplona: Gobierno de Navarra · Departamento de Cultura y Turismo, 2007.

POSADA, Ramón de: *Reales cédulas y órdenes conservadas en el Archivo del Juzgado del papel sellado en México* [*Papel Sellado. Cédulas y RR. Órdenes. Tom. XVIII*]. Manuscrit 1786-1790. Madrid, Biblioteca Nacional, MSS/5926.

PROVANZA Y FERNÁNDEZ DE ROJAS, José María: *Habilitaciones del papel sellado en España y sus dominios*. Madrid: M. Rivadeneyra, 1872.

S/A: *Timbres españoles en textos y legajos antiguos*. A internet.

SARRIAS ENRÍQUEZ, Adolfo: *Catálogo de papel sellado de colonias españolas usado en Cuba. Tomo I (1640-1868)*. Arenys de Mar: www.filateliadelahabana.es [Cuadernos de Filatelia Cubana No. II], 2013.
SCOTT, Donald O.; STERNAD, Frank A.: *The Revenue Stamped Paper of Mexico 1821-1876. Handbook and Catalog. Second Edition*. Fulton, Califòrnia, 2016, p. [1ª ed. 2006.]
SECO CAMPOS, Isabel: «La provisión del papel sellado en América: comentario de unas cifras y la actividad burocrática indiana», en *Boletín de la ANABAD*, tom 44, núm. 4. Madrid: Asociación Española de Archiveros, Bibliotecarios, Museólogos y Documentalistas · ANABAD, 1994, p. 109-126.
TORRES LÁZARO, Julio: «Capítulo 1. Antecedentes históricos hasta el siglo XIX», a FERIA, Rafael *et alii*: *Cien Años de Historia. Fábrica Nacional de Moneda y Timbre*. Madrid: Fábrica Nacional de Moneda y Timbre, 1994, p. 3-31.

8.2 REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES SOBRE ELS SEGELLS FISCALS ESPANYOLS (METROPOLITANS I COLONIALS)

ALEMANY INDIARTE, Luis: *Fiscales españoles. Estudio y catalogación de los timbres fiscales españoles*. Madrid: Edifil, 2008.
AMADO, Joaquín: «El sello redondo de Isabel II (1843-1864)», *Academus*, «Año XIII», núm. 16 (octubre). Madrid: Academia Hispánica de Filatelia, 2012, p. 71-81. →Pdf
— «Efigies reales en los sellos fiscales españoles», *Academus*, «Año XVII», núm. 20 (maig). Madrid: Academia Hispánica de Filatelia, 2016, p. 71-80.
— «El timbre móvil y sus derivados históricos», *Academus*, núm. Extra 1 [dedicat a *40º Aniversario 1977-2017*]. Madrid: Academia Hispánica de Filatelia, 2017, p. 233-243.
BARRERAS, Antonio; GUTIÉRREZ HERNÁNDEZ, José: *Catálogo de los Sellos Fiscales de Cuba*. L'Havana: Círculo Filatélico de Cuba [imprés per J.A. Casanova], 1912.
CARRERAS Y CANDI, Francisco: *Catálogo general ilustrado de los sellos fiscales de España*. Barcelona: Francisco J. Altés y Alabart, 1903-1909.
— *Estudios Postales. Volumen II · Reseña histórica de los sellos fiscales de España*. Barcelona: Francisco J. Altés y Alabart, 1908.
— *Catálogo general ilustrado de los sellos fiscales de las colonias españolas*. Barcelona: Francisco J. Altés y Alabart, 1910.
FORBIN, A.: *Catalogue de Timbres-Fiscaux*. Amiens: Yvert & Tellier, 1915, p. 283b-357b. →Pdf
FULCHER, Lionel William: *Catalogue of the Revenue Stamps of Spain and Colonies, Including the American Occupation and Revolutionary Issues*. Catford (Londres): Walter Morley, 1902.
GÁLVEZ, Miguel: *Catálogo Especial de los Sellos de Correos, Telégrafos, Fiscales, Pruebas y Ensayos de España y Colonias. Emitidos desde 1850 a 1923*, 2 vols. (*Parte I i Parte II*). Madrid: Imprenta particular de Miguel Gálvez, 1923.
— *Catálogo Gálvez de Pruebas y Ensayos de España*. Madrid: Miguel Gálvez [Imprenta La Rafa], 1960.
JONES, William McP.; RODRÍGUEZ, Pedro M.: *Specialized Catalog-Handbook of the Revenue Stamps of Cuba*. Miami, Florida: PMR Philatelists · "Correo Mayor" Publications, 1998, 2ª ed. [1ª ed.: JONES, William McP.: *Priced Catalog of the Revenue Stamps of Cuba*. Miami, Florida: Pedro M. Rodríguez, 1990.]
MOENS, J[ean-]. B[aptiste].: *Histoire des timbres-poste et de toutes les marches d'affranchissement employées en Espagne suivie de l'Histoire générale des Timbres fiscaux moviles, depuis leur origine jusqu'à nos jours (Janvier) — 1840-1890 — (Décembre)*. Brussel·les: Au bureau du journal le Timbre-Poste, 1891.
MONGE, José: *Catálogo de Sellos de Correos, Telégrafos y Fiscales Emitidos Desde Su Creación en España, Cuba, Puerto Rico, Filipinas, Fernando Póo, Guinea Española, Elobey, Annobón y Corisco, Río de Oro y Marruecos Español*. Barcelona: José Monge, 1915.
MONGE, Pedro: *Contribución al estudio de los sellos fiscales españoles · Lista cronológica de la colección de papel sellado español del Sr. J.M.P. y F. de R.* Barcelona: José Monge [imprés per Salvat, Duch y Farré], 1923.
PÉREZ EQUIZA, Javier: *Ensayo para la historia del timbre en Navarra 1927-1997*. Pamplona: Gobierno de Navarra · Departamento de Cultura y Turismo, 2007.
RUI BARATA, Paulo: *Spain Revenues: National, Provincial, Municipal, Corporative, Colonial*. Lisboa: Publifil, 1991.

8.3 CATÀLEGS DE SEGELLS POSTALS I TELEGRÀFICS ESPANYOLS (METROPOLITANS I COLONIALS)

ALEPUZ QUEROL, Julio: *Catálogo de los sellos locales de la Guerra Civil Española 1936-1939*, 6 vols. Madrid: Edifil, 2011-2016.
— *Catálogo de los sellos políticos de la Zona nacional de la Guerra Civil Española 1936-1939*. Madrid: Edifil, 2016.
— *Catálogo de los sellos políticos de la Zona republicana de la Guerra Civil Española 1936-1939*, 2 vols. Madrid: Edifil, 2017.
DIRECCIÓN GENERAL DE CORREOS Y TELÉGRAFOS: *Catálogo de los sellos de Correos y Telégrafos de España y sus Colonias*. Madrid: Dirección General de Correos y Telégrafos, 1920.
DOMÈNECH, José Vte.: *Viñetas políticas republicanas de la Guerra Civil Española*. Madrid: AFINET · Ágora de Filatelia en Internet, 2014, 2ª ed. [1ª ed. 2012 + 2014: *Adenda 2014*.]
EDIFIL
A. CATÀLEGS NO ESPECIALITZATS DE DEPENDÈNCIES I/O TERRITORIS METROPOLITANS D'ESPANYA; ÚLTIMA EDICIÓ DISPONIBLE:
2018 · Catálogo Unificado Edifil de Sellos de España y Dependencias Postales. Madrid: Edifil, 2017.
— *2018 · Catálogo Unificado Edifil de Sellos de España*. Madrid: Edifil, 2017.
B. CATÀLEGS ESPECIALITZATS DE DEPENDÈNCIES I TERRITORIS METROPOLITANS D'ESPANYA; EDICIONS DELS TEMPS DE LA TRANSICIÓ A L'EURO:
Catálogo Especializado de Sellos de Cuba 1855-1996 · 1997. Madrid: Edifil, 1996.
— *Catálogo Unificado Especializado · Sellos de España · 2002*, 4 vols. [*Tomo I. 1850-1949*; *Tomo II. 1950-2001*; *Tomo III*; *Tomo IV. Dependencias Postales*.] Madrid: Edifil, 2001.
C. CATÀLEGS ESPECIALITZATS DE DEPENDÈNCIES I TERRITORIS METROPOLITANS D'ESPANYA; ÚLTIMES EDICIONS DISPONIBLES:
Catálogo Especializado · Sellos de Cuba. Tomo I. 1855-1958 · Contiene Suplemento [«Serie Azul»]. Madrid: Edifil, 2015.
— *Catálogo Unificado Especializado · Sellos de España. Tomo VIII. Dependencias Africanas (Segunda Parte)* [«Serie Burdeos»]. Madrid: Edifil, 2012.
— *Catálogo Unificado Especializado · Sellos de España. Tomo IX. Colonias de Ultramar · Andorra (Correo Español)* [«Serie Burdeos»]. Madrid: Edifil, 2013.
— *Catálogo Unificado Especializado · Sellos de España. Tomo I. Siglo XIX · 1850-1900* [«Serie Azul»]. Madrid: Edifil, 2014.
— *Catálogo Unificado Especializado · Sellos de España. Tomo II. Alfonso XIII y II República · 1901-1939* [«Serie Azul»]. Madrid: Edifil, 2016.
— *Catálogo Unificado Especializado · Sellos de España. Tomo III. Estado Español · 1936-1975* [«Serie Azul»]. Madrid: Edifil, 2016.
— *Catálogo Unificado Especializado · Sellos de España. Tomo IV. Juan Carlos I · 1975-2000* [«Serie Azul»]. Madrid: Edifil, 2016.

— *Catálogo Unificado Especializado · Sellos de España. Tomo V. Juan Carlos I / Felipe VI· 2001-2016* [«Serie Azul»]. Madrid: Edifil, 2016.
— *Catálogo Unificado Especializado · Sellos de España. Tomo VI. Barcelona - Asturias y León - Canarias - Franquicias - Telégrafos - Beneficencia - Enteros Postales - Etiquetas de Franqueo* [«Serie Azul»]. Madrid: Edifil, 2017.
— *Catálogo Unificado Especializado · Sellos de España. Tomo VII. Pruebas de Lujo - Hojas Recuerdo - Hojas Promoción - Sellos + Monedas - Emisiones Locales y Patrióticas - Guerra Civil Española - Primeros Vuelos* [«Serie Azul»]. Madrid: Edifil, 2018.
— *Catálogo Unificado Especializado · Sellos de España. Tomo VIII. Dependencias Africanas (I) · África Occidental - Cabo Juby - Elobey, Annobón y Corisco - Fernando Poo - Guinea* [«Serie Azul»]. Madrid: Edifil, 2018.
FILABO: *Catálogo de sellos 1850-2008. Especializado enciclopédico*. Sant Joan d'Espí: Filabo, 2007.
GÁLVEZ, Miguel: *Catálogo Especial de los Sellos de Correos, Telégrafos, Fiscales, Pruebas y Ensayos de España y Colonias. Emitidos desde 1850 a 1923*, 2 vols. [*Parte I i Parte II*]. Madrid: Imprenta particular de Miguel Gálvez, 1923.
— *Catálogo Especializado Gálvez de los Sellos de España. Correos y Telégrafos así como los de Sobrecargas Patrióticas, Sellos de Beneficencia, Recargo y Ayuntamiento de Barcelona. Emitidos desde 1850 a 1959*. Madrid: Miguel Gálvez [Printed by Carmichael & Co., Brighton], 1960, 25ª ed. [Reimpressió: Londres: Ronald G. Shelley, 1970.]
— *Catálogo Gálvez de Pruebas y Ensayos de España*. Madrid: Miguel Gálvez [Imprenta La Rafa], 1960.
LAIZ, Ángel: *Catálogo Especializado de los Enteros Postales de España, Colonias Españolas y Dependencias Postales*. Madrid: Laiz, 2000. [1ª ed.: *Catálogo Especializado de los Enteros Postales de España, Colonias y Dependencias*. Madrid: Casa del Sello, 1993.]
— *Catálogo Especializado Enteros Postales España, Colonias y Dependencias,* 4 vols. Madrid: Edifil, 2012. [1ª ed. 3 vols., 2006.]
MONGE, José: *Catálogo de Sellos de Correos, Telégrafos y Fiscales Emitidos Desde Su Creación en España, Cuba, Puerto Rico, Filipinas, Fernando Póo, Guinea Española, Elobey, Annobón y Corisco, Río de Oro y Marruecos Español*. Barcelona: José Monge, 1915.
SCOTT: *2018 Scott Classic Specialized Catalogue of Stamps and Covers 1840-1940*. Sidney, Ohio: Scott Publishing Company (Amos Media), 2017.
— *2018 Scott Standard Postage Stamp Catalogue. Volume 6A San-Tete*. Sidney, Ohio: Scott Publishing Company (Amos Media), 2017.
YVERT & TELLIER: *Classiques du monde 1840-1940*. Édition 2010. Amiens:Yvert & Tellier, 2009.
— *Les Semi-Modernes. Les timbres du Monde de 1941-1960. Volume 1: De Aden à Luxembourg*. Amiens:Yvert & Tellier, 2013.
— *Les Semi-Modernes. Les timbres du Monde de 1941-1960. Volume 2: de Macao à Zanzibar*. Amiens:Yvert & Tellier, 2015.
— *Catalogue mondial de cotation. Timbres d'Europe Volume 2 –de Carélie à Hongrie–*. Amiens:Yvert & Tellier, 2014.

8.4 ALTRES REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES SOBRE FILATÈLIA I, PARTICULARMENT, SOBRE ELS SEGELLS POSTALS I TELEGRÀFICS ESPANYOLS

ARACIL, Francisco: *Historia postal de las antiguas dependencias españolas en África*, 5 vols. [*I. África Occidental a Fernando Poo*; *II. Guinea*; *III. Ifni a Marruecos*; *IV. Marruecos a Río de Oro*; *V. Río Muni a Tánger*.] Madrid: Edifil, 2004-2010.

ARANAZ DEL RÍO, Fernando: «Cien años y más de la realización del sello español (1850-1893-1993)», a FERIA, Rafael *et alii*: *Cien Años de Historia. Fábrica Nacional de Moneda y Timbre*. Madrid: Fábrica Nacional de Moneda y Timbre, 1994, p. 263-283.
— *Máster en Filatelia e Historia Postal Española. I. Filatelia*. Madrid: Editorial Sanz y Torres, 2008.
— *Máster en Filatelia e Historia Postal Española. II. Historia Postal Española*. Madrid: Editorial Sanz y Torres, 2009.
ARANAZ, Fernando; ALEMANY, Luis: *150 años de sellos, correos y filatelia. De Isabel II a Juan Carlos I (1850-2000)*. Madrid: Correos y Telégrafos, 2000.
BEN-MOHA, A. (dir.): *Encyclophilatelie. Tout comprendre sur la philatelie*. Amiens: Yvert & Tellier, s/d [2007].
BLAS, Luis: *Manual del experto en sellos de España*. Madrid: Aguilar, 1960.
BONDÍA CAÑADAS, Zacarías (ed.): *Todos los sellos de la peseta. Todos los sellos emitidos en pesetas, desde su primera aparición en 1872 hasta su última emisión en el año 2000*. Madrid: Incal Ediciones / Comercial Litográfica Digital, 2015.
CARRERAS Y CANDI, Francisco: *Estudios Postales. Volumen I · Disquisiciones filatélicas y postales*. Barcelona: Francisco J. Altés y Alabart, 1908.
DIVERSOS AUTORS: *El Franquismo en Sellos y Billetes. 40 años de la Historia de España en Sellos de Correo, Papel Moneda y Décimos de Loteria*. Madrid: El Mundo, 2006.
EL MUNDO: [àlbum] *Los sellos, billetes e iconos de la Democracia*. Madrid: El Mundo, 2008.
— [fascicle] *Los sellos, billetes e iconos de la Democracia. 30 años de Historia de España 1978-2008*. Madrid: El Mundo, 2008.
FERNÁNDEZ DURO, Antonio: *Reseña histórico-descriptiva de los sellos de correo de España*. Madrid: Imprenta Central a cargo de Víctor Saiz, 1881. →Pdf
GAHL, Norman; NATHAN, Natalio S.: *Bibliografía Filatélica y Postal: España y sus Ex-Colonias 1500-1980 / Philatelic and Postal Bibliography: Spain & Its Ex-Colonies 1500-1980*. Madrid: Museo Postal y de Telecomunicaciones, 1984.
GARCÍA SÁNCHEZ, Jesús: «Sellos y memoria: la construcción de una imagen de España, 1936-1945», *Studia Historica. Historia Contemporánea, 25* [dedicat a *Historia y memoria*]. Salamanca: Ediciones Universidad Salamanca, 2007, p. 37-86. →Pdf
JEAN-PHILIPPE: «Légende des timbres : géographie et parfois politique», *Association Philatélique Senlisienne*. A Internet.
LLERENDI, José Mª: *Manual de Filatelia*. Barcelona: Luis Miracle, editor, 1940.
MARÍN DE LA SALUD, Jorge (dir.): *España sello a sello*. Madrid: El País / BBVA, 2003.
MARTÍNEZ-PINNA, Álvaro: *Manual de las emisiones de los sellos de España. Años 1901 a 1931*, 3 vols. Madrid: Edifil, 1993-1996.
— *Manual de las emisiones de los sellos de España. Años 1931 a 1939*, 4 vols. [*I. La República*; *II. La Guerra · Zona Republicana*; *III. La Guerra · Zona Nacional*; *IV. Los matasellos*.] Madrid: Edifil, 2000-2003. [1 ª ed. 3 vols.]
— *Manual de las emisiones de los sellos de España. Años 1939 a 1950*, 3 vols. Madrid: Edifil, 1996-1999.
MEYER, Jennifer: *Propagande et Philatélie*. Lió: Université de Lyon 2 · Institut d'Etudes Politiques de Lyon, 2006. →Pdf
MOENS, J[ean-]. B[aptiste].: *Histoire des timbres-poste et de toutes les marches d'affranchissement employées en Espagne suivie de l'Histoire générale des Timbres fiscaux moviles, depuis leur origine jusqu'à nos jours* (Janvier) — 1840-1890 — (Décembre). Brussel·les: Au bureau du journal le Timbre-Poste, 1891.
MONROY-ABELLA, Fernando: *Le timbre-poste espagnol et la représentation du territoire. De l'iconographie à la géopolitique*. París: L'Harmattan, 2011.
MONTALBÁN ÁLVAREZ, J. L.; CUEVAS ALLER, Joaquín: *Historia del sello postal español · I · 1850-1874*. Bilbao: Leesa · Libros Edaf Editores, S.A., 1982.
— *Historia del sello postal español · II · Alfonso XII - Alfonso XIII*. Bilbao: Leesa · Libros Edaf Editores, S.A., 1982.

— *Historia del sello postal español · III · 1931-1939 República Española*. Bilbao: Leesa · Libros Edaf Editores, S.A., 1982.
— *Historia del sello postal español · IV* · [*Estado Español*] *1936-1949*. Bilbao: Leesa · Libros Edaf Editores, S.A., 1983.
— [s/a] *Historia del sello postal español · V* · [*Segundo Centenario 1950-1957*]. Bilbao: Leesa · Libros Edaf Editores, S.A., 1984.
NAVARRO OLTRA, Guillermo: *Autorretratos del Estado. Una aproximación al sello postal del franquismo como medio de emisión de mensajes ideológicos (1936-1975)*. Cuenca: Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha / ProQuest, 2010. →Pdf
NAVARRO OLTRA, Guillermo (ed.): *Autorretratos del Estado –I–. El sello postal de Isabel II a la II República*. Conca / Santander: Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha / Editorial de la Universidad de Cantabria, 2015. →GL
— *Autorretratos del Estado –II–. El sello postal del franquismo*, 2ª ed. Conca / Santander: Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha / Editorial de la Universidad de Cantabria, 2015. →GL [1ª ed. Conca / Santander: Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha / PubliCan Ediciones Universidad de Cantabria, 2013. →GL]
— *Autorretratos del Estado –III–. El sello postal de la Transición y la Democracia*. Cuenca / Santander: Ediciones de la Universidad de Castilla-LaMancha / Editorial de la Universidad de Cantabria, 2015. →GL
NAVARRO OLTRA, Guillermo; SENÍS FERNÁNDEZ, Juan (eds.): *El sello postal en España: Autorretratos del Estado*. Madrid: Correos / FNMT · Fábrica Nacional de Moneda y Timbre, 2016. →Pdf
PADÍN VAAMONDE, F. Javier: «Medidas, pesas y monedas empleadas en España en la segunda mitad del siglo XIX y su aplicación postal», *Academus*, «*Año XIII*», núm. 16 (octubre). Madrid: Academia Hispánica de Filatelia, 2012, p. 83-98. →Pdf
REID, Donal M.: «The symbolism of postage stamps: a source for the historian», *Journal of Contemporary History*, vol. 19, núm. 2 (abril). Londres / Beverly Hills / Nova Delhi: SAGE, 1984, p. 223-249.
ROBINET, François (dir.): «Les timbres-poste, matériau de l'Histoire», *Decryptimage*. París: Ligue de l'Enseignement / Institut des Images, 2017. A Internet.
SCHIER, Oswald: *Manual de la Filatelia Española*. Madrid: Fundación Albertino de Figueiredo para la Filatelia, 2000.
— *Manual de la Filatelia Española. I*. Barcelona: Filatelia de Barcelona, S.L., 2011.
SCHWARZENBACH, Alexis: *Portraits of the Nation. Stamps, Coins and Banknotes in Belgium and Switzerland 1880-1945*. Berna *et alii*: Peter Lang (European University Studies), 1999.
SCOTT, David: *European Stamp Design. A Semiotic Approach to Designing Messages*. London: Academy Editions, 1995.
— «The semiotics of the lieu de mémoire: The postage stamps as a site of cultural memory», *Semiotica. Journal of the International Association for Semiotic Studies / Revue de l'Association Internationale de Sémiotique*, núm. 142, octubre. Berlín / Boston / Pequín: De Gruyter Mouton, 2002, p. 107-124.
STOETZER, Carlos: *Postage Stamps as Propaganda*. Washington D.C.: Public Affairs Press, 1953. →Pdf
TORT NICOLAU, Arturo: *Guía del Coleccionista de Sellos de España. 1850 - 1854*. Reus: Grupo Filatélico de Reus, 1935.
— *Guía del Coleccionista de Sellos de España. 1855 - 1869* . Reus: Grupo Filatélico de Reus, 1945.
— *Guía del Coleccionista de Sellos de España. 1870 - 1900*. Reus: Grupo Filatélico de Reus, 1950.
— [Reimpressió dels tres vols. anteriors.] *Guía del Coleccionista de Sellos de España*. Barcelona: Filatelia Llach.
VAN DAM, Theo.: *A Postal History of Spain*. [*Collectors Club Handbook No 24.*] Nova York: Theodore E. Steinway Memorial Publication Fund, 1972.



Siamo convinti che la tipologia della moneta non sia il frutto di scelte accidentali, da attribuire quasi esclusivamente all'estro del maestro incisore, quasi che le iconografie monetali fossero state delle libere espressioni artistiche. I tipi monetali presuppongono una consapevolezza politica che, pur avendo spesso alla base condizionamenti economici (evidenti — per esempio — nei processi imitativi di valuta dotata di un ruolo internazionale), sono sempre il frutto delle scelte di chi detiene il potere, sia sesso rappresentato da un regime monarchico, da un gruppo aristocratico o da un'intera classe politica. La precisazione non è fuor di luogo ove si consideri che ancor oggi sull'intenzionalità delle scelte nel campo delle iconografie monetali non esiste l'accordo degli studiosi di numismatica, divisi fra coloro che considerano l'aspetto iconico della moneta una competente essenziale della sua natura di documento storico (da contestualizzare nell'ambiente culturale e nel momento politico in cui nasce), e quanti di fatto constantemente ne tralasciano o ne ignorano —spesso polemicamente — la lettura.

Maria Caccamo Caltabiano: *Il significato delle immagini. Codice e immaginario della moneta antica*. Reggio Calabria: Falzea Editore, 2007, p. 11.

